Kader inanç, öyle mi? Hiçbir bir şeye değil değeri
Bırakın isterler, Allah'ın verdi, değersiz bir
Kader, yerdeki mevcut olup da meydanda
Lokma gibi ne? münekkidlere o yanda
Mehmed Akif

Hasan el-Basri'nin

Kader Risalesi ve Şerhi

MUSTAFA İSLÂMOĞLU

Duzenleyen:bilginDK
2018-08-01

DÜŞÜN YAYINCILIK

Yayın No	234
Kitabın Adı	Hasan El-Basri'nin KADER RİSALESİ ve ŞERHİ
Yazar	Mustafa İslâmoğlu
İç Mizanpaj	Anka Tasarım
Kapak	Yunus Karaaslan
ISBN	978-605-4533-36-7
1.Baskı	Nisan 2012
Baskı ve Mücellit	**İstanbul Matbaacılık** Gümüşsuyu Cad. Işık Sanayi Sitesi B Blok No: 21 Topkapı-Zeytinburnu/İstanbul Tel:(0212) 482 51 66
Genel Dağıtım	**Adım Dağıtım** (0212) 524 7 524 www.kidap.com.tr
Yayıncı Sertifika No	12628
Yayıncı Adresi	Topkapı Mh. Kahalbağı Sk. No:49/A Topkapı / İstanbul (0212) 521 91 13 - 23 fax (0212) 521 90 86
Eserin her hakkı DÜŞÜN YAYINCILIK'a aittir.
Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.
İzinsiz çoğaltılamaz, basılamaz.

Hasan el-Basrî'nin

KADER RİSALESİ ŞERHİ

Mustafa İslâmoğlu

DÜŞÜN YAYINCILIK

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ 9

BİRİNCİ BÖLÜM
HASAN EL-BASRİ (21-110/642-728) ÜZERİNE

1. Hayatı

1.1. Hasan el-Basrî'nin kısa hayat hikâyesi 15
1.2. Medine ve Basra'daki çevresi 20
1.2.1 Medine'deki çevresi 20
1.2.2 Basra'daki çevresi 21
1.3. Hocaları ve talebelerine dair 22
1.4. Eserlerine dâir 24

2. Dönemi

2.1. İslam düşüncesinin doğuşu 25
2.3. Kader ve özgür irade tartışmasının tarihi kökleri 33
2.4. Emevi kaderciliğinin oluşumu 35

3. Değeri

3.1. Paylaşılamayan otorite / imam 39
3.2. Ahlaki ve irfani otorite 43
3.3. İlmi otorite 46

4. Metodu

4.1. Mücadele metodu 52
4.2. Muhalefet metodu 56

İKİNCİ BÖLÜM
KADER RİSALESİ ÜZERİNE

1. Kader Risalesi'nin Nüshaları

1.1. Risale'nin serüveni 59
1.2. Köprülü nüshası (a) 64
1.3. Ayasofya nüshası (b) 65
1.4. İki nüshanın mukayesesi 66

2. Kader Risalesi'nin Değeri

2.1. Risale'nin İslam tedvin tarihindeki müstesna yeri 69
2.2. Bir *'kurucu metin'* olarak *Kader Risalesi* 72

3. Kader Risalesi'nin Mevsukiyeti
3.1. Risale'ye dair şaibe uyandırma girişimleri ve kıymet hükmü ...74
3.2. Milel-Nihal edebiyatının zaaflarına dair ...75

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
KADER RİSALESİ ve ŞERHİ
1. Halife Abdulmelik'in Hasan El-Basri'ye Mektubu
1.1. Abdülmelik b. Mervan ve iktidarı ...79
1.2. Metin ve şerh ...85
1.2.1 Abdülmelik b. Mervan'ın Hasan el-Basrî'ye mektubu ...86
1.2.2. Aba altından sopa ...87
2. Hasan El-Basri'nin Abdülmelik'e Yazdığı Risale
2.1. Metin ve şerh ...88
2.1.1. Selefin kader anlayışı ...89
2.1.2. Selefin sahih kader anlayışının bozulma sürecine dair ...94
2.2. Metin ve şerh ...96
2.2.1 "Allah'ın kitabına dayanmayan her görüş bir sapmadır" ...98
2.2.2. "Haksızlık ve zulüm Allah'ın kaza/kaderi değildir" ...99
2.2.3. Kur'an'daki 5 iman esasına ilave edilen 6. başlık ...102
2.2.4. "Kadere iman" maddesi rivayetlere nasıl sokuldu ...105
2.2.5. Kadere dair rivayetlerin Kur'an'a arzına bir örnek ...108
2.2.6. Kaderi ve takdiri anlamanın anlamına dair ...111
2.3. Metin ve şerh ...113
2.3.1. "Allah saptırmaz, insan kendisi sapar" ...114
2.3.2. Allah mecbur ettiğini mes'ul tutmaz Mes'ul tuttuğunu mecbur etmez ...116
2.4. Metin ve şerh ...117
2.4.1. "Allah'ın takdiri emir ve nehyidir, emir ve nehyi takdiridir" ...118
2.4.2. El-Kadîr olan, gücünü keyfi kullanmayandır ...120
2.4.3. Cahiliyye ehli kaderciydi ...122
2.5. Metin ve şerh ...126
2.5.1 Allah "size yazdığım karşılık" demedi; "yaptıklarınıza karşılık" dedi ...128
2.6. Metin ve şerh: ...130
2.6.1. Mes'uliyetin yerine mecburiyeti koymak, kötülükle iyiliği bir tutmaktır ...131
2.7. Metin ve şerh: ...132
2.7.1. Âdem "Bu bana yazdığın kaderdir" demedi, 'Ben kendime zulmettim' dedi ...135

2.7.2. Kendine "zalim" dedirtmeyen kul, neden Allah'a zulüm isnat eder?..... 136
2.8. Metin ve şerh:..... 138
2.8.1. "Allah'ın izni", iradeyi özgür kılması demektir..... 139
2.8.2. Kur'an ve sünnette beşeri fiillerin Allah'a isnadı..... 142
2.8.3. Bir sahte soru: "Veled-i zinayı kim yaratır?"..... 145
2.9. Metin ve şerh:..... 147
2.9.1. Allah'ın önceden yazdığı "musibet" iman ve küfür değildir.... 148
2.10. Metin ve şerh 149
2.10.1. Kimse anne karnında bedbaht ve bahtiyar diye damgalanmaz 152
2.11. Metin ve şerh 153
2.11.1. *"Eğer Rabbin dileseydi, herkes iman ederdi"* ne demek? ..155
2.12. Metin ve şerh 158
2.12.1. "Onlar Allah'ın ilmini cedel konusu yapıyorlar"..... 160
2.12.2. Allah'ın meşieti kulun iradesine bakar..... 163
2.13. Metin ve şerh 164
2.13.1. İsmi "Hayr" olan Allah'tan şer değil hayır sudur eder 166
2.13.2. Kur'an *hayr*'ı Allah'a isnat eder *şerr*'i değil..... 168
2.13.3. Şerr'i Allah'a isnat eden rivayetlerin arka planı 172
2.14. Metin ve Şerh..... 174
2.14.1. Allah kullara emir ve nehye uyma gücü vermiştir 177
2.14.2. Kur'an *mühtediler için takva* değil *muttakiler için hidayet*'tir..... 178
2.15. Metin ve Şerh..... 181
2.15.1. Allah kullarını mecbur değil mes'ul tutmuştur..... 183
2.16. Metin ve şerh: 184
2.16.1. Allah hata ve kötülüğü Zatına değil insana nisbet eder 185

SONUÇ **189**
KAYNAKÇA..... **193**
DİZİN..... **202**

EK: HASAN BASRİ, RİSALETU'L KADER, KÖPRÜLÜ NÜSHASI / 1589-039 (elyazma, tam metin)

GİRİŞ

'Kader'miş, öyle mi? Hâşâ, bu söz değil doğru
Belanı istedin, Allah da verdi, doğrusu bu
Kader, şerâiti mevcut olup da meydanda
Zuhura gelmesidir mümkinâtın a'yanda

Mehmed Akif

Âlemlerin Rabbi olan Allah'a, yarattığı mahlûk adedince hamdolsun.

O her şeyin yaratıcısıdır. O sadece 'yaratan' *Hâlık* değil, 'sürekli yeniden yaratan ve yarattıklarına her an müdahil olan' bir *Hallâk*'tır. O Allah ki, hiçbir şeyi kadersiz/ölçüsüz yaratmadı. Yarattığı her şeye bir kader/ölçü tayin ve takdir etti. İradesiz varlıkları, *sünnetullah* adlı 'ilâhi yasalara' bağladı. 'Görünür görünmez iradeli varlıklar' olan *ins ve cinn*'i irade, akıl ve vicdan ile donattı. İnsanı hakkı batıldan, iyiyi kötüden, adaleti zulümden, imanı küfürden, doğruyu yanlıştan, güzeli çirkinden ayıracak bir basiretle donattı. İrade verdiklerine, vahiyleri ve nebileri ile rehberlik etti. İrade verdiği insanın iradesine, önce O değer verdi. Bu yüzden insanı *yaptıklarına mecbur* değil, *yaptıklarından mes'ul* tuttu. Bunun için Hesap Günü takdir etti ve hesap soracağını bildirdi. İyiliklerine ödül, kötülüklerine ceza takdir etti. Böyle yapmakla insana, hayata, ölüme, dünyaya ve ahirete anlam ve değer kattı.

Sevgili Peygamberimize salât ve selam olsun: Tüm desteğimiz ona sebil olsun. Duamız ondan yana, davamız onun davası olsun. O kutlu Nebi ki, bize gereği gibi kulluk ve iman etmeyi, ataların yolundan değil, Allah'ın yolundan gitmeyi öğretti. Vahyi aldığı ilk günden son güne kadar yaşadığı örnek hayat, ***"Biz her insanın kaderini kendi çabasına bağlı kıldık"*** (17:13) ve ***"İnsan için ancak çabasının karşılığı vardır"*** (53:39) ayetlerinin kâmil bir

tefsiri oldu. ***"Eğer Allah dileseydi biz şirk koşmazdık"*** (6:148) diyen, şirklerini bile Allah'a isnat ederek O'na iftira eden kaderci bir geleneğin önüne gerilip, ***"Herkes kendi işlediklerinin rehinesidir"*** (74:38) Kur'anî şiarını yüceltti. Allah'a güvenerek yatmayı değil, Allah'a güvenerek yapmayı öğretti. Vahyin rehberliğinde öyle bir iyilik biriktirdi ki, o iyilik kendisinden sonraki asırlar boyunca iyilerin ellerinde maya, önlerinde ışık, kalplerinde umut oldu.

Değerli okurlarıma selam olsun, rahmet olsun, bereket olsun, atıfet olsun, hikmet olsun. Hepsinden öte, ellerinde tuttukları "muttakilerin imamı" Hasan el-Basrî'nin *Kader Risalesi* ve ona düştüğümüz *şerh*, akleden kalplerine şifa olsun.

Aralarındaki 13 asırlık zaman dilimine rağmen, Kur'an ârifi Hasan el-Basrî ile Kur'an şairi Mehmed Akif'i buluşturan, el-Basrî'nin *Kader Risalesi* ile Âkif'in yukarıdaki mısralarını çakıştıran bir hatt-ı selim var. Bu selim hattın ürettiği bir akl-ı selim var. O aklın ürettiği bir zevk-i selim var. Tabi ki, o selim aklı üreten sahih bir iman var. Bu imanı üreten ise, Rasulullah'a ahlak ve üstad olan Kur'an'dan başkası değil.

Din Sosyolojisi'nin babası Max Weber, sadece inancın inananları değil, inananların da inancı şekillendirdiğini söyler. O, kendi adına konuşsun. Bu, Hıristiyanlık için yüzde yüz doğrudur. Zira Hıristiyanlık, başta Pavlus olmak üzere, müntesipleri tarafından icad edilmiş bir inançtır. Müslümanların geleneksel din tasavvurları için ise, kısmen doğrudur. Zira bazı Müslümanlar, Hıristiyanlaştıkları oranda dinlerini şekillendirmeye soyunmuşlardır. Fakat İslam için, yüzde yüz yanlıştır. Zira İslam, Allah'ın dinidir. Allah onu Kur'an'la, sadece karşıtlarının değil, müntesiplerinin şerrinden de korumuştur.

Kalıcı bir mucize olan Kur'an indiği günkü berraklığı içerisinde elde bulunduktan sonra, Müslümanların hayatlarında ve bilinçlerinde meydana gelen ve gelecek olan kayma, sapma ve hatta tahriflerden dolayı ümitsizliğe kapılmaya lüzum yoktur. Zira böylesi bir durum, telafisi kabil ziyanlar içerisinde sayılır. Günümüzden 13.5 asır önce kaleme alınmış olan *Kader Risalesi*'ni neşr ve şerhetmemizin en büyük sebebi de budur.

Elinizde tuttuğunuz eser üç bölümden oluşmaktadır.

Birinci Bölüm: *Kader Risalesi* müellifi Hasan el-Basrî'ye ayrılmıştır. Müellif Hasan el-Basrî, sahabe neslinden sonra gelen neslin öncü âlimlerindendir. Şöhret açısından, kendi neslinin belki de ilk

sırasında yer alır. O, daha yaşarken efsaneleşmiş, takva ve zühdünden dolayı "Muttakilerin İmamı" unvanıyla anılmıştır. İslam tarihindeki rey ve tahkik ehlinin öncülerindendir. Bu bölümde İmam el-Basrî'nin ***Hayatı, Dönemi, Değeri, Mücadele metodu*** farklı alt başlıklarla ele alınmıştır.

İkinci Bölüm: Hicri 75-86 yılları arasında halifelik yapmış olan Abdülmelik b. Mervan'ın yazdığı bir mektuba cevap olarak, el-Basrî'nin yazdığı *Kader Risalesi*'ne dairdir.

Emeviler eliyle "resmi din" kabul edilen cahiliyye kader anlayışına karşı mücadele edenlerin başında, Hasan el-Basrî geliyordu. O'nun mücadelesi, bu uğurda hunharca öldürülen hocaları, arkadaşları ve talebeleri gibi sözlü olmakla kalmadı, İslam tarihinde, bize kadar gelen ilk yazılı ürünlerden birini teşkil eden bir risale şeklinde gerçekleşti.

İşte bu yüzden Hasan el-Basrî'nin *Kader Risalesi*, hazine değerinde bir metindir. Bu metnin önemi sadece "tarihi" oluşundan kaynaklanmamaktadır. Metin "tarihi" olsa da metnin ele aldığı konu "tarihi" değil, oldukça günceldir. O konu, günümüz Müslümanlarının kafasının hayli karışık olduğu kader konusudur. Günümüz Müslümanlarının "kader inancını" Kur'an'dan başka her kaynak şekillendirmiş görünmektedir. Bu risalenin önemi de işte tam bu noktada ortaya çıkmaktadır.

Bu bölümde ***Risale'nin nüshaları, Risale'nin İslam ilim ve tedvin tarihindeki değeri, Risale'nin mevsukiyeti***, onun sıhhatine yönelik mezhep taassubu kaynaklı şüphe uyandırma girişimleri ve bunların temelsizliği, bu tür kuşkuları dillendiren *Milel-Nihal* ve *Fırak* yazıcılarından kaynaklanan problemler ele alınmıştır.

Üçüncü Bölüm: Bu bölüm, *Kader Risalesi*'nin dünyada bilinen tek nüshası olan elyazma metni esas alınarak yapılan Arapça neşrine ve şerhine ayrılmıştır. Süleymaniye kütüphanesinin Köprülü koleksiyonunda muhafaza edilen bu nüshayı, Alman müsteşrik Helmut Ritter keşfetmiş ve 1933 yılında neşretmiştir. O neşrin üzerinden yaklaşık 80 yıl geçmiştir. Fakat bu güne kadar elyazma metin, ikinci bir neşre konu olmamıştır.

Ritter'in neşrinin Lütfi Doğan ve Yaşar Kutluay tarafından yapılan Türkçe tercümesi 1954 yılında AÜİFD'de yayımlanmıştır. Üzerinden 60 yıla yakın zaman geçmesine rağmen, bir başka tercüme de yapılmamıştır. Biz hem elyazma metnin yeni bir neşrini, hem de yeni

bir tercümesini yapmaya gayret ettik. Buna ihtiyaç vardı. Bunun nedenlerini ilgili bölümde izah etmeye çalıştık.

Köprülü Nüshası haricinde bir de Ayasofya Nüshası vardır. Bu nüsha, muhtevasından da açıkça anlaşılacağı gibi, *Kader Risalesi*'nin farklı bir kopyası değildir. Bu nüsha, dönemin Irak Valisi Haccac'ın velinimeti Abdülmelik'e yazdığı risaledir. İçerisinde *Kader Risalesi*'nden dörtte bir kadar alıntı barındırmaktadır. Bu risaleyi havi Ayasofya (b) nüshası, tali nüsha olmasına rağmen ana nüsha olan Köprülü elyazmasından daha fazla yaygınlık kazanmıştır. Bunun sebebi, eski ve yeni bazı müelliflerin, onu el-Basrî'nin *Kader Risalesi*'nin farklı bir kopyası sanmalarıdır.

İmam el-Basrî'nin *Kader Risalesi*'nin yeniden neşri ve tercümesinin, ilim dünyamıza mütevazı bir katkı olacağı kanaatindeyiz. *Risale*'ye yaptığımız şerhin, yeni neşir ve tercümeden mütevellit kazanç ve katkıya ne ilave ettiğini takdir etmek bize düşmez. İslam tedvin tarihinin ilk yazılı ürünlerinden biri olan *Risale*'nin şerh edilmesinin, en az yeniden neşri ve tercümesi kadar önemli olduğunu düşünmesek, bu işe girişmeyeceğimiz de aşikârdır.

Kader Risalesi, İslam tedvin tarihinin ilk yazılı ürünlerinden biridir. Fakat *Risale*'nin önemi bundan ibaret değildir. Hicri ilk yüzyılda kaleme alınan *Risale*'nin asıl önemi, hem ele aldığı hassas mevzudan, hem de kader mevzuunu ele alış üslubundan kaynaklanmaktadır.

Mevcut haliyle *Kader Risalesi*:

1. Kur'an'ın kader konusundaki ana fikrini ihtiva etmektedir.

2. Kur'an'ın imha ettiği "cahiliyye kaderciliğini" ifşa etmektedir.

3. Cahiliyye kaderciliğini kimlerin, ne maksatla yeniden ihdas ettiğini ilan etmektedir.

4. El-Basrî'nin şahsında, vahyin inşa ettiği aklın nasıl işlediğine şahitlik etmektedir.

El-Basrî *Risale*'de der ki:

فكل قول ليس عليه برهان من كتاب الله فهو ضلالة : ***"Allah'ın kitabından bir delile dayanmayan her görüş bir sapmadır."***

Maksadımız kelamî bir metni ele almak değil, şu sorulara cevap aramaktır:

1. Kur'an ile nasıl inşa olunur?

2. Kur'an'ın inşa ettiği akıl nasıl çalışır?

3. Kur'an'ın kader anlayışı nedir?

Kader Risalesi üzerinde çalışırken, Allah'ın hiçbir emeği zayi etmeyeceğine olan imanım bir kez daha yenilendi. Zira bundan yaklaşık 1350 yıl önce kaleme alınmış olan bir risaleyi, karşıt görüş sahiplerinin onca yok etme çabalarına rağmen bu günlere ulaştıran Allah Teâlâ, bize mesaj vermektedir. Aynı mesajı, Allah'ın kitabında da buluyoruz. Kur'an, Hakîm kul Lokman'ın ağzından, Lokman'ın muasır oğullarına şöyle seslenir:

"Yavrucuğum! (Yapıp ettiğin) o şeyler isterse bir hardal tanesi kadar olsun, ister bir kayanın bağrında, ister göklerin derinliklerinde, isterse yerin altında saklı bulunsun; Allah onu bulup ortaya çıkarır: çünkü Allah Alîm'dir, Habîr'dir." *(Lokman 31:16)*

Bu ayette ifade buyurulan ilahi hakikat aynen gerçekleşmiştir. *Kader Risalesi*, Allah'ın kayaların bağrında ve yerin altında saklayarak yaşattığı bir salih amel gibi, bugünlere gelebilmiştir. *Kader Risalesi*'ne karşı açılan savaşa rağmen, şu anda elimizde *Risale*'nin elyazma bir nüshasının bulunuyor olmasının başka bir izahı yoktur. Resmi kelam akımına muhalif kitaplardan birçoğu, kendilerine karşı girişilen yok etme savaşından kurtulamayarak "Adı var kendi yok" durumuna düşmüşlerdir. İbn Nedim'in *El-Fihrist*'ine şöyle bir göz atmak, bu acı hakikati görmek için kâfidir.

Kader Risalesi'nin Köprülü koleksiyonunda bulunan elyazma nüshasının bir suretini bu eserin sonunda bulacaksınız. Böylece, hem elyazma nüshaya ulaşmak isteyen ilim erbabının, hem de *Risale*'yi orijinalinden okumak isteyen ilim talibinin işi kolaylaşmış olacak.

Bu çalışmada kullanılan dilin dönemin karakterine uygun olmasına azami dikkat sarf edilmiştir. Mesela *Kader Risalesi*'nin yazıldığı tarihte kelami mezhepler, henüz isimleriyle temayüz etmemişti. Bu nedenle Hasan el-Basrî ve eserini ele alırken mümkün olduğunca risalenin yazımından sonra yaygınlaşmış olan Kaderiyye, Cebriyye, Mutezile, Mürcie, Ehl-i Sünnet vb. gibi mezhep isimlerini kullanmamaya özen gösterdik. Yine o tarihte İslami disiplinler de oluşmamıştı. Onun için bu *Risale*'nin yazıldığı zaman diliminde *Tefsir İlmi, Kelam İlmi, Fıkıh İlmi, Hadis İlmi*'nden de söz edilemez. Dolayısıyla bu şerhte, zamanı şaşırmak anlamına gelebilecek bu gibi ıstılahları da kullanmaktan kaçındık.

Hasan el-Basrî der ki: "Kendinizi Kur'an'a arz ediniz!"

Kendimizi, özellikle de imanımızı Kur'an'a arzedelim. Zira Kur'an'ın tasdik ettiği iman, Allah'ın tasdik ettiği imandır. Allah'ın tasdik etmediği akide sadece yüreğe yük değil, kendisinden dolayı hesaba çekileceğimiz bir vebaldir.

Gayret bizden, tevfik ve inayet Rabbimizdendir. O bizleri, tevfikine refik etsin.

Mustafa İslâmoğlu

İstanbul, 10 Muharrem 1433/5 Aralık 2011

BİRİNCİ BÖLÜM
HASAN EL-BASRİ (21-110/642-728) ÜZERİNE

1. HAYATI

1.1. Hasan el-Basrî'nin kısa hayat hikâyesi

Adı, el-Hasan b. Ebi'l-Hasan el-Basrî, künyesi Ebu Said'dir.

Kader Risalesi müellifi Hasan el-Basrî, Fars asıllı bir ailenin çocuğudur. *Tabakât* sahibi onun Farsça konuşabildiğini nakleder. Hatta Farsçayı yazacak kadar iyi bilmekteydi.

Babasının adı Yesar'dır. Bu adın, azatlı bir köle olan babasına Arap efendileri tarafından verildiği anlaşılmaktadır. Kaynaklarda asıl adının "Feyruz" olduğu nakledilmektedir. Babasının, aslen Meysanlı olduğu söylenir. Meysan bugünkü Irak sınırları içinde bir vilayettir. Hıristiyan olan Feyruz, Halid b. Velid ile Karin b. Kâryanus (*Caren Carianus*) orduları arasında gerçekleşen *Sinyi'* savaşında esir düşerek Medine'ye getirilmiş, Ensar'dan birinin kölesi olmuştur. Bu zatın Ensar'dan Zeyd b. Sabit olduğu söylenir. Fakat bizzat kendi dilinden nakledilen ebeveyninin esaret hikâyesinde, Hz. Zeyd'in adı hiç geçmez.

Yesar, mü'minlerin annesi Ümmü Seleme'nin azatlılarından biri ve muhtemelen yine Fars asıllı Hayra ile evlenmiştir. Bu evlilikten ilk doğan çocuk Hasan olmuştur. İbn Kuteybe'nin kaydından, Hasan doğduğunda babasının henüz kölelikten azat edilmemiş olduğunu anlıyoruz. Hasan'dan sonra, Yesar-Hayra çiftinin, Said ve Ammar isimli iki oğulları daha olacaktır. Said ilerde cihad ehli ünlü bir hadisçi olacak, ağabeyi Hasan'ın kaçarak kurtulduğu Abdurrahman ibn Eş'as kıyamına katılacaktır. Allah için çok gözyaşı dökmesiyle ünlenen küçük kardeş Ammar ise, zühd yolunu seçecektir.

***

Hasan'ın doğum tarihi olan hicretin 21. yılı, Hz. Ömer'in hilafetinin sondan 2. yılıdır. Peygamberimizin vefatının üzerinden 11 yıl geçmiştir. İslam devletinin sınırları Kuzey Mısır'dan Hind Kıtasına, Seylan'dan Doğu Anadolu'ya kadar genişlemiştir. Maddi refah öylesine artmıştır ki, hamile annelerin doğmamış çocuklarına dahi maaş bağlanmaya başlanmıştır. Bu refah, peşinden ahlaki bir bozulmayı da beraberinde getirecektir.

Hasan'ın çocukluğu, Medine'nin kuzeyindeki Vadi'l-Kura'da geçmiştir. Ailesinin ilme ve dine olan meylini, oğulları Hasan'ın 14 yaşında Kur'an'ı hıfzetmesinden anlıyoruz. Onun hıfzı bitirdiği yıl, Hz. Osman katledilmiştir (h. 35). Hasan Medine'de kendisine bir gelecek ararken, her iki tarafın öncülerini de sahabenin oluşturduğu Cemel Savaşı vukua gelir. Hasan'ın gönül dünyasının, ilk kez bu olayla yırtıldığını tahmin edebiliriz.

Hasan, ailesiyle birlikte, Hicri 36 yılında Medine'den Basra'ya hicret eder. O, henüz 15 yaşında bir delikanlıdır. Katıldığı savaşlar ve seferler dışında, bu tarihten sonraki tüm ömrü Basra'da geçecektir. Basra'ya geldiği yıl, Hz. Ali'nin hilafetinin 1. yılıdır. Onun Basra'ya göç ediş sebebi konusunda, kaynaklarımız farklı bilgiler verir. Mesela İbn Hacer *Tehzib*'inde bu gidişi Sıffin sonrasına tarihlendirir. Fakat şu soruyu sormaz: Neden Basra?

Bu hicret bir aile kararı olsun veya olmasın, bu soru önemlidir: Neden hilafetin yeni merkezi Kûfe, ya da ona karşı isyan eden refah beldesi Şam değil de, Basra?

Bunun muhtemel sebebi, Yesar ailesinin hem Şam'a hem Kûfe'ye mesafe koymasıdır. Kûfe ve Şam karşısında Basra, bir tür "tarafsız bölge" olarak nitelenebilir. Mutezile isminin çağrışımlarından birinin de "tarafsızlar" olduğu hatırlanmalıdır.

O, Cemel olayında, başta Hz. Aişe'den yanadır. Şu hikâyede bir gerçeklik payı olduğunu düşünüyoruz: Beyhaki, bizzat Hasan'ın ağzından naklediyor: "Kılıcımı kuşandım. Mü'minlerin annesine (Hz. Aişe) destek olmak için gittim. Bu sırada Ahnef (b. Kays) ile karşılaştım. Bana "Hayrola?" dedi. Ben de "Mü'minlerin annesine destek vereceğim" dedim. O dedi ki: "Vallahi sen Rasulullah ile beraber müşriklerle dahi savaşmadın, şimdi kalkıp mü'minlerle nasıl savaşacaksın?" Bunun üzerine evime dönüp kılıcımı astım."

(el-Mehasin ve'l-Mesâvî' I, 77)

El-Basrî'nin ve ailesinin geçmişi göz önüne alındığında, bu rivayetin üzerinin bir çırpıda çizilemeyeceği kanaatindeyiz.

O, Hz. Ali'nin hilafetini tasdik etmiştir. Fakat Cemel'e mani olmadığı için eleştirmiştir. Öte yandan, Hz. Ali'nin Cemel ertesindeki davranışını "asalet" olarak nitelemiştir. Bilindiği gibi Hz. Ali, Cemel'in ardından ganimetleri askerine dağıtmış, "Bize karşı savaşanların ailelerinden payımıza düşeni vermeyecek misin?" diyenlere ise, şöyle çıkışmıştır: "Sizden kim, mü'minlerin annesinin (Aişe) kendi payına düşmesini ister?" Hz. Ali, bu talebin gayrı meşruluğunu Kur'an ile isbat etmiştir. O böyle yapmakla, kendisinden sonraki zalim iktidarların istismar edebilecekleri bir kapıyı ebediyen kapatmıştır.

El-Basrî, Hz. Ali'nin bu meselede noktayı Kur'ani delil ile koymasını, "feraset ve basiret" olarak nitelendirmiştir. Yine o, Hz. Ali'nin Nuhayle'de asileri öldürmekte haklı olduğunu söylemiş, fakat hakem teklifine evet deyişini eleştirmiştir. Hz. Ali hakkında sorulduğunda, "Vallahi Ali, hem fazilet hem de şeref yönünden bu ümmetin en hayırlısıydı" demiştir.

Kaynakların ittifak ettiği noktalardan biri de şudur: Hasan el-Basrî, Hz. Ali ile Şam valisi Muaviye arasında gerçekleşen Sıffin savaşında tarafsızlığı (*i'tizal*) tercih etmiş, halka da bunu tavsiye etmiştir.

Hasan el-Basrî, Hz. Osman'a eğilimlidir. Bu eğilimin derecesini, Zehebi'nin şu naklinden çıkarabiliriz: O, Ebu Zerr'in Rebeze'ye, Halife Osman tarafından sürgün edildiği için değil, Hz. Peygamber'in kendisi için söylediği "yalnız yaşar, yalnız ölür" sözüne ittiba etmek için gittiğini savunur. (*Tarih* II, 115) Onun Hz. Osman'a olan bu meylinin, onu muhakeme zaafına sürüklediği söylenebilir. Zira yukarıdaki kaynakta, el-Basrî'nin "halk hiçbir hususta Osman'ı tenkit etmedi" dediği zikredilir. Oysa hakikat bunun tam tersidir.

***

O Basra'daki vaazlarına henüz 20'sine varmadan başlamış olsa gerektir. Zira Gazzali *İhya*'sında, Hz. Ali'nin Basra camilerinden kıssacı vaizleri kovduğunu ama ona dokunmadığını nakleder. Hz. Ali, Cemel'in ardından, Kûfe'ye dönmeden önce, Basra'da 15 gün kalmıştı. Rivayete göre, Hz. Ali camiye girdiğinde o konuşuyordu. O sırada onun ağzından çıkan cümleyi duyduğunda, taaccübünü gizleyememiş ve iltifat etmişti.

Hasan el-Basrî, Muaviye b. Ebi Süfyan'ın yirmi yıllık iktidarında ve ardından oğlu Yezid'in dört yıllık iktidarında açık bir muhalefette bulunmadı. Fakat ehl-i beytin başına gelenlere de duyarsız kalmadı. Hz. Hüseyin'in şahadet haberini alınca hıçkırarak ağlamış ve

şöyle beddua etmişti: "Bu ümmetin başına daha neler gelecek! Soysuzun teki Peygamber'in torununu katletti! Ya Rabbi! Sen onun belasını ver!" Ardından da, "*O zalimler zamanı gelince nasıl bir altüst oluşla yıkılıp gideceklerini bilecekler!*" (26:227) ayetini okumuştu.

El-Basrî, "Vallahi, bu dünya, kocalarını öldüren gelinler kadar zalimdir" derken, Emeviler tarafından karısına zehirletilen Hz. Hasan'ı ima etse gerektir. Yezid döneminde işlenen Harre vahşeti karşısında, onun ne tepki verdiğine dair kaynaklarımızda bir bilgiye rastlamadık. Belki vardır, biz göremedik.

İktidarda Muaviye b. Ebi Süfyan vardır. Hasan, takriben yirmili yaşlarındadır. Hem rivayette üstadı, hem komutanı olan Abdurrahman b. Semura komutasındaki ordu ile sefere çıkar. Bu sefer hicri 43 (m. 663) tarihinde yapılan Doğu İran-Afganistan seferidir. Bu seferin ardından Emevilerin Horasan Valisi Rebi b. Ziyad'ın kâtipliğini ve tercümanlığını yapar. Katıldığı savaşlarda kahramanca savaştığına dair rivayetler vardır. Bazı kaynaklara göre, toplam 10 yıl süren askerlik hayatı boyunca birçok sahabi ile birlikte olur. Naklettiği rivayetlerden birçoğunu bu sırada almış olmalıdır.

El-Basrî, bu seferden sonra, kendisini ilim yoluna vakfetti. Kırk yaşına geldiğinde talebelikten hocalığa geçti ve "İmam Hasan" oldu. Fetva ve içtihatlarıyla etrafını aydınlattı. Etrafında öğrenci halkası gün geçtikçe büyüdü ve o daha yaşarken dilden dile anlatılan bir 'menkıbe' ve 'efsane' oldu.

***

Hasan'ın iktidara muhalefetinin, iktidarın zulüm ve sapmasının artışına paralel olarak arttığını görüyoruz. Mervan'dan sonra Emevi tahtına geçen Abdülmelik b. Mervan'ın Haccac eliyle zirveye çıkan zulmü, Hasan'ın muhalefetinin de zirvesini oluşturur. Yirmi yıllık Abdülmelik iktidarının ardından, yerine oğlu Velid geçer (h. 86). İlk icraatı gayet olumludur. Velid, amcaoğlu Ömer b. Abdülaziz'i Harameyn emirliğine tayin eder. Maveraünnehir ve Endülüs'ün fethi bu dönemde gerçekleşir. Velid'den sonra kardeşi Süleyman, ondan sonra adil halife Ömer b. Abdülaziz başa geçer (h. 99-101). Bu dönemde İmam el-Basrî'yi adil halifenin Basra kadısı olarak görev yaparken görüyoruz. Aynı dönemde, Kûfeli âlim Şa'bi de Kûfe kadısı olmuştur.

Ömer b. Abdülaziz ile Hasan el-Basrî'nin mektuplaştıklarını biliyoruz. Bu mektuplardan bazıları günümüze kadar ulaşmıştır. Bunlardan öğreniyoruz ki, Ömer b. Abdülaziz kader konusunda ait

olduğu hanedanın düşüncesine yakındır. Onun bu tavrında, Emevi kaderciliğine tepki göstereyim derken, karşı kutba savrulan aşırıların payını görmek mümkündür. Fakat Halife Ömer b. Abdülaziz öyle bir şahsiyettir ki, fikri farklılığına rağmen, kendisinden sonra iktidara gelen Hişam'ın hunharca katlettireceği İmam Gaylan b. Müslim'i, seleflerinin gasbettiği malları gerçek sahiplerine dağıtmak için görevlendirebilmiştir. Bunu yapabilecek kadar hakşinas olan Ömer b. Abdülaziz'in, kader konusunda farklı düşünen Hasan ile irtibat kurması hiç de şaşılacak bir şey değildir.

İmam el-Basrî, manen gurbette bir insandı. Kendisini anlayacak insanların yokluğunun ıstırabını çekiyor ve diyordu ki: "Etrafta sesler duyuyorum, fakat candan bir dost göremiyorum." Gerçek gurbet, insanı anlayacak insanların yokluğu değil de nedir?

Ölüm döşeğindeyken, dudaklarından tekrar tekrar "***Doğrusu biz Allah'a aitiz ve sonunda yine O'na döneceğiz***" (2:156) ayeti dökülmektedir. Ünlü talebelerinden Vasıl b. Ata, hocasının ölüm anını görgü tanığı olarak şöyle anlatır:

"Son sözlerini söylerken hayıflandı, günahları için Allah'tan bağışlanma talep etti. O sırada boncuk boncuk terleyen alnını sildiğini gördüm. Şöyle diyordu: "Allah'ım! Artık yükümü yüklenip varacağım yere varmak için yola çıkmış bulunuyorum. Ben öldükten sonra, bana nisbet edilecek olan şeylerden dolayı beni hesaba çekme! Allah'ım! Ben Nebi'den bana ulaşan her şeyi tamamen kabul ettim."

İstitrad: İmam Vasıl b. Ata'nın, ölürken hocasının başı ucunda olduğu, görgü tanığı olarak aktardıklarından anlaşılmaktadır. Eğer bunu doğru kabul edersek, Vasıl'ın Hasan'dan ayrıldığı ve "mutezile" adının da "*kad i'tezele 'annâ vasıl*" (Vasıl bizden ayrılmıştır) sözünden mülhem olarak konduğu tezine kuşkuyla bakabiliriz. Ya da, "bizden ayrıldı" ifadesinin, "farklı bir görüşe sahip oldu" anlamına geldiği şeklinde yorumlayabiliriz.

Muttakilerin İmamı Hasan el-Basrî, 88 yaşında, 1 Recep 110 (m. 728) tarihinde beka yurduna hicret eder. Emevi iktidarı, onun ölümünden 22 yıl sonra, hicri 132 (m. 750) yılında büyük gürültülerle yıkılacaktır.

Allah, Hasan el-Basrî'yi rahmetine gark etsin. Bizleri de onun salih amellerinin şahidi olarak yazsın.

1.2. Medine ve Basra'daki çevresi

Medine'deki çevresi

Hasan el-Basrî'nin Medine'deki muhiti hakkında çok iyi bilgi sahibi değiliz. Bu konuda ancak yoruma açık şeyler söyleyebiliriz.

Hasan'ın çocukluğuna damgasını vuran iki damar olduğu görülüyor: Birincisi, Annesi Hayra'dan dolayı Efendimizin eşi Ümmü Seleme'den (v. 61/667?) gelen damar. Hz. Ümmü Seleme'nin adının hem vaazlarında hem de rivayetlerinde defaatle geçmesi, beslendiği ana damarın göstergesidir. İkincisi, muhtemelen babasının ilişkileri üzerinden beslendiği Hz. Ömer damarıdır. El-Basrî'nin vaaz ve rivayetlerinde adını en çok andığı sahabinin Hz. Ömer olduğunu biliyoruz.

Sahabe arasındaki ihtilaflarda tavrını Hz. Ali'den yana koyan Ümmü Seleme ile olan ilişkilerinden yola çıkarak, onun bu damardan da beslendiği söylenebilir. Hz. Ali ve Ebu Zer gibi sahabilerin çevresiyle, çocukluğu ve ilk gençliği Medine'de geçmiş olan Hasan'ın teşrik-i mesaide bulunmadığını düşünemeyiz. Mesela, İbnu'l-Cevzi şöyle bir sözünü nakleder:

"Ben öyle kişiler gördüm ki, onlar gömleklerini ikiye ayırıyor, yarısını kendi kullanıp diğer yarısını kardeşine veriyordu."

Peygamberimizin "Hizmetçilerinize yediğinizden yedirin, giydiğinizden giydirin" talimatına uyan "Ebu Zer" künyeli Cundeb b. Cunade'nin (v. 32/652), bizzat böyle bir olayın kahramanı olduğunu biliyoruz. Yine Hasan "Biz öyle bir hayat sürerdik ki, kardeşine ödünç para vereni cimri sayardık" der. Bu örnek davranışın da, bir önceki çevrede yaşanmış olduğunu varsayabiliriz. Belli ki el-Basrî, geçmişte şahit olduğu bu örneğin artık bulunmadığını ima ediyor.

O'nun çocukluk ve ilk gençlik yılları Hz. Osman'ın hilafet yıllarına denk geldi. İktidar, Hz. Osman'ın hilafeti döneminde Ümeyyeoğulları arasında paylaştırıldı. Bu dönemde, Ümeyyeoğulları dışında kalan birçok çevre muhalefeti oluşturuyordu. Her çevrenin Ümeyyeoğullarına muhalefetinin sebebi aynı değildi. Bu çevreler içerisinde, Hasan gibi yetenekleri çekecek birkaç çevreden biri Hz. Ali, Ebu Zer, Selman, Ammar, İbn Abbas, Hz. Ali'nin oğulları Hasan, Hüseyin ve Muhammed'in oluşturduğu çevreydi. Bu çevre, siyasette kabile ve ganimete karşı akideyi temsil eden çevreydi. Ümeyyeoğulları iktidarına karşı Hz. Ali'nin yanında yer alan çevre bu çevreydi.

İleriki yıllarda, Hasan el-Basrî'nin tesis ettiği Basra Okulu ile Hz. Ali'nin çocuklarının oluşturduğu Medine Okulu arasında hep bir ilişki süregelmiştir. Biz bu ilişkinin fikri yansımalarını, *Kader Risalesi*'nin satırları arasında açık seçik görebiliyoruz. Muhammed b. Ali'nin kurduğu "Medine Okulu"nun yetiştirdiği değerli isimleri, ilerleyen dönemlerde Hasan el-Basrî'nin "Basra Okulu"nun çevresinde de görüyoruz. Mesela Vasıl b. Ata, Hasan el-Basrî'nin halkasından önce Hz. Ali'nin oğlu Muhammed'in ders halkasında idi. Aynı şey Ma'bed el-Cuheni ve Gaylan b. Müslim için de söylenebilir. Ma'bed el-Cüheni, "Dolaştığım beldelerde birçok âlimle karşılaştım, fakat Hasan gibisini görmedim" der. El-Basrî de, şahadetinden sonra karşılaştığı Ma'bed'in annesine oğlunun mücadelesinin ve şahadetinin "adalet için" olduğunu söyler.

Bu karşılıklı lehte şahadetler, *Kader Risalesi* yazarının Medine Okulu'yla sıkı bir fikir alış verişi içinde olduğu intibaını vermektedir.

Basra'daki çevresi

Basra, "Birbirine geçmiş taş gibi sertleşmiş toprak" manasına gelir. Basra bir sahil şehridir. Körfez sahilinde, bataklıkların bol bulunduğu bir arazinin, yerleşime elverişli bir yerinde kurulmuştur.

Fars körfezinde yer alan Basra, oldum olası kozmopolit bir yer olarak bilinir. Sümer, Asur, Babil ve Pers gibi kadim Mezopotamya kültürleriyle, Mısır, Yunan, Hint ve Arap kültürleri, burada buluşur ve birbirine karışır. Basra asla içine atılanı ergiten bir "ergitme kazanı" değildir. O kültürleri kaynaştırmaz, fakat yan yana yaşatır. Bu yüzden Basra'nın belirgin özelliği çok kültürlülüğüdür. Her rengi, her kokuyu bünyesinde barındırır.

Yemen asıllı Arapların birinci tercihi olan Kûfe'de bedevi ton ne kadar baskın ise, Basra'da 'medeni' ton o kadar baskındır. Zamanın şartları göz önüne alındığında, Basra bir entelektüeller şehridir. Okumuş yazmışı çoktur. Halkı geçimini ticaret, balıkçılık ve zanaat ile sürdürür. Basra, ticari emtianın dağıtımının yapıldığı bir lojistik merkez hükmündedir.

Basra, Lahmilerin (268-613) başşehri Hire'nin varisi olan şehirdir. Kûfe'ye 5 kilometre mesafede tarihi bir şehir olan Hire, bölgenin ilim ve düşünce merkezi idi. Büyük felsefe okullarını bünyesinde barındırıyordu. İslami davetin hemen öncesinde Fars devleti tarafından Lahmilerin varlığına son verilince, Hire'nin ilim

ve düşünce mirasından aslan payını Basra aldı. Nasıl ki Hire'nin maddi mirasına hemen yanı başında yeni kurulan Kûfe konmuşsa, ilmi ve fikri mirasına da Basra konmuştur.

Basra ehlinin siyasi tercihleri, tıpkı nüfus yapısı gibi çok çeşitlidir. Orada hem iktidar yanlıları, hem muhalefet yanlıları, hem de tarafsızlar bulunur. Daha çok da tarafsızlar bulunur. Ne Şam kadar iktidar yanlısı, ne Kûfe kadar iktidar karşıtıdır. Hz. Aişe'nin karargâh olarak Basra'yı seçmesinin sebebi de bu olabilir. Ama benzer özellikteki her şehir gibi, iktidarın safında yer alır. Bu yüzden Basra'yı nihai tahlilde Emevi saymak doğrudur. Çok kültürlülüğün yatağı olan Basra, birçok mezhep ve meşrebe beşiklik etmiştir.

Hasan el-Basrî'nin şehir mescidindeki halkası da en az Basra kadar renkliydi. Henüz fıkhi ve kelami mezheplerin hiçbiri oluşmamıştı. Hasan doğuda ve batıda "Muttakilerin İmamı" unvanıyla nam saldığında, daha Ebu Hanife ve İmam Malik doğmamıştı bile. Ortada sadece Şia ve Harici gibi siyasi mezhepler vardı. Onlar mezhepten daha çok 'partiye' benziyordu. El-Basrî'nin halkasında her görüşten, her düşünceden, her meşrepten insan bulunuyordu. Fakat Hasan el-Basrî, 'tek kişilik bir okul' idi. Onun kendi adını taşıyan bir düşünce sistemi vardı. Hasan el-Basrî düşüncesinin belkemiğini, Kur'an vahyi oluşturuyordu. Zira o Peygamber şehri olan Medine'de, vahyiden beslenmiş bir muhitte yetişmişti.

Kader Risalesi, onun vahiyle olan sıkı bağının belgesiydi. Esasen, Hasan el-Basrî'nin muhiti 'vahiy' idi. O vahiy okyanusunda yüzen, o okyanustan mücevherler çıkaran zamanının nefesi en kuvvetli dalgıçlarından biriydi. Bunu tasdik eden en büyük delil de, ondan bize kalan *Kader Risalesi*'dir.

1.3. Hocaları ve talebelerine dair

Söz konusu Hasan el-Basrî olunca, onun bir numaralı hocasını tahmin etmek zor değildir. O hoca Kur'an'dır. O öncelikle Kur'an'ın talebesiydi. Zaten talebelik yaptığı herkese de, Kur'an'ı öğrenmek için talebe oldu.

Hocaları Ümmü Seleme, İbn Abbas, Ebu Musa el-Eş'ari, İbn Ömer, Enes b. Malik, Semura b. Cundeb, Abdurrahman b. Semura, Ebu Bekra, Iyad b. Himar, Ma'kıl b. Yesar, Esved b. Seri gibi isimlerdir. İbn Sa'd'ın nakline göre, Hasan Basri ilimde sahabi hocası Hz. Enes'i geride bırakacak kadar ilerlemişti. Enes b. Malik'e bir fetva

sorulduğu zaman şöyle demiş: "Azatlımız Hasan'a sorun. O da işitti, biz de işittik. Fakat o ezberledi, biz ise unuttuk." (*Tabakât* VII, 177) Enes, Semura ve Abdurranman, Emevi valisi Ziyad'ın emri altında idari görev alan sahabilerdendir. Bu Ziyad, Hz. Ali döneminde, Basra'da hazineden sorumlu memurdu.

Bu listedeki ilk dört isim, şahsi mushaf sahibi 15 sahabe arasında yer almaktadır. Bu da Hasan'ın, Kur'an'a olan iştiyakının bir göstergesidir. Cahız'ın nakline göre el-Basrî, Basra'da ilk tefsir (*te'vil*) dersi verenin Hz. Ali'nin Basra valisi İbn Abbas olduğunu söyler. Demek ki o, 16-20 yaşları arasında, yani İbn Abbas valilik görevinden istifa edip Mekke'ye dönünceye kadar (h. 40), ona talebelik yapmıştı.

Onu bazıları Hz. Osman'ın ve Hz. Ali'nin talebesi sayarsa da, bunun doğrudan bir talebelik olmadığı kesindir. Zira o, Hz. Osman katledildiğinde henüz 14 yaşındaydı. O, Hz. Ali'nin öğrencisi de sayılamaz. Eğer öyle olsaydı, hicretini Basra'ya değil, onun karargâhı olan Kûfe'ye yapardı.

Hasan'ın sahabe olmayan hocaları da vardı: Bunların başında Âmir b. Abdikays el-Basrî ve Ma'kıl b. Yesar gelir. Âmir b. Abdikays, Hasan üzerinde derin etki bırakan biriydi. *Tabakat* ve *Tehzib* gibi kaynaklarda bu zatla ilgili ilginç bilgiler yer alır. Bu zat uzleti hayat tarzı olarak seçmişti. Hiç evlenmediği, et ve yağ yemediği rivayet edilir. Hasan ona şiddetle bağlıydı. Onun uzleti (i'tizali?) tercih etmesine üzülmüş ve bu üzüntüsünü ona bildirmişti. Fakat kendisi de ömrünün sonunda, Amir b. Abdikays'ın yaptığını yapacaktır.

İmam Hasan'ın ilim ve fikir arkadaşlarına gelince; onların başında Ma'bed el-Cüheni gelir. Basra eşrafından Ahnef b. Kays ile de ahbab olduğu ve ara sıra onunla hattıhareket tayininde istişarede bulunduğu hayat hikâyesinden anlaşılmaktadır.

Talebeleri çoktur. Bunların başında bazılarının Mutezile'nin kurucusu saydığı Vasıl b. Ata gelir. Kendisi de bir otorite olan Katade b. Diame, rivayet ehlinden Eyyub Sahtiyanı, dirayeti mektep haline getiren ve bazılarına göre Mutezile'nin kurucusu sayılan Amr b. Ubeyd de onun talebelerindendir. Adları anılan bu dört isim bile, onun nasıl zengin bir ilim ve tefekkür menbaı olduğunu göstermeye yeter.

El-Basrî Haricilerden hep uzak durmuştur. Hatta Emevi zulmüne karşı gösterdiği tavrın bir benzerini, Haricilerin tekfirci tavrına

karşı da göstermiştir. Belki bu ikincilere koyduğu mesafe, birincilere koyduğu mesafeden daha fazla olmuştur.

1.4. Eserlerine dâir

Hasan el-Basrî'ye nisbet edilen birçok kitap vardır. Fakat biz burada ona nisbet edilen eserlerin tamamının sayım-dökümünü yapma niyetinde değiliz. Bunların içinden pek azı günümüze kadar gelmiştir. Ondan bize gelen yazılı belgelerin başında *Kader Risalesi* gelir.

Ondan bize kadar gelen bir başka kitap da *Fedailu Mekke*'dir. Mekke ve Kâbe'nin tarihi ve faziletlerinin ele alındığı bu eser, İslam tedvin tarihinin bize kadar ulaşan ilk yazılı ürünlerinden biri olma vasfını taşır.[1]

Onun vefatından hemen önce kitaplarını yaktırdığı rivayet edilir.[2] Ancak onun kitaplarını yaktırdığı rivayetine kuşku ile bakılmalı ve bu rivayetin hangi meşrep tarafından kullanıldığına dikkat edilmelidir. Zira bazen resmi ve baskın mezhep taraftarları kendi görüşlerine muhalif ve muarız gördüğü eserleri ortadan kaldırıyordu. Daha sonra gelen o çizginin savunucuları, bu cürmün üzerini kapatmak için, o zatın kendi kitaplarını kendisinin yaktığı iddiasını ortaya atıyordu.

Hiç şüphesiz İmam el-Basrî de tıpkı Mücahid ve İkrime gibi tabiin neslinin müfessirlerinden biridir. İbn Nedim *el-Fihrist*'inde, el-Basrî'ye *Tefsiru'l-Kur'an* adlı bir tefsir nisbet eder. Çok sonradan ıstılahlaşmış "Tefsir" adından da anlaşılacağı gibi bu doğru olmasa gerektir. Nasıl ki İbn Abbas ve Mücahide yazılı birer tefsir nisbet edilmişse, ona nisbet edilen yazılı tefsir de bu kabilden olmalıdır.

Onun tefsire dair görüşleri Mutezilenin imamlarından sayılan Amr b. Ubeyd ile gelecek kuşaklara taşınmıştır. Müfessir

---

1 Bu eser günümüzde neşredilmiştir: Ebû Saîd el-Hasan b. Yesar el-Basrî, *Fedâilu Mekke*, Mektebetu'l-Felah, el-Kuveyt, 1400.

2 Hasan gibi kitaplarını yakan âlimlerimizden biri de Ebu Hayyan et-Tevhidi'dir (v. 414/1023). O kendisini şöyle savunur: "Kitap yakma konusunda bana rehberlik eden üstatlar bulunmaktadır. Onlar kendisine uyulan, rehberliklerine başvurulan, ışıklarına tabi olunan kimselerdir. İşte onlardan bir demet: Ebu Amr b. el-Ala (v. 154/771): Zühd ve vera sahibi ünlü ve büyük bir âlimdi. Kitaplarını yerin altına gömdü ve kendisinden sonraya hiçbir eser bırakmadı. Süfyan es-Sevri (161/777): Bin cüz kitabını yırtıp rüzgâra savurdu. Davud et-Tâi (165/781): Zahid ve fakih bir zat idi. Ona *Tacu'l-Ümme* lakabı verilmişti. Kitaplarını denize atmıştı. Yusuf b. Esbat (v. 192/807): Kitaplarını bir dağın tepesine çıkardı. Oradaki bir mağaraya koydu ve ağzını ördü. Ebu Süleyman ed-Dârâni (215/830): Tüm kitaplarını bir tandıra doldurdu ve ateşe verdi. Sonra dedi ki: Sen beni yakacak olmasaydın, ben seni asla yakmazdım." (*Resâil*, 409-410)

Abdurrahman es-Sealibi (875/1470), tefsirini yazarken muhtemelen bu rivayetlerin yazılı olduğu bir nüshadan faydalanmıştır. Fakat ona nisbet edilen tüm yazılı tefsirler, ondan gelen tefsir rivayetlerinin sonradan derlenmesinden ibarettir. Firuzâbâdî'nin (v. 817) kaynaklarda nakledilen İbn Abbas'a ait tefsir rivayetlerini toplayarak *Tenviru'l-Mikbas min Tefsir-i İbn Abbas* adıyla kitaplaştırması buna bir örnektir.

Tıpkı Hasan el-Basrî Tefsiri'nden söz edildiği gibi, bir Hasan el-Basrî Fıkhı'ndan da söz edilebilir. Nasıl ki onun tefsiri kendisinden sonra tedvin edilmişse, fıkhı da kendisinden sonra tedvin edilmiştir. Endülüs müslümanlarının iftihar sayfalarını ele alan Makkari, Hasan el-Basrî fıkhının tedvinine dair şu kıymetli bilgiyi nakleder: "Kadı Muhammed b. Yümn b. Müferric'in, Hasan-ı Basri'nin fıkhına dair yedi ciltlik bir eseri ve Zührî'nin fıkhını derlediği birçok kitabı vardır." *(Nefhu't-Tîb III, 170)*

Bizce onun bize kadar gelen en önemli eseri, elinizde tuttuğunuz *Kader Risalesi*'dir. Zira bu risalede onun bilgisinin kaynakları, tefekkürünün çapı, ilminin vüsati, usulü ve üslubu vardır.

2. DÖNEMİ

2.1. İslam düşüncesinin doğuşu

Hasan el-Basrî'nin yaşadığı dönem, "İslam düşüncesinin doğuş dönemi" olarak isimlendirilebilir. Hayatını ele alırken de naklettiğimiz gibi, Muhammed b. Ali'nin "Medine Okulu"nun ardından, onun öncülük ettiği "Basra Okulu" gelir. Bunlara ilaveten Mekke Okulu ve Kûfe Okulu'nu da zikretmek gerekir.

Medine Okulu'nun kurucusu Muhammed b. Ali'dir (v. 81/700).[3] Hz. Ali'nin bu çilekeş ve âlim oğlunun hayatı acılarla doludur. Önce gözlerinin önünde babasını şehit vermiş, sonra ağabeyi Hasan'ın zehirlenerek öldürülüşüne şahit olmuş, en sonunda yine gözlerinin önünde

3 Hz. Ali'nin oğlu Muhammed, birçok kaynakta *Beni Hanife*'den azatlı bir savaş esiresi olan annesine nisbetle *Muhammed b. Hanefiyye* diye isimlendirilir. Bu takdimde, Kur'an'ın üstüne çizgi çektiği cahiliyyenin kokusu vardır. Nitekim Yahudiler İshak oğullarının İsmail oğullarına üstün olduğunu, Sâre'nin Hâcer'den üstün oluşuyla delillendirirler. Bu, tam Yahudice bir mantıktır. Kim bilir, belki de hasımları takmıştır ona bu nisbeyi. Oysaki babası Hz. Ali'nin celadetini Hüseyin, sabrını Hasan temsil ediyorsa, kesinlikle ilmini de Muhammed temsil ediyordu. Muhammed b. Ali denilmeye fazlasıyla layıktı. Birçok kaynakta göremediğim bu hassasiyeti Kadı Abdülcebbar'ın *Tabakatu'l-Mu'tezile*'sinde görünce, "helal olsun" demekten kendimi alamadım.

ağabeyi Hüseyin şehit edilmişti (ş. 61/681). Hz. Ali'nin oğlu Hasan'ın iktidardan Ümeyye oğulları lehine feragat etmesi, Muhammed'i ve daha başkalarını hayal kırıklığına uğrattı. Onlar da siyasetten çekilip, kurdukları okulda kendilerini ilim ve irfana adadılar.

Muhammed b. Ali'nin kurucusu olduğu Medine Okulu'nun önde gelen simaları şunlardır: Muhammed b. Ali'nin iki oğlu Hasan ve Ebu Haşim; Hz. Hasan'ın iki torunu Abdullah ve Hasan; Abdullah'ın iki oğlu Muhammed ve İbrahim. Yine; Ebu Zer'in talebesi Ma'bed el-Cüheni, onun talebesi Gaylan b. Müslim ed-Dımeşki, Abdurrahman b. Avf'ın torunu Sa'd b. İbrahim, Sa'd b. Ebi Vakkas'ın torunu İsmail b. Muhammed, Arap dilinde ilk harekelemeyi yapan Ebu'l-Esved ed-Dueli. Bu isimler, İslam tarihindeki ilk düşünce okulunun müntesibidirler. İmam Zeyne'l-Abidin (Ali b. Hüseyin), Ebu Cafer el-Bakır'ı da bu okulun devamı sayabiliriz. Ehl-i Beyti temsil eden bu okul İslami zühdün ana damarı oldu. Aynı zamanda İslam tefekkürünün ilk nüvesini oluşturdu. *İslam'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu* üzerine iki ciltlik çaplı bir eser ortaya koyan Ali Sami en-Neşşar, bu okulun mensuplarına "Özgür İradeciler" adını verir.

(Neşşar, II, 63-82)

"Medine Okulu" diyebileceğimiz bu okul kurulduğunda, Hasan el-Basrî Medine'den ayrılmıştı.

İlki kadar müesseseleşmiş olmasa da, ikinci bir Medine Okulu'nun varlığından daha söz edilebilir. Bu okulu Hz. Peygamber'e bağlayan halka Hz. Ömer'dir. Onun oğlu Abdullah b. Ömer, Said b. Müseyyeb, İmam Malik gibi âlimler de bu okulun sürdürücüsü oldular. Hasan el-Basrî'yi bu okulu Basra'da kurumlaştıran isim olarak görmek de mümkündür. Dolayısıyla el-Basrî'nin Basra Okulu'nu, Hz. Ömer ile Allah Rasulü'ne bağlanan ikinci Medine Okulu olarak da niteleyebiliriz. Bu okul Hz. Ömer'in tahkikçi ve dirayetçi çizgisinden onun oğlu Abdullah ile birlikte rivayetçi bir çizgiye kaydı. Bize göre Hasen el-Basrî, bu okulu tekrar tahkikçi ve dirayetçi çizgiye çeken isimdir.

Abdullah b. Abbas'ın öncülük ettiği Mekke Okulu, Mücahid b. Cebr, Ata b. Ebi Rabah, Tavus b. Keysan, Said b. Cübeyr, İkrime gibi takipçi imamlar yetiştirdi. Bu okul da tahkik ve tefakkuh ehlinin okuluydu.

Abdullah İbn Mes'ud'un öncülük ettiği Kûfe Okulu'nun ardılları Alkame, İbrahim en-Nehai, Hammad ve İmam Ebu Hanife'dir. Bu okul İslam okulları içerisinde, "Re'y Okulu" olarak da tanınmıştır.

Bu okul da ilk halkasından İmam Ebu Hanife'ye kadar hep iktidarın zulmüne ve baskısına maruz kaldı. İbn Mes'ud daha Hz. Osman'ın hilafeti döneminde iktidarın yanlışlarını onaylamadığı için kanı yanıldı, dalağı dışarı döküldü. İbrahim en-Nehai ve Hammad sürekli baskı altında yaşadı. Ebu Hanife ise hem Emevi hem Abbasi iktidarında zulüm gördü ve en sonunda Ebu Cafer Mansur tarafından zindana atılarak kırbaçlandı. Muhtemelen zehirlenerek öldürüldü.

Bu okulların hepsi, bulundukları mekânları birer açık üniversite haline getirmişlerdi. Bu dönemde, tahmin edilenden daha canlı bir ilim ve düşünce hayatı vardı. İhtiraslı siyasilerin kanlı elleri bu hür düşünce ortamına girmemiş olsaydı, İslam tarihinin seyri çok daha farklı gelişebilirdi.

Bu okullar içerisinde belki de en renklisi *Risale* müellifi Hasan el-Basrî'nin okulu idi. Onun dersleri, her dersin işlendiği bir üniversite anfisini andırıyordu. Dersin bir yerinde çok zeki ve tahkik ehli talebeye Kur'an'ın nasıl anlaşılıp yaşanacağını öğretiyor, bir başka yerinde gelen bir sual üzerine bir fıkhi meselede tefakkuhu öğretiyordu. Halkaya katılanlar arasında ondan hadis almaya çalışanlar olduğu gibi, ondan fetva almak isteyenler de oluyordu. Bazen Arap dilinin ve belagatinin inceliklerine dair ders verirken, bazen de yargılama ve hukuk dersi veriyordu. Bu dersler sırasında orada hazır bulunan halktan hayranlarını da vaazlarıyla besliyordu.

Hasan'ın rivayetçi değil dirayetçi, tefakkuh ve tahkik ehli bir âlim olduğunu ona nisbet edilen şu söz çok güzel ifade eder: "Allah yalnızca ilmi olana değil, derin anlayış ve kavrayışı olana değer verir." Onun yanında birinin salih ve iyi bir insan olduğu söylendiğinde hemen "Aklı nasıldır?" diye sorardı.

İmam el-Basrî, ders vermek için Basra mescidini okul edinmişti. O mescitte ders verirken, ilim taliplileri mescitte iç içe halkalar oluşturuyordu. İç halkada bizzat ders verdiği talebe bulunurken, müdavim olmayan veya dinlemek için gelenler dış halkalarda yer alıyordu. Bir seferinde o, rivayetin otoritesini hakikatin otoritesine tercih eden, bu yüzden de sahih-sakim demeden her rivayete sarılan, bulamayınca uyduran ölü bilgi toplayıcısı taklitçileri kastederek; "Bunları halkanın *haşvine*/en dış katmanına atın" demişti. Bu tarihten sonra bu eğilimin mensupları 'Haşviyye' olarak anılacaktır. *Haşviyye*, "Bilgiyi dolgu malzemesi olarak kullananlar, işin özünü bırakıp kabuğuyla ilgilenenler, atıl bilgiyi toplayıp pazarlayanlar", zımnen "ölü bilgi meraklıları" anlamına gelir.

Haşv ehli, Kur'an'da hiçbir izi bulunmayan tartışmalı konuları dine idhal etmekle meşguldüler. Ortada dolaşan Ehl-i Kitap kültürünü aklayarak Müslümanlara taşıyorlar, 'şibih din' imalatı yapıyorlardı. Tıpkı günümüzdeki 'kara para aklayanlar' gibi, o gün de 'kirli bilgi aklayan' bir kesim vardı. Bu kesim soyutlama yeteneğinden ve naklettiği sözü anlayacak kapasiteden mahrumdu. "Allah Âdem'i kendi suretinde yarattı", "Âdem'in çamuru (tıynet) O'nun elleriyle kırk sabah yoğruldu", "Cebbar ayağını cehennemin üzerine basar", "Arşta oturuşu yeni yapılmış bir semere oturuşu gibidir, her tarafından dört parmak dışarı taşar" gibi rivayetler, onların taşıdığı ölü bilgiden uç örneklerdir. Bu damardan beslenenlerin ürettiği ölü bilgi, farklı ekoller eliyle bize kadar taşınacaktır. Bu tarihten çok sonraları ortaya çıkan Muhammed b. Kerram'a (255/869) nisbet edilen Kerramiye, bu ekollerden sadece biridir. Mezhebini kabir azabı gibi suni gündemler üzerine bina eden İbn Kerram, bu konuda *'Azabu'l-Kabr* isimli bir de eser kaleme almıştır.

Tahmin edileceği gibi, haşv ehli katı kadercilikte karar kıldılar. El-Basrî'nin *Risale*'de "cahiller" dedikleri arasına, bu kesimin de dâhil olduğu düşünülebilir.

2.2. İmametin saltanata dönüşmesi

Hasan el-Basrî'nin yaşadığı dönem, sadece İslam düşüncesinin teşekkül dönemi değil, aynı zamanda nebevi imamet üzerine kurulan İslam siyasetinin yatak değiştirerek, yerini *saltanat ideolojisine* bıraktığı dönemdir.

Her eylem, bir tasavvurdan neşet eder. O halde bir davranışı tahlil etmek için, onun arkasında yatan tasavvuru tahlil etmek gerekir. Emevi saltanat ideolojisinin arkasında yatan tasavvuru çözmek için, Şam valisi Muaviye'nin daha Hz. Osman döneminde uç veren farklı servet tasavvuruna atıf yapmak zorundayız.

Allah Rasulü'nün kurduğu siyasal yapıda, millete ait malların adı belli idi: *Beytu mâli'l-müslimin* (müslümanların malı/kamu malı). İlk iki halife döneminde de bu böyle kaldı. Fakat Hz. Osman döneminde Şam valisi Muaviye ilk kez farklı bir telden çalıyordu. "Müslümanların malı" yerine ısrarla "Allah'ın malı" diyordu.

İşte bu semantik tahrifi ve arkadan gelecek büyük siyasi tahribi fark eden Ebu Zer oldu. Ebu Zer, işin nereye varacağını daha o zamandan kestirmiş olmalı ki, Emir Muaviye'yi şiddetle uyardı:

"Mal Müslümanların malıdır." Ebu Zerr'i bu konuda tüm tehlikeleri göğüsleme pahasına destekleyenlerin başında, talebesi ve Medine'nin Hasan el-Basrî'si Ma'bed el-Cüheni geliyordu.

Muaviye'nin "Müslümanların malı" yerine neden "Allah'ın malı" demekte ısrar ettiği çok geçmeden anlaşıldı. Kendisine, kamu malını istediği gibi harcayamayacağını hatırlatanların sesini, ancak bu dille keseceğini düşünüyordu. Ona göre, *mal Allah'ın malıydı, Allah onu dilediğine verirdi. Şimdi Allah malını Emevi ailesine vermeyi dilemişti, bundan kime ne* idi.

Servet tasavvurundaki bu sapmayı, kader tasavvurundaki sapma izledi. İktidarı ele geçirmek için her türlü yola başvuran Muaviye b. Ebi Süfyan, sonunda emeline kavuştu. Fakat liyakat ve ehliyet ile değil, baskı ve cebir ile elde tutulmaya çalışılan iktidarın tabiatına uygun bir ideoloji gerekliydi. İşte kader meselesinde, *Emevi cebir ideolojisi* bu noktada devreye sokuldu. Muaviye, Emevi ailesinin iktidarının Allah'ın kaza ve kaderi olduğunu, kendilerine karşı gelmenin Allah'ın kaza ve kaderine karşı gelmek olduğunu söylüyordu. Bu tezi, devletin resmi görüşü haline getirdi.

***

İstitrad: İslam tarihinin bu en hassas dönemi hakkında adil ve mutedil her değerlendirme teşebbüsü, sonradan ihdas edilen bir koruma duvarına çarpmaya mahkûm edilmiştir. Bu duvarın üstünde "Seni sevmeyen ölsün" yazmaktadır. Bu duvarın nasıl bir duvar olduğunu anlatmaya, şu tek örnek yeter: *Sünen* sahibi İmam Nesâi, hadis kitabında Muaviye b. Ebi Süfyan'ın fazileti hakkında hadis nakletmemişti. Bu konuda kendisine yönelik itham ve baskılara karşı, "Ben 'Allah Muaviye'nin gözünü toprakla doyursun!' sözünden başka bir hadis bilmiyorum" demişti. İşte bu yüzden bu hadis imamı, camiden çıkartılmış ve ayakları taşla ezilmek suretiyle öldürülmüştür.

Bu duvarın en kalın yerini ise "sahabî tarifi" oluşturur. O halde konuyu işlerken, istitraden, kelamcıların ihdas ettiği "sahabî" tarifinin Kur'an'ın, Rasulullah'ın ve sahabenin sahabî tarifinden hayli farklı olduğuna şöyle bir değinip geçmeliyiz.

Muaviye, kamu malına bakış açısını eleştiren sahabeden Ubade b. Samit'e şöyle der: "Benimle Muhammed'in sahabesi arasında onların affından daha güzel bir şey göremeyiz." *(Tehzîbu Tarihi ibn Asakir VII, 215)* Buradan çıkan gerçek şu: Muaviye kendisini "Muhammed'in sahabesinden" görmemektedir. Said b. Müseyyeb, Hz. Peygamber

devrinde yaşayan bir müslümanın sahabe sayılması için, Rasulullah aleyhisselam ile birkaç sene birlikte geçirmesini ve onunla gazvelere katılmasını şart koşar.

Tanım ilk asırlarda, Hz. Peygamber'in "can dostlarını" (*mu'âşir*) ifade ediyordu. Kelamcılar hicri 3. yüzyıldan sonra, terimin anlamını pek de haklı gösterilemeyecek gerekçelerle genişlettiler. Hz. Peygamber'i bir biçimde görmüş olan herkesi terimin kapsamına dâhil ettiler. Oysa *Hz. Peygamber'in ashabı* olmak farklı bir şey, *Hz. Peygamber'in çağdaşı* olmak daha farklı bir şeydi. Bizzat Sevgili Peygamberimizin kendisi bu konuda keskin bir ayrım yapmıştı: "Ashabıma sövmeyin! İçinizden biri Uhud dağı kadar altın harcasa onlardan birinin bir ölçeği kadar, hatta yarısı kadar harcayanın faziletine erişemez." (Buhâri ve Müslim) "Ashabım hakkında Allah'tan korkun Allah'tan!" (Buhâri ve Müslim) Bu hadislerde Rasulullah'ın "ashabım" dedikleri de, "Allah'tan korkun!" dedikleri de bu sözlerine şahit olan insanlardı. Besbelli ki o, her çağdaşına "ashabım" demiyordu.

Yine Allah Rasulü, Abdurrahman b. Avf ve Halid b. Velid arasındaki kavgada Halid'in henüz sahabe olarak görülmediğini açıkça söyleyecektir. Fakat Halid daha sonraki sadakat ve hizmetiyle bu vasfa erişecektir.

Sahabe de bu kavrama Hz. Peygamber gibi bakıyordu. İbn Salah'ın nakline göre, Enes b. Malik'e "Senden başka Rasulullah'ın ashabından hayatta olan kimse var mı?" diye sorulunca, cevabı şöyle olmuştur: "Onu gören bazı bedeviler hala hayatta. Fakat ashabından kimse yok."

***

Emir Muaviye, liyakate dayalı nebevi siyasetin yerine zora dayalı saltanatı koyduğunu kendisi de itiraf eder: İbn Kesir naklediyor: "Allah'a yemin ederim ki, iktidarı ele geçirdiğim zaman bundan hiç hoşlanmadınız. Bunu biliyorum. Hatta bu konuda içinizde neler kurduğunuzu da biliyorum. Fakat ben bu makamı kılıcımın zoruyla elde ettim." *(el-Bidâye VIII, 135)* İşin doğrusu, kısmen kılıcının, kısmen de çil çil altınlarının sayesinde elde etmişti.

El-Hak öyleydi. Ama bu doğru kimseyi ikna etmezdi. Kitleler, doğruya değil, vicdanlarını teskin edecek yalana inanmaya daha yatkındı. Aranan o yalan Kur'an'ın defterini dürdüğü Cahiliyye günlerinde revaçta olan ve çok sonraları "Cebriyye" adıyla mezhepleşecek olan 'kadercilik' idi.

Emir Muaviye, "ben bu makamı kılıcımın zoruyla elde ettim" diyordu ya, sadece elde edilmesi değil, elde tutulması da kılıç zoruyla oldu. Bu cümleden olarak, sahabi Hucr b. Adiy ve arkadaşlarının öldürülmesini örnek verebiliriz. Muaviye, Hucr b. Adiyy ve arkadaşlarını, Kadı Şureyh'in "Kanları da, malları da haramdır" fetvasına rağmen, muhalif olduğu için öldürttü. Muaviye, eğer Hz. Ali'ye lanet ederse cezasını bağışlayacağını vaat etti, fakat Hucr "Ben Rabbimin razı olmadığı bir sözü ağzıma alamam" dedi. Arkadaşları olan Şerik b. Şeddad el-Hadrami, Sayfi eş-Şeybani, Kâbisa b. Dubey'a el-Absi, Muhriz b. Şihab el-Minkari, Kidam b. Hayyan el-Anzi de Hz. Ali'ye lanet etme teklifini reddetti. Hepsi de oracıkta öldürüldü. Hz. Aişe Muaviye'yi ilk gördüğü yerde hışımla üstüne yürüyerek: "Ey Muaviye! Hucr'u öldürürken hiç mi Allah'tan korkmadın?" diye çıkışacaktır. İbn Esir'e göre, Hucr'un şehadeti, Hz. Ali'nin şehadeti kadar etkili olmuştu. *(el-Kâmil, III, 490)*

Bundan daha acı olaylar da oldu. Hz. Ali'yi lanetlemeye yanaşmayanlar arasında bulunan Abdurrahman ibn Hayyan, Muaviye'ye "Allah'tan kork" diye bağırmıştı. Muaviye onu Basra valisi Ziyad b. Ebihi'ye "Cezasını âleme ibret olacak şekilde sen ver" talimatıyla gönderdi. O da onu Basra'da diri diri gömdü. Bu, Basra'daki muhalif çevrelere bir gözdağıydı.

Taberi'nin nakline göre, Muaviye bir gün adamına şu itirafta bulunur: "Ey İbn Mes'ade! Allah Ebubekir'e rahmet etsin. Ne o dünyayı istedi, ne de dünya onu. Ömer'i dünya istedi, fakat o dünyayı istemedi. Osman'a gelince: Dünya ona isabet etti, o da dünyaya nail oldu. Lakin biz... biz onun içinde kirlendik, dünyanın tozuna toprağına bulandık." Daha sonra pişman bir edayla dedi ki: "Vallahi bu, Allah'ın bize verdiği bir saltanattır." *(Tarih V, 334)*

Muaviye'den sonra iktidara gelen Yezid, babasının yolunu sürdürdü. Kerbela vahşetine attığı imza ile tarihe geçti. Yezid'in ailesinin büyükleri, Bedir'de Müslümanlar tarafından öldürülmüştü. Muaviye'nin dedesi Utbe b. Rebia, dayısı Velid b. Utbe, kardeşi Hanzala, Bedir'de Hz. Ali tarafından öldürülmüştü.

Bazı rivayetler, Bedir acısının Emevi ailesinin içine oturduğunu gösterir. Müfessir Âlûsi, *Ruhu'l-Me'âni*'sinde Neml 23'ün tefsirini yaparken, kadim kaynaklardan şöyle bir rivayet nakleder: Hz. Hüseyin'in kesik başıyla birlikte, ehl-i beytin sağ kalan üyeleri Yezid'in sarayına getirilir. Ehl-i beyt hanımları hem elleri ve ayaklarından bindikleri hayvanın karnına bağlı, hem de boyunlarından

birbirine bağlıdır. Bu sırf aşağılamak içindir. Kafilenin aşağılanarak getirilişini seyretmek için çıkan Yezid, o sırada bir karga sesi işitir ve şu beyti okur:

Bir karga öttü de, ona "İster öt, ister ötme" dedim;
"Şu kesin ki ben, Rasul'den alacağımı tahsil ettim"

Yezid'in babası Muaviye ve dedesi Ebu Süfyan, Allah Rasulü'nün *tulekâ'* dediklerindendi. Mekke'nin fethi günü Kâbe'nin avlusunda endişe içerisinde kendileri hakkında verilecek hükmü bekleyenlere, Rahmet Peygamberi şöyle demişti: "*İzhebû! Fe-entum tulekâ'*: Haydi gidin! Siz artık salıverilenlersiniz!" Allah Rasulü'nün bu ifadesinden mülhem olarak onlar "*tulekâ'*: salıverilenler" olarak anıldılar.

Yezid'in ölümünden sonra kendisine biat edilen oğlu II. Muaviye, müttaki hocası Amr el-Maksus'un telkinleriyle, zora ve sefahate dayalı saltanatın yerine, adalete dayalı nebevi siyaseti koymak için çırpındı. Fakat hilafete geldikten altı ay sonra, şaibeli bir biçimde vefat etti. Hanedanın diğer üyeleri tarafından zehirlendiği söylenir. Dedesi ve babasını adaletsizlikleri yüzünden eleştiren II. Muaviye'ye sürekli adalet telkin eden hocası Amr el-Maksus (ş. 63/680), II. Muaviye'nin ölümünün ardından Ümeyyeoğulları tarafından diri diri gömülerek öldürülecektir. Böylece Amr el-Maksus, hür irade okulunun ilk şehitlerinden biri oldu.

Arkadan gelen Mervan ve çocukları döneminde, baskı iyice şiddetlenecektir. Özellikle Abdülmelik b. Mervan dönemi, tüm ümmet için olduğu gibi, *Kader Risalesi* müellifi için de zor bir dönemdir. Bu dönemde yakın arkadaşı ve irade özgürlüğünün yılmaz savunucusu Ma'bed el-Cüheni katledilir (ş. 80/699). *Risale*'nin yazıldığı tarihler, bu acı olayın yaşandığı yıllara denk gelmektedir.

Esasen Emeviler, nasıl imamete karşı saltanatı ve özgür iradeye karşı kaderciliği yüceltmişse, takvaya dayalı üstünlük anlayışına karşı da Arapçılığı (*'arûbe*) yüceltmiştir. Rağıb el-Isfahani, şöyle bir olay nakleder: "Haccac, Basra'daki valiye, Nabatlı mevalileri (Arap asıllı olmayanları) sürgün etmesini emretti. Vali "Kur'an okuyanlar ve dinde derinleşenler hariç, ne kadar Nabatlı varsa hepsini sürgün ettim" diye yazdı. Haccac ona şu cevabı verdi: "Bu yazımı okuduğunda, etrafındaki doktorları çağır. Sende Nabatlı bir damar bulurlarsa, onu hemen kesip atsınlar." *(Muhâdara I, 218)*

Anlaşılan Haccac Nabatlıların âlimlerine dokunulmamasını içine sindirememişti.

Bu dönemi yazanların ekserisi olaylara ve insanlara iktidarların baktığı yerden bakmışlardır. Bunun için hak arama mücadelelerine iktidarın verdiği "fitne" adını vermekte bir beis görmemişlerdir. Bu mücadelenin iktidar tarafından zulmedilen ve katledilen muhaliflerinin uğradıkları zulmü tel'in edeceklerine, onların aykırı fikir ve düşüncelerini tel'in edip kendilerini dalalet, bid'at ve hatta zındıklıkla suçlama yarışına girişmişlerdir. Böylece Ma'bed el-Cüheni, Gaylan b. Müslim ed-Dımeşki, Cehm b. Saffan gibi resmi din yorumuna karşı çıkanların hunharca katledilmeleri, dolaylı yoldan meşrulaştırılmıştır.

2.3. Kader ve özgür irade tartışmasının tarihi kökleri

Kader konusunda insanların iki kutba ayrılmasının tarihi çok eskilere, hatta insanın yaratılışına kadar gider. Tarihte "Özgür iradeye karşı kaderciliği ilk kim savunmuştur?" sorusuna Kur'an "Şeytan" cevabını veriyor. Üstelik Şeytan, kaderci tezini Allah'a karşı savunuyor:

"Rabbim, madem Sen beni yoldan çıkardın, ben de onları (saptırmak) ***amacıyla senin dosdoğru yoluna oturacağım."*** *(A'raf 7:16)*

"Rabbim, madem Sen beni yoldan çıkardın, ben de dünyada onlara (günahı) ***süsleyeceğim ve topunu yoldan çıkaracağım."***

(Hicr 15:39)

Allah'a "Sen beni yoldan çıkardın" diye iftira eden Şeytan, görünüşte irade özgürlüğünü reddederken, hakikatte *tercihinin ve davranışının ahlaki sorumluluğunu* reddediyordu. Bu ayetlerden de anlaşılıyordu ki Kur'an, cebirci kaderciliğin karşısına, "irade özgürlüğünü" değil "ahlaki sorumluluğu", yani "sorumluluk bilincini" (*takva*) koyuyordu. Böylece cebirci kaderciliği zımnen "sorumsuzluk" olarak nitelemiş oluyordu.

Âdem'i Şeytan'dan ayıran fark buydu. Yoksa ikisi de günah işlemiş ve asi olmuştu. Fakat Âdem davranışının ahlaki sorumluluğunu kabul etmiş ve adam olmuş, İblis ise davranışının ahlaki sorumluluğunu kabul etmeyip Allah'ı suçlamış ve Şeytan olmuştu. Âdem, hür iradesiyle yaptığı tercihin sonucu olan davranışının ahlaki sorumluluğunu kabul ettiği için tevbe etmişti. İblis ise, tercihinin sorumluluğunu Allah'a yıktığı için Allah'ı suçlamış, dolayısıyla tevbe de etmemişti. *Risale*'nin şerhinde döneceğimiz için, bu mevzuu burada noktalayalım.

Eski Yunan'da, kadercilik ile özgür iradecilik arasındaki gidiş gelişler, hissiyat ile ilmiyyat arasındaki gidiş gelişlere paralel bir seyir izledi. İyonyalı ozan Homeros (İÖ 8. yy.) bir şiirinde İnsanoğlu'nun "Yüce Zeus tarafından yönlendirildiğini" söyler.

Sokrat ve talebeleri insanın sorumluluğunu ve hür iradeyi savunurken, Stoacılar kaderciliği savunuyordu. Stoacılara karşı özgür iradeyi savunmak Marcus Tullius Cicero'ya (İÖ 106-43) düştü. Cicero, *İlahların Doğasına Dair* adlı eserinde müneccimlerin kaderi okuma iddialarını başarıyla çürütüyordu. Fakat "ilahi bilgiyi" inkâr ederek karşı uca savruldu.

Roma'da da aynı tartışma sürdü. Stoacı ahlak anlayışının Roma'nın baskın görüşü haline gelmesinde önemli bir rol oynayan Licius Anneus Seneca (İÖ 4-İS 65) "Kader insanoğlunu ister istemez yönetir ve sürükler" diyecek kadar kaderciydi.

İcad edilmiş Hıristiyanlık, açıkça kadercidir. Hıristiyan kaderciliğinin temelinde, insanoğlunun kötü olduğuna dair görüş yatar. Bu yaklaşım, Âdem'in yasak ağaçtan yemesi meselesiyle temellendirilir. Bu temele yaslanarak, Hıristiyanlık kötülüğü benliğin merkezine, yani iradeye yerleştirir. Böylece günah insan için asıl, günahı getirdiğine inanılan irade de mahza kötü olmuş olur. Böylece irade bir tür "şeytanlaştırılmış" olur.

Pavlus (Tarsuslu Talut), İncil'in parçası haline getirilen *Romalılara Mektub*'unda tıpkı bazı Emevi idarecileri gibi "Yöneticiye karşı çıkan Allah'ın kaderine karşı çıkmış olur" diyordu (XIII, 1-2). Fakat Romalı idareciler tarafından öldürülmekten kurtulamadı. Pavlus'un kaderci tavrı, Roma ile uyumluydu. Zira Roma imparatorları, kendilerini "Roma halkının kaderi" olarak görüyorlardı. Fakat bu görüşe karşı çıkan İsevi Saint Justin Martyr (103-165), özgür iradeyi savunduğu için öldürülmüştü.

25 yaşında Hıristiyanlığı seçen hukukçu-hatip Tertullianus (d. 155), "Kimsenin Kutsal Ruh'un bilgeliği hilafına felsefeyle ve boş yalanlarla aklınızı çelmesine, sizi aldatmasına izin vermeyin!" diyecek kadar felsefeye hasım oldu. O bu tavrıyla zımnen İsevi İslam'ı Yunan paganizmi ile harmanlayarak Hıristiyanlığı kuran Pavlus'un kaderci yolunu sürdürdü. Hıristiyanlığın Kindî'si diyebileceğimiz ünlü kurucu ilahiyatçı Aurelius Augustin, Kilise'nin sıkı sıkıya kapattığı kapıyı kontrollü olarak Yunan Felsefesine açtı. *Tanrı'nın Şehri* (*De Civitate Dei*) adlı ünlü eserinde kader ve özgür irade meselesini

halletmeyi denedi. Orada Cicero'nun özgür iradeyi savunayım derken ilahi bilgiyi inkâr eden uç tavrını reddetti, fakat özgür iradeye de hakkını verdi. İlahi irade ile beşeri irade arasında bağ olduğunu söyledi: "Her tür gücü bahşeden Tanrı'dır. Kötü seçim ondan değildir." "(...) Allah'ın bilmesi özgür iradeye sahip olmadığımız anlamına gelmez." Yine bir başka yerde şöyle der: "İşlenen günahın sorumlusu kader, şans ve benzeri değil, bizzat insanoğludur. Günah işlemek insanoğlunun kendi seçimidir."

Kilise Babası Augustin'nin bu tavrı, Hasan el-Basrî'nin tavrına benzetilebilir. Ne var ki Hıristiyanlığın kader görüşünü, tüm iç itirazlara rağmen, 529'daki Orange Konsili'nde, Takdir-i İlahi ile özgür irade arasında dengeye dayanan Augustin'in görüşü değil de Pelagiusçu yorum belirledi. Zira Pavlusçu Hıristiyanlığın değişmez sloganı "kilise kurtuluştur" idi. Bu, "Kurtuluş insanın elinde değildir" anlamına geliyordu. Kurtuluş Tanrı'nın inayetinde, "inayet" ise kilisenin tekelindeydi. Roma kilisesinin baskısına rağmen, kader konusundaki tartışma Hıristiyanlar arasında son bulmadı. Hıristiyanların bir kolunu oluşturan Yakûbiler cebirci kader anlayışını savunurken, Nastûriler hür iradeyi savunmayı sürdürdü.

Yahudi ilahiyatında, Rabbaniler (*Rabbaniyyun*) kaderciliği/cebri ve taklidi savunurken, Anan b. Davud'un (715-795) tepki olarak oluşturduğu Sadukilerin ardılı olan *Karaim* fırkası, özgür iradeyi ve aklı savunuyordu.

2.4. Emevi kaderciliğinin oluşumu

Cahiliyye müşrikleri bu kutuplaşmada tavırlarını hür irade-den ve ahlaki sorumluluktan yana değil, cebirci kadercilikten yana koymuşlardı. Cahiliyye insanının kaderciliğini Kur'an kendi dillerinden şöyle nakleder: "Eğer Allah dileseydi ne biz ne de atalarımız şirk koşmazdık." (6:148 Krş: 16:35) Onlar Kur'an'ın tevhid çağrısına karşı çıkarken şirk savunmasını 'kader' üzerinden yapıyorlardı.

Kur'an, cahiliyye kaderciliğini reddederek, ona karşı insanın ahlaki sorumluluğunu savundu. Onların bu tavrını, Allah'a "Sen beni saptırdın" diyen Şeytan'ın tavrıyla özdeşleştirdi. Fakat Kur'an'ın üstünü çizdiği ve mahkûm ettiği cahiliyye kaderciliği, Emeviler eliyle yeniden üretildi.

İbn Ebi'l-Hadid, Muaviye'nin Sıffin'de askerlerine şu konuşmayı yaptığını nakleder: "Allah'ın takdiri sonunda, kader bizi

yeryüzünün bu bölümüne sürükledi. Bizimle Iraklıları karşı karşıya getirdi. Biz Allah'ın takdirine razıyız." *(Nehcu'l-Belağa Şerhi XI, 397)*

Kadı Abdülcebbar *Tabakatu'l-Mu'tezile*'sinde, Emir Muaviye'nin şöyle dediğini nakleder: "Sizin başınıza geçmek için mücadele veriyorum, çünkü Allah benim sizin başınıza geçmemi irade etmiştir."

İbn Kuteybe'nin *el-İmâme ve's-Siyâse*'de naklettiğine göre, Emir Muaviye, oğlu Yezid'e biat alırken şöyle diyordu: "Yezid işi kaza ve kaderdir. Kulların bu konuda başka bir seçeneği yoktur."

Muaviye'nin Basra valisi Ziyad b. Ebih'in, Allah'ı ve Peygamberi anmadan söze girdiği için, "Soysuz" (*Betrâ*) adıyla meşhur olan bir hutbesi vardır. Ziyad, işbu hutbesinde, Muaviye'nin başlattığı kaderci ideolojiye şu katkıyı verir: "Ey insanlar! Sizi yönetenler, sizin koruyucularınız oldular. Sizi Allah'ın bize verdiği otoriteyle yöneteceğiz. Sizi Allah'ın bize ihsan ettiği fey ile koruyacağız!"

(İbn Abdirabbih, el-'İkdu'l-Ferid IV, 173)

Babası ölünce, onun yerine Emevi valisi olan Ubeydullah b. Ziyad da Emevi kaderciliğini sürdürdü. Kerbela'dan sağ çıkan Ehl-i Beyt mensupları, aşağılanmış bir halde kalesine getirildiğinde, İbn Ziyad Hz. Zeyneb'e "Kardeşine ve ehl-i beytine Allah'ın yaptıkları hakkında ne düşünüyorsun?" diye sorar.

İbn Ziyad'a göre Hz. Hüseyin'i, Yezid değil Allah öldürtmüştür. İbn Ziyad aynı zihniyeti, Hz. Hüseyin'in oğlu Ali'nin yarasını kanatmak için yaptığı çıkış sırasında da gösterir. Hz. Hüseyin'in Ali isminde iki tane oğlu vardır. Biri Kerbela'da şehit edilmiş, diğeri ise ağır hasta olduğu için, Hz. Zeynep tarafından cansiperane bir gayret ile öldürülmekten son anda kurtarılmıştır. İbn Ziyad Ali'leri karıştırmış olmalı ki soruyor:

"- Allah, Hüseyin'in oğlu Ali'yi öldürmemiş miydi? (*E leysallahu kad katele ali b. el-huseyn*)"

Ali el-Asğar, İbn Ziyad'ın ideolojik söyleminin farkındadır. Bunu, verdiği cevaptan anlıyoruz:

"- Benim yine Ali isminde bir abim vardı, onu *insanlar kılıçlarıyla öldürdüler*." (*Kad kâne lî ehun ekberu minnî, yusemma aliyyen, katelehu'n-nâs bi esyâfihim*)"

Cafer es-Sadık'ın kadere dair görüşleri, yukarıdaki olayı destekler mahiyettedir. İmam Cafer'e kader sorulduğunda, o şöyle der: "Kulu yaptığından dolayı kınayabildiğin fiil, kulun kendi fiilidir. Kulu kınayamadığın fiil ise, Allah'ın fiilidir." *(İbnu'l-Murtaza, Tabakât 34)*

Yine İbn Abdirabbih nakleder: Muaviye öldüğünde oğlu Yezid

şöyle konuştu: "Dilediğini yapan, mülkü dilediğine veren, dilediğinden çekip alan, dilediğini zelil eden, dilediğini aziz eden Allah'a hamdolsun!" (*el-'İkdu'l-Ferid* IV, 153) Şu sözleri duyanın "Bu ne derin teslimiyet yahu!" diyesi geliyor, ama işin hakikatinin hiç de öyle olmadığı ortada.

Yezid, Emevi iktidarına karşı çıkanlara şöyle diyordu: "Boşuna uğraşmayın! Allah bizi istiyor. Allah bir şeyi beğenmediği zaman onu değiştirir."[4] *(Uyunu'l-Ahbar II, 239)*

Ümeyye oğullarının cahiliyye kader anlayışını devletin resmi ideolojisi etme çabalarına karşı sahabe içerisinden şiddetli itirazlar geldi. Bu itiraz sahiplerinden biri de Hz. Ali'nin oğlu Hasan'dır. İbnu'l-Murteza, onun Şam ehline yazdığı bir mektubu nakleder. İşte şu satırlar o mektuptan:

"Ey göçüp gitmiş münafıkların çocukları! Ey zalimlerin yardımcıları! Ey fasıkların mescidinin bekçileri! İçinizden (kader adı altında) Allah'a iftira eden, kendi suçlarını O'na yükleyen ve yaptıklarını O'na nisbet edenden başka kimse çıkmayacak mı?"

(El-Münye ve'l-Emel 136-137)

Emevi kaderciliğine karşı çıkanlar arasında Ebu Zer'in talebesi ve Medine Okulu'nun yetiştirdiği muttaki âlim Ma'bed el-Cüheni de vardır. Ma'bed'in kader anlayışı da Hasan el-Basrî gibi Emevi değil Kur'ani'dir. Hatta el-Makrizî'ye göre Ma'bed, kadere dair görüşlerini el-Basrî'den almıştır. (*Hıtat* II, 356) Ma'bed, kader konusunda Emevi resmi tezine muhalefetinin bedelini canıyla ödeyecektir. Ma'bed, Abdurrahman b. Eş'as ile kıyam eden ulema arasında yer alır. Haccac ile aralarında şu diyalog geçer:

- Ey Ma'bed! Allah'ın sana yaptığı bu taksimata ne diyorsun?

- Beni Allah'ın taksimatıyla baş başa bırak. Eğer onun kısmetinden bana düşen pay buysa, ben buna razıyım.

- Peki, senin bu şekilde zincirlenmiş olman Allah'ın kazası ve kaderi değil midir?

---

4 Dünya tarihi boyunca tüm iyilerin aklı birbirine benzediği gibi, tüm zalimlerin aklı da birbirine benziyor (*teşabehet kulûbuhum*). Yezid'den yaklaşık 13.5 asır sonra yaşamış olan ABD başkanı Richard Nixon da dünyayı tehdit ederken şöyle diyordu: "Tanrı Amerika ile beraberdir ve Tanrı ABD'nin yönettiği bir dünya istiyor. Yani ABD işlediği ve işleyeceği cinayetleri kader üzerinden meşrulaştırıyordu. Benzer bir tavrı Suudilerde de görüyoruz. 1990 yılının haccında yaşanan "Tünel Faciası"nda resmi rakama göre 1426 kişi, bağımsız kaynaklara göre 5-6 bin hacı Mina Tünellerinin içinde ezilerek feci bir biçimde öldü. Suudiler bu faciayı "Allah'ın kaderi" ile izah ettiler ve ilave hiçbir izaha ihtiyaç duymadılar. Fakat sonradan anlaşıldı ki, bir Suudi prensi geçsin diye tünelin ucu tutulmuş, olan bitenden habersiz hacı seli durmamış ve öndekileri ezmişti. Karıncayı ezmenin yasak olduğu bir zaman ve mekanda ezilen hacıların kanından sorumlu olanlar, ellerini "kader" sabunuyla pırıl pırıl etmişlerdi.

- Beni senden başkasının zincirlediğini görmedim. Haydi, zincirlerimi çöz. Eğer Allah'ın kaza ve kaderi buna mani olursa, ona da razıyım.

Ma'bed bunun ardından çok ağır işkencelere maruz kalır. En sonunda katledilir.

Hasan el-Basrî'nin arkadaşlarından Gaylan b. Müslim de, hicri 120 yılında Hişam eliyle aynı akıbete uğrar. Kadi Abdülcebbar *Tabakatu'l-Mu'tezile*'sinde nakleder: Hişam b. Abdülmelik ile muttaki âlim Gaylan b. Müslim arasında şu diyalog geçer:

- Dünya nimetlerinin bize Allah tarafından verildiğine inanmıyorsun değil mi?

- Emaneti hainlere vermesinden, hilafeti fâcir ve fâsıklara bırakmasından azamet sahibi Allah'a sığınırım. Allah'ın halifeleri O'nun ahkâmını uygulayan, O'ndan korkan, devleti adaletle yöneten ve kaçılması imkânsız olan Zat'ın gazabından sakınan kimselerdir. .. Allah fâcirleri günaha, şahitleri yalana zorlamaz, içkiyi içene kader kılmaz.

Hicri 1. asrın sonunda *Medine'nin İmamı* unvanıyla anılan Gaylan b. Müslim, iktidarın tezlerini savunan Evzâi'ye karşı hür irade okulunun tezini savunmuştur. Evzâi, münazaralarda yenemediği rakibi İmam Gaylan'ı, verdiği fetva ile yenmeyi başarır. Gaylan bu fetva ile katledilir. Gaylan Evzâi'ye karşı sözün gücünü kullanırken, Evzâi Gaylan'a karşı iktidarın gücünü kullanmıştır. Bazı kaynaklar bu muttaki ve mücahit âlimden geriye 2000 sayfalık bir külliyat kaldığını ifade ederler. İktidara destek olmayan âlimlerin eserlerine uygulanan "tarihten silme" ameliyesi, Medine'nin İmamı Gaylan b. Müslim'in kitaplarına da uygulanmış olmalı ki, onun külliyatından günümüze hiçbir şey ulaşmamıştır.

Emevilerin cahiliyye kader anlayışını diriltip devletin resmi politikası yapma çabalarına karşı çıkanlar arasında, Hasan el-Basrî de vardır. İbn Kuteybe şunu nakleder:

"Ata b. Yesar, Hasan el-Basrî'ye der ki: "Şu melikler yok mu? Müslümanların kanlarını döküyorlar, mallarını gasbediyorlar, hak yiyorlar, ondan sonra da: 'Bizim yaptıklarımız Allah'ın kaderine göre oluyor' diyorlar". Hasan el-Basri ona, tarihe geçen şu cevabı verir: "Allah'ın düşmanları, yalan söylüyorlar." *(el-Ma'ârif, 441)*

Aynı olay başka kaynaklarda Ata b. Yesar'a değil de, Ma'bed el-Cüheni'ye atfen anlatılır. İşin özü aynıdır: İmam el-Basrî, iktidar eliyle savunulan kaderciliğin Müslüman halkın ahlaki sorumluluk duygusunu yok ettiğinin farkındadır.

İşte elinizde tuttuğunuz bu çalışma, Hasan el-Basrî'nin "Allah'a düşmanlık ve iftira" olarak gördüğü Emevi iktidarının kaderci/cebir

düşüncesine karşı, hakikati savunmak adına kaleme aldığı *Risale* ve onun şerhidir. Hasan el-Basri gibi muttaki bir âlimin zaviyesinden bakınca "Allah düşmanı" olarak görülen Emevi yöneticisi, kendi kendini "Allah'ın has dostu" olarak görüyordu. Zira kendisini Allah seçmişti. Onların iktidar olması, Allah'ın kaza ve kaderi idi. Tabi ki onların iktidarına karşı çıkmak da, Allah'ın kaderine karşı çıkmaktı.

Onlar Kâbe'yi mancınıkla yıkıp yaksalar da, Müslümanların kanlarını döküp, ırzlarını heder etseler de, Harre Vakası'nda olduğu gibi, Medine'nin kadın ve kızlarını berberi askerlere peşkeş çekseler de, yine de "Allah'ın kaderi" idiler. Onları Müslümanlara yönetici olarak Allah seçmişti (!).

Risale'de de açıkça görüleceği gibi, İmam el-Basrî'nin "Allah'ın kaderi" ile bir alıp veremediği yoktur. Onun derdi, "kulların ahlaki sorumluluğu"dur. *Risale*'nin vurgu yaptığı nokta, iradeden çok ahlaki sorumluluk konusunadır.

Bu dert ümmetin derdi olduğu için, onun da derdi olmuştur. Zira ümmeti, cahiliyye kaderciliğini hortlatan bir iktidar, zulümle, kanla, zorbalıkla, cinayetle yönetmektedir. Bütün bu zulüm ve zorbalığı ise, "Allah'ın kaderi" olarak göstermektedir. Allah'a da, insana da bundan büyük bir iftira olamaz. Ondan da öte, bu tür bir kader anlayışı, ahlaki davranışı yok eden bir salgına dönüşmektedir. İnsanlar her sınırı çiğnemekte, ama sonunda "Allah'ın kaderi" diyerek işin içinden çıkmaktadırlar. İşte el-Basrî'yi, o ünlü temkinini elden bırakma pahasına, böyle bir risaleyi yazmaya iten neden budur.

3. DEĞERİ

3.1. Paylaşılamayan otorite / imam

Her mezhep ve meşrep, Hasan el-Basrî'yi kendine mal etmeye çalışmıştır. Fakat o, herhangi bir damgayla damgalanıp, etiketle etiketlenemez.

Onun *Kader Risalesi*, vahiyden başka hiçbir damgayı kabul etmeyecek kadar Kur'anidir. O İslam'ın temel prensiplerini tehlike altında görmüş, Cahiliyye kaderciliğini hortlatan yöneticilerin, ahlaki mükellefiyetin altını oyduğunu hissetmiş, ilahi emir ve yasakları, ödül ve cezayı ve nihayet ahireti boşa çıkaran bir kaderciliğin, Kur'an'ın ümmete kazandırdığı ahlaki değerleri sıfırlayacağını fark etmiştir. *Risale*, işte bu fark edişin çağları aşan çığlığıdır.

Şu kesin ki, Hasan el-Basrî, hepsi de *Kader Risalesi*'nin yazım tarihinden sonra ortaya çıkan mezheplerin hiçbirinden değildir. O Kur'an'ın ve Rasulullah'ın yolundan giden bir âlimdir. En erken Hicri 2. yüzyılın başında ortaya çıkmaya başlayan Kelam Okulları, muarızlarıyla aralarındaki kavgada onun adını kullanmaktan çıkar ummuşlardır.

Bu cümleden olarak, onun Kaderiyye'den olup olmadığı tartışılmıştır. Kaderiyye'nin görüşlerini kendi mezhebinin görüşlerine aykırı bulanlara iki şey düşüyor. Ya 3. yüzyıl yazarlarından İbn Kuteybe (v. 276/889) gibi, el-Basrî'nin adını *Kaderiyye'nin kurucuları* listesine yazarak ondan vaz geçilebileceğini ima etmek, ya da İbn Sa'd (v. 230/845) ve Taberi (v. 310) gibi el-Basrî'yi 'Kaderiyye'nin elinden kurtarmaya' (!) ve Kaderiyye'yi zemmetmeye çalışmak. Her iki tavır da sağlıksızdır.

İmam el-Basrî'nin Kaderiyye mensubu olup olmadığı tartışması, bizce lüzumsuz bir tartışmadır. Şöyle ki:

1. "Kaderiyye" isimlendirmesinin müsemması tam bir muammadır. Bu yafta, eline geçenin muarızına yapıştırdığı bir 'çamur' olmaktan öteye gitmez. Zira cebirci/kadercilerin özgür irade yanlılarına yapıştırdıkları bu isim, bizzat cebircilerin kendisi için de kullanılmıştır. Esasen "kaderî" ismi mana olarak hür irade karşıtlarına daha çok yakışmaktadır. Dahası, bu konudaki şaibeli 'hadisin' birbirine zıt iki metni tedavülde dolaşmaktadır.

2. İmam el-Basrî, ömrünü Emevi kaderciliğine karşı mücadeleyle geçirmiştir. Onun hayatı ve talebelerinin hayatı buna şahittir. Bunlara dair nakledilenler bu şahitlikleri teyit eder.

3. Ondan bize kadar gelen en önemli mevsuk eser olan *Kader Risalesi*, böyle bir tartışmanın gereksizliğinin en açık delilidir.

Biz bu eserde hepsi de daha sonra ıstılahlaşmış Kaderiyye, Cebriyye, Ehl-i Sünnet, Mutezile gibi mezhep isimlerini kullanmadık. Zira *Risale*'nin yazıldığı zaman diliminde bu isimlerin hiçbirisi ortalıkta yoktu.

Mesela Cebriyye'nin kendisine nisbet edildiği Cehm b. Safvân'ı ele alalım. *Kader Risalesi*'nin muhtemel yazılış tarihi, hicri 75-80 arasıdır. Zaten bu tarih, Abdülmelik'in öldüğü 86 yılından sonraya gidemez. *Risale* kaleme alındığında Cehm b. Saffan, muhtemelen daha dünyaya bile gelmemişti. Birçok muhalif mezhep mensubu isim gibi, onu da hasımlarının dilinden öğrendik. Şu durumda ahlaki olan,

aleyhinde yazılıp söylenenler hususunda 'tevakkuf' etmektir. Zira bir insanı hasımlarının ağzından tanımak, onu tanımamaktır.

İlginç olan şudur ki, Cebriyye mezhebinin kurucusu olarak lanse edilen Cehm b. Safvân (v. 128/745), cebir anlayışını onun katlinden 80 yıl önce devletin resmi ideolojisi haline getiren Emeviler tarafından katledilmiştir. Cehm'in "İnsan rüzgârın önündeki yaprak gibidir" diyecek kadar cebirci/kaderci olduğu iddia edilmiştir. Fakat Cehm'in cebirciliği kimseye zulüm olarak dönmemiştir. Aksine o yöneticilerin zulmüne karşı mücadele etmiştir.

Muhtemelen, Cehm'in savunduğu *cebr* Emevilerin *cebr*'iyle aynı değildi. Nasıl ki İmam Ebu Hanife Arap olmayan masum insanları Arapçılığı resmi politikası yapmış bir iktidarın zulmünden kurtarmak için *irca* fikrini savunmuş ve *Mürcie* olarak yaftalanmışsa, Cehm de bunun için *cebr* fikrini savunmuş ve *Cebriyye* olarak yaftalanmıştır. Ona göre Emevi idarecilerinin cizye gelirleri düşmesin diye imanlarını beğenmeyip Müslüman saymadıkları ve cizye vermeye *icbar ettikleri* gayr-ı Arap müslümanlar *cebr/mecburiyet* içinde idiler. Onlar bu *mecburiyetten* dolayı mazur görülmeliydiler. Cehm, "Allah et ve kandır" diyecek kadar tozutmuş olan *teşbih* ehline karşı *tenzih*'i savunmasıyla da ünlüdür.

Kaderiyye ismi için söylediklerimizin bir benzeri, *Mutezile* ismi için de geçerlidir. Mutezile ismi bu mektebe hasımlarının taktığı bir isimdir. Bu mezhebin mensupları, kendilerine "Adalet ve Tevhid Ehli" (*ehlu'l-adl ve't-tevhid*) adını vermişlerdir. Birini hasmının koyduğu adla anmanın adil olmadığı ortadadır. Bu bir yana, ortada cevaplanması gereken ciddi bir soru vardır: Gerçekte "Mutezile" ismi tarihte kime veya kimlere verilmiştir?

Bu sualin 7 farklı cevabı vardır:

1. Nevbahti'ye göre Mutezile diye ilk isimlendirilenler, Hz. Ali'den ayrılan Sa'd b. Malik, Sa'd b. Ebi Vakkas, İbn Ömer, Muhammed b. Mesleme ve Usame b. Zeyd'dir. Bunlar rıza ile biat ettikten sonra, biatlerini bozup ayrıldıkları için "*mu'tezile*: ayrılanlar" diye adlandırılmıştır. Onlar "Ne Ali'nin yanında, ne Ali'ye karşı savaşmak caiz olmaz" diyorlardı.

2. Ebu'l-Fida'nın *Vak'atu Sıffin* adlı eserine dayanan müsteşrik Nallino'ya göre ilk Mutezile, Hz. Osman'ın şahadetinden sonra onu katleden Mısırlılardan 'ayrılıp' (*i'tizal edip*) memleketine dönen Kays b. Sa'd ve taraftarlarıdır. Onlara "Mısır Mutezilesi" denmiştir.

3. *Milel-Nihal* edebiyatının ilk ürünlerinden birini veren *et-Tenbîh ve'r-Red* sahibi hemşehrimiz Ebu'l-Huseyn el-Malati'ye (v. 377) göre ilk Mutezile diye isimlendirilenler, Hz. Hasan Emir Muaviye'ye biat ettikten sonra (h. 41, Rebiulahir), ondan ayrılan ehl-i beyt mensuplarıdır. Onlar, evlerine çekilip "Biz bundan böyle hayatımızı ilim ve ibadete vakfedeceğiz" dediler. Bu sebeple Mutezile diye isimlendirildiler. Bunların başında Hz. Ali'nin âlim ve mütefekkir oğlu Muhammed (b. Hanefiyye) ve oğulları gelir.

4. İlk dilcilerden İbn Dureyd'in *el-İştikak*'ına göre, ilk defa Mutezile diye adlandırılan kimse, el-Basrî'nin de müdavimi olduğu derslerin üstadı Ebu Musa el-Eş'ari'nin (v. 44) halkasından ayrılıp *uzlete* çekilen 'Amir b. Abdikays'tır. El-Basrî'nin kendisinden etkilendiği isimlerin başında o gelir.

5. İbn Kuteybe'nin *el-Maarif*'ine göre, ilk defa Mutezile diye isimlendirilen Hasan el-Basri'nin halkasından ayrılan 'Amr b. Ubeyd'dir. Sonraki *Milel-Nihal* kitaplarında muteber sayılan iki görüşten biri budur.

6. *Murucu'z-Zeheb* sahibi Mes'udi'ye göre Mutezile'nin kurucusu Vasıl b. Ata'dır. *Makâlâtu'l-İslamiyyin* sahibi Ebu Kasım el-Belhi el-Ka'bi'ye göre (v. 319), Vasıl b. Ata ve Amr b. Ubeyd ile yola çıkan Mutezile, bu ismi, Hariciler'in tekfir düşüncesi ile Mürcie'nin te'min düşüncesinden 'ayrılıp' *orta yolu tuttuğu* için almıştır.

7. *Tabakatu'l-Mu'tezile* yazarı Kadı Abdülcebbar ise Mutezile'nin ilk tabakasının ilk ismi olarak Hz. Ali'yi verir. Onun ardından gelen ilk dört isim sırasıyla şunlardır: Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer, Hz. İbn Mes'ud, Hz. İbn Abbas. Abdülcebbar'a göre bu isimler Mutezile'nin ilk tabakasıdır. Abdülcebbar, "mezhebin aslı, delillere ittiba, tevhid ve adalet ilkesine yapışmaktır" der. Aynı kaynağa göre, Hasan el-Basrî 3. tabakaya mensup bir Mutezile imamıdır.

Bütün bunlardan sonra soralım: Şimdi biz kimin söylediğini esas alıp da, kime Mutezile diyeceğiz? Kimin tarifini esas alırsak, onun yanından bakmış olacağız. Kimin yanından bakarsak, onun bakış zaafı bizim de zaafımız olacak. Kimin yanında dururşak, onun muhalifine cephe alacağız. Bu insaf ve vicdana, adalet ve itidale uygun mu?

Bu kadar ayrıntıyı şunun için naklettim: Tarihte birileri birilerini yaftalamış ve mahkûm etmiş olabilir. *Fakat geçmişin kinini gelecek kuşaklara taşımak istemiyorsak, hasımların birbirleri aleyhine yazdıklarını naklederken ihtiyatlı olmak zorundayız.*

Her türlü mezhebi ve meşrebi mülahazanın ötesinden bakacak olursak: Hasan el-Basrî, İslam tefekkürünün kurucu isimlerinden biridir. Seçkin sahabilerin ahlak ve aklını kâmil manada temsil eden bir örnektir. O, kendi selefleriyle halefleri arasında sadık bir köprü oldu. Kur'an ile inşa olmuş bir akıl nasıl çalışır, onun canlı timsali oldu. Zamanının ceberut yöneticisine karşı kaleme aldığı *Kader Risalesi*'nde, ahlaki sorumluluk üzerinden hür iradeyi korkusuzca savundu. Bunu yaparken tek ölçüsü vardı: Vahiy.

O diyordu ki: "Allah'ın sözü karanlığa nisbetle ışık, ölüme nisbetle hayat gibidir."

3.2. Ahlaki ve irfani otorite

Hasan el-Basrî'yi paylaşılamayan otorite kılan, onu daha yaşarken "muttakilerin İmamı" yapan ahlakıydı. O sadece ahlaklı olmakla yetinmedi, aynı zamanda *ahlaki olanı toplumsal kılmanın* mücadelesini verdi. *Kader Risalesi*, özünde bu mücadelenin ürünüdür.

Raşit ve mürşit halifeler döneminden sonra gerçekleşen zihni kırılmaya, yukarıda işaret ettik. Bu kırılmanın olumsuz sonuçları sadece siyasi alanla sınırlı kalmadı, ahlaki alana da yansıdı. Ümeyyeoğulları eliyle hortlatılan cahiliyye kader inancı, ahlaki nihilizmi tetikledi. Cahiliyye, ahlak alanında da tıkıldığı delikten böylece çıkmış oldu.

Önceleri "fetih" deyince *yürek fethi* anlaşılırdı. Artık fetih deyince toprak işgali anlaşılır oldu. Topraklar büyüdükçe gelir de arttı. Artık sorun, *varlığa sabretme* sorunuydu. Gelir arttıkça *uhrevi felah* yarışının yerini *dünyevi refah* yarışı aldı. Sevgili Peygamberimiz, ölüm döşeğindeyken, elinde kalan 6-7 adet altın ya da gümüş paranın infakını dert edinmişti. Onun bu hassasiyetini tevarüs etmeyen çevreler, daha farklı hassasiyetler geliştirdiler.

Kur'an, kabile ve ganimetin önüne akideyi çıkarmıştı. Fakat Kur'an'ın yönettiği bu süreç tersine çevrildi. Kabile ve ganimet akidenin önüne kondu. Yezid *kabile*'yi, Hüseyin'in başını kesen Ömer b. Sa'd *ganime*'yi, Hüseyin *akide*'yi temsil ediyordu. Kabile ve ganime(t) akide karşısında ittifak yaptı. Sonuçta akide güçsüz, güç akidesiz kaldı; ahlak güçsüz, güç ahlaksız kaldı.

İmam el-Basrî, işte böylesi bir zaman diliminde bir ahlak savaşçısı olarak ortaya çıktı. Dünyevileşmeye karşı mücadele verdi. Bir Kur'an talebesi olarak sözün gücüne inandığı için, güçlü bir çığlık saldı gök kubbeye. Mesela şunun gibi:

"Ey Âdemoğlu! Ahireti almak için dünyayı verirsen her ikisini de kazanırsın, ama dünyayı almak için ahireti verirsen her ikisini de kaybedersin." Yine başka bir seferinde şöyle diyordu: "Ahirete çalışarak dünyayı elde edeni gördük, fakat dünyaya çalışarak ahireti elde edeni görmedik."

"Cihadın en efdali nedir?" diye sorana, "Senin arzu ve tutkularına karşı verdiğin mücadeledir" diyordu.

İmam el-Basrî, İslam'ı bir *ibadet* dini olarak değil, *ubudiyyet/kulluk* dini olarak algıladı. İbnu'l-Cevzi el-Basrî'ye dair eserinde onun şu sözünü nakleder: "Din kardeşimin bir ihtiyacını gidermek, benim için bir ay itikâfa çekilmekten hayırlıdır" sözü ona aittir. Bu, takva ehlini ruhbandan, takvayı ruhbanlıktan ayıran hassas çizgiydi.

O, takvanın yerini yavaş yavaş zühdün aldığı bir kırılma döneminde yaşadı. İmam, ruhbanlığı andıran 'gösterişçi dindarlığa' karşı, daima *sürdürülebilir dindarlığın* yanında yer aldı. Bu yüzden o, *sûf* (yün) *aba* giyerek *görünme*'yi *olma*'nın önüne koyan bir *'sûfi'* değil, böylelerini kınayan bir *'arif'* olmuştur. "Kur'an akıldır, akıl Kur'an'dır" muhteşem sözünün sahibi olan ve Hasan'ın Kur'ani irfan mektebinin kendi çağındaki mümessili olan Haris el-Muhasibi, *er-Riaye*'sinde ondan şu sözü nakleder:

"Yün elbise giyen şahsın kibri, ipek elbise giyenden fazladır."

İmam el-Basrî'nin, sırtına zühd alameti olan 'sûf'tan bir elbise giymiş olan Ferkad es-Subhi isimli zahide söylediği şu sözü, Ebu Nuaym *Hilye*'sinde nakleder:

"Erişmen gereken mertebeye gerçekten erseydin, sırtına giydiğin şu yün (*sûf*) elbiseyi parçalar atardın!"

Onun takva tarifi de özgündür. Ona göre takvanın üç derecesi vardır:

1. Gazap halinde bile hakkı konuşmak.
2. Azaları kontrol altında tutarak haramlardan kaçınmak.
3. Her yaptığın işte Allah'ın rızasını gözetmek.

Ahlaki hasletlerin en güzel sayım-dökümünü el-Basrî yapmıştır dense yeridir:

"Şu vasıflar bir mü'minin güzel ahlakındandır: Dininde sadakat, hilimde ciddiyet, imanda yakin, ilimde hilim ve hilimde ilim, dostlukta nezaket, yoklukta rıza, varlıkta iktisat, evladu ıyale şefkat, zayıfa merhamet, hak sahibine riayet, özünde istikamet ve herkese karşı itidal ve insaf."

İmam'ın ihlâs ve takvasını gösteren şu örnek de hayli manidar: Bir gün bulunduğu mecliste biri cezbeye gelerek "Allah!" diye bağırır. İmam dönüp ona der ki: "Behey kardeşim! Bu ne iş! Eğer bu yaptığında samimiysen, iyi bil ki kendini teşhir edip yakayı ele verdin! Yok, samimi değil de yapmacık hareket ediyorsan, bu durumda kendini helak ettin!"

Tasavvufun "Kur'ani irfan", mutasavvıfın da "Rabbani arif" olduğu ve aklın ayakaltına alınmayıp baş üstünde tutulduğu o dönemle, tasavvufun 'tefahur'a dönüştüğü ve aklın yerinin ayağın altı olduğunun savunulduğu sonraki dönem arasındaki farkı şu beyitten daha güzel ne anlatır:

Hüma uçtu yuvasından, yerine koydular hum'u
Görenler dediler eyvah, hüma dedikleri bu mu?

Gerçekte o ne bir tarikat kurmuş, ne de böyle bir şeye prim vermiştir. O yetişme, düşünme ve yaşama tarzıyla bir 'zahit şeyh' değil, bir 'muttaki âlim' tipinin örneğini oluşturur. O, zühdü değil takvayı, 'bir dost bir post' anlayışını değil, *emr bilmaruf nehy anilmünker* sorumluluğunu öncelemiştir. Kendi hayatında *keşfi* değil, *akli inkişafı* öne çıkarmıştır. Bu nedenle yanında "Falan adam ne salih adamdır" denildiğinde, yekten sorduğu soru "Aklı nasıldır?" sorusu olmuştur. Hayali hakikatin, rüyayı ru'yetin, fevkaladeyi kerametin, 'kerameti' istikametin, halveti cemaatin, fakrı gayretin, havâtırı hikmetin makamına koymamıştır.

Onu yakından tanıyan Yunus b. Ubeyd'in şu şahitliği, umarım benim gibi sizin de içinize oturur: "Hasan'ın namaz kılarken diz çökmüş hali, geriden adeta cellâdın kılıcının önüne başını uzatmış bir idamlığın halini andırırdı. Cehennem sanki başkası için değil de, sadece onun için yaratılmıştı." *(el-Maarif)*

Onun hayatı hakkında çaplı bir kitap kaleme alan İbnu'l-Cevzi'nin nakline göre, onu görenler bütün mahlûkatın hüzün, keder ve gamının onun üzerine çöktüğünü zannederdi. O, namazdaki huşu'u, "Kalp için lazım olan sürekli korku" olarak tarif etmişti. Ölümden korkan birine şöyle dediği rivayet edilir:

"Servetini arkanda bıraktığın için ölümden korkuyorsun, servetini önden gönderseydin ölümden korkmazdın."

Cabir b. Zeyd, Basra'nın âlimidir. Bir gün Hasan çıkagelince, Cabir şöyle der: "Şu gelen öyle bir adam ki, sanki ahiretten yeni gelmiş de gördüklerini anlatıyor!"

Ahirete imanındaki bu yakin halinden olsa gerek, bu hali göremediği muhtemelen ikiyüzlü insanlar için şöyle diyordu: "Sizlerin dini dilinizin ucundadır. İçinizden birine 'Hesap gününe inanıyor musun?' diye sorulsa, 'Elbette' cevabını verecektir. Hesap gününün sahibi olan Allah'a yemin ederim ki, o yalan söylüyor."

O, ahlakla bilgiyi, ilimle irfanı, hayatla imanı, sözle hali, celadetle itidali buluşturmuş ilmiyle amil, irfanıyla kâmil, aklı şamil, Kur'an'ı hamil insanlardan biriydi. Onun bu meziyetlerini fark eden, ona hayran olmaktan kendini alamazdı. Onu yakından tanıyanlardan biri olan Katade, çağının imamlarındandı. Onun hakkında diyordu ki: "Hasan ile karşılaştıktan sonra, ondan daha iyi biriyle hiç karşılaşmadım." Benzer bir sözü, Abdülmelik'in katlettirdiği hür irade mektebinin ilk temsilcilerinden ve Ebu Zerr'in öğrencilerinden Ma'bed el-Cüheni de söyler: "Dolaştığım beldelerde birçok âlimle karşılaştım, fakat Hasan gibisini görmedim". Mücahid, Atâ ve Tavus'tan da benzer şahitlikler gelmiştir.

El-Basrî'nin bir konuşmasına kulak misafiri olan 'ilmin anası' Hz. Aişe, onun "peygamberlerin üslubuyla konuştuğunu" söyler. Eğer rivayet sahihse, bu onun sözünün tesirli olduğunu gösterir. Bizler biliyoruz ki, söz cesettir, ruhu samimiyettir. Allah yaşanan söze tesirini halk eder. İmam Ebu Hanife'nin, sorularına bir *'risale'* ile cevap verdiği Basralı âlim Osman el-Betti: "Sözü Hasan'dan daha çok peygamberlere benzeyen bir adam görmedim" diyecektir.

Onun takvaya dayalı dindarlığı talebelerinde de görülür. Mesela Vasıl b. Ata ve Amr b. Ubeyd. Bu ikisini yakından tanıyan insanların şahadetlerine bakılırsa, el-Basrî'nin meziyetlerinin aynen talebelerine de sirayet ettiği anlaşılır.

İmam el-Basrî, "İnsanlığı (*muruet*) olmayanın dini de yoktur" cümlesini kurabilecek çapta biridir. Bu söz onun, insan olmayı İslam olmanın altyapısı olarak anladığını gösterir. O der ki: "Kur'an öğretmek için dahi, sakın bir kadınla baş başa kalmayın". Bu da onun şer'i sınırlara riayetinin kemalini gösterir.

3.3. İlmi otorite

"Eğer ilim olmasaydı, insanlar hayvanlardan farksız olurdu" diyen *Kader Risalesi* müellifi, yaşadığı dönemde, ahlakıyla olduğu kadar ilmiyle de göz dolduruyordu. Onu döneminin âlimlerinden

ayrıcalıklı kılan, farklı damarlardan beslenmiş olmasıydı. Hasan, 15 yaşına kadar sahabe içindeki tüm eğilimlerin temsil edildiği Medine'de yaşadığı için, her eğilimin bariz yönlerini kendinde mezcetmişti. Esasen o, İslam ilim tarihinde iki ana damarı oluşturan Hicaz ve Irak damarlarının ortak temsilcisiydi. Hicaz'ın rivayetli dirayetiyle, Irak'ın akıllı dirayeti onda birleşmişti.

Onun mezcettiği ilmin izini sürersek, ilk ulaşacağımız damar Hz. Ömer damarıdır. Hasan'ın sohbetlerinde en çok sözünü naklettiği sahabi Hz. Ömer idi. Hz. Ömer'in fıkhını, ona yetişmediğine göre, bir aracıdan almış olmalıydı. Bu aracının, babası Hz. Ömer gibi dirayetçi olmayan Abdullah b. Ömer olması zayıf bir ihtimal olsa gerek. Hasan Hz. Ömer'in fıkhını, o fıkhın taşıyıcısı olduğunda otoritelerin ittifak ettiği, dirayet ve reye olan cesaretinden dolayı "cesur" lakabıyla anılan Said b. Müseyyeb'ten (h. 637-715) almış olmalıydı.

Onun ilminin ikinci kaynağı Hz. Ali idi. O, Hz. Ali'nin ilmini temsil eden Medine Okulu'nun dolaylı öğrencisi sayılırdı. İbn Abbas'ın Basra valiliği yıllarında 4-5 yıl onun Kur'an halkasına katılmıştı. Bu iki kanal, Rasulullah'ta birleşiyordu. Rasulullah'ın ilminin kaynağı ise Kur'an idi.

Kur'an İslam tefekkürünün membaıdır. Nassın temekkününden sonra nassın tedebbürü safhası geldi. Nassın tedebbürü bizzat nassın emriydi. Bunu ilk yapan da Peygamber aleyhisselam idi. O beyan yetkisini kullanırken, nassın tedebbürüne dair örnekler de ortaya koydu. Tevbe 108. ayet inince, Kubalılara "Siz nasıl temizleniyorsunuz?" diye sorması bu cümledendi. Adiy b. Hatem'i mecaz ile hakikati ayıramadığı için uyarması da öyle.

Onun tahkik sünnetini, bu damarı temsil eden sahabiler sürdürdü. Hasan bu damarın bir temsilcisidir, fakat sıradan bir temsilcisi değildir. Kur'an'a dayalı İslam tefekkürünün hilafsız kurucu isimlerinden biridir. Tabiin neslinin tefekkürde bir numarasıdır. Rey ile tefsiri o başlatmamıştır, fakat o bu çizgiyi çığır haline getirmiştir.

Risale'de der ki: "Allah'ın Kitabından bir delile dayanmayan her görüş bir sapmadır." O, itikadi esasları, zan ifade eden âhad haberlere dayandırmamıştır. *Kader Risalesi* bu açıdan usul koyucu bir belgedir. Onun koyduğu bu usul kuralı sonraki kelamcılar tarafından da sürdürülseydi "Akaitte mezhebin nedir?" gibi abes bir soru sorulamazdı. Bu soruyu duyunca, kaşları çatılan Kur'an; "Biz burada ne oluyoruz?" diye hesap sorsa haksız mıdır?

Eğer o damar güçlenerek geleceğe taşınsaydı, Allah'ı, kitabı, peygamberi, kıblesi bir olan ümmetin akidesi bile fırka fırka, hizip hizip, mezhep mezhep olmazdı. Eğer, "İman umdelerini kul değil Allah belirler" kuralına el-Basrî kadar sonraki âlimler de riayet etseydi, iman umdeleri bahsinde rivayet kültürünü de kullanarak, Kur'an'ın açmadığı başlıkları sonradan açmaya ve Allah'ın koymadığı yeni şartlar koymaya kimse tevessül edemezdi.

İmam el-Basrî'nin ilminin merkezini Kur'an oluşturuyordu. O bir Kur'an aşığıydı. Bazen Kur'an okurken hıçkırarak ağlar, uzun sakalları gözyaşıyla ıslanırdı. O diyordu ki:

"Ne olduğunu görmek isteyen, kendini Kur'an'a arz etsin" .

"Kur'an'ın hükümlerini bilmek isteyen, amellerini Kur'an'a arz etmelidir".

Biz hadisi, rivayeti, fıkhı, akideyi Kur'an'a arz etmeyi biliyorduk. Fakat kişinin kendisini Kur'an'a arz etmesi gerektiğini, İmam el-Basrî'den öğrenmiş olduk.

Kur'an okurken, ayetler üzerinde düşünenlerin ve manevi hastalıklarına Kur'an'dan şifa arayanların azlığından şikâyet ederdi. Kur'an'ı yüzüne okuyup da yüreğinden okumayanlardan dert yanardı. O, Kur'an okuyanları üç sınıfa ayırıyordu:

1. Maddi çıkar karşılığı okuyanlar.

2. Tecvid ile okumaya özen gösterip de, okudukları ile amel etmeyenler.

3. Kur'an üzerinde derin derin düşünerek, o çeşmeden kana kana içenler.

Derin ilmine rağmen, hakikati şöhretine kurban etmeyecek kadar da hakşinastı. Onun için hakikatin otoritesi, rivayetin otoritesinden daima üstündü. Ebu Hanife *(v. 150)*, henüz "Şarkın ve garbın imamı" diye anılacak kadar şöhretli değildi. Çağının en ünlü âlimi olan Hasan el-Basrî ile karşılaştıkları bir sırada, onun bir içtihadında hata ettiğini, o konuda İbn Mes'ud'un içtihadının daha isabetli olduğunu söyler. Orada bulunanlardan biri Ebu Hanife'ye kabalık yaparak şöyle çıkışır: "Ey zaniyenin oğlu! Sen kimsin ki, Hasan el-Basrî gibi bir âlimin yanlış yaptığını söyleyebilesin?" Hasan el-Basrî, sükûnetini bozmadan Ebu Hanife'ye şu cevabı verir: "Evet, Allah'a yemin olsun ki Hasan bu hususta yanılmış, İbn Mes'ud isabet etmiştir."

El-Basrî'nin ilimde takip ettiği yol, taklit değil tahkik, rivayet değil dirayet yoluydu. Onu, rey ehlinin İmam Ebu Hanife'den önceki imamı saymak yanlış olmaz. O, Basra rey okulunun kurucusudur. İslam düşüncesinin akılcı damarını teşkil eden Mutezile imamları onun halkasında yetişmiştir. Onun akla verdiği değeri, İbnu'l-Cevzi'nin naklettiği şu sözünden öğreniyoruz: "Ahmaklardan ne kadar uzak durulursa, Allah'a o kadar yaklaşılır; akıllı kimselerle ne kadar beraber olunursa, Allah'ın dini o kadar güçlenir."

(el-Hasenu'l-Basri, 35)

Onun eleştirel akıldan nasibini aldığı ve tahkik ehli olduğu tefsirinden de anlaşılmaktadır. Hz. Süleyman'a atılan "sihirbaz" iftirasını reddeden Bakara 102. ayette geçen kelimeyi *melekeyni* (iki melek) değil de *melikeyni* (iki kral) olarak okumuş ve gerekçe olarak da "Melekler sihir öğretmez" demiştir. Zaten sihir yapmayı "küfür" olarak niteleyen ayet, bu yorumu desteklemektedir. Esasen o bu okuyuşta, kendisinden önceki dirayet çizgisini izlemektedir. Zira hocalarından İbn Abbas da kelimeyi böyle okumuştur.

Kıraat ilmine göre *melekeyni* okuyuşu "mütevatir kıraat", *melikeyni* okuyuşu "şaz kıraat" olarak isimlendirilir. Bir kıraatin mütevatir mi şaz mı olduğu, tedvin asrında yaşamış olan kıraat imamlarının tercihlerine bakılarak tesbit edilmiştir. Bu örneğin de gösterdiği gibi, kıraatların tabi olduğu ölçünün yeniden değerlendirilmesi zarureti ortaya çıkıyor. Mamafih bir kıraattın arz edileceği ilk imam Kur'an olmalıdır. Bunda şüphe olmasa gerektir.

İmam el-Basrî, ***"Sana, mübarek bir Kitab olan bu (Kur'an'ı) Biz indirdik ki, herkes onun mesajları üzerinde iyice düşünsün de, akıl izan sahipleri ders alsın diye"*** *(38:29)* ayetini okur ve şöyle der: "Vallahi bu kitap, hükümlerini terk edip sadece lafzını ezberlemekten ibaret değildir."

"Son Saat yaklaştı ve ay yarıldı" *(Kamer 54:1)* ayetini, tahkik ehli diğer sahabe ve tabiin âlimleri gibi Son Saat'a yakın gerçekleşecek bir olay olarak okur. Bu da onun tahkikçi damarın takipçisi olduğunu gösterir.

Şu sual sorulabilir: Bir Hasan el-Basrî fıkhından söz edilebilir mi?

Evet, şekli olmamak şartıyla, bir İmam el-Basrî fıkhından söz edilebilir. Bu fıkhın mümeyyiz vasfı, 'rivayete' değil 'dirayet' ve 'riayete', 'tekellüme' değil 'tefakkuha' dayalı bir fıkıh olmasıdır. Tıpkı

Hz. Peygamber'in, Hz. Ali'nin, Hz. Ömer'in, Hz. İbn Mes'ud'un, Hz. Selman'ın, Hz. Aişe'nin, Hz. İbn Abbas'ın, Hz. Muaz b Cebel'in fıkhı gibi. İmam Malik ne kadar İbn Ömer'in rivayetçi fıkhının varisi ise, Hasan Basri de onun babası Hz. Ömer'in dirayetçi fıkhının varisidir. İbn Hazm *(v. 456/1064)* daha o zamandan, Hasan el-Basrî fıkhının yedi ciltte toplandığını beyan eder. *(el-İhkâm, V, s. 97)* Hasan el-Basrî'nin fıkhı günümüzde iki cilt halinde yeniden neşredilmiştir.[5]

İşte bunun çarpıcı bir örneği: Onu Mutezile'ye mensup sayan İbn Kuteybe, onun akılcılığına örnek olsun diye şunu naklediyor: "Hasan el-Basrî'ye güneş ve ayın sonunda cehenneme atılacağına dair bir 'hadis' nakledilir. Hasan ise "Günahları nedir?" diye sorar.

Onu "Muttakilerin İmamı" yapan *görünme*'yi *olma*'nın önüne koyan bir *zühd* değil, Kur'an'la inşa olmuş işte bu akıldır. Onun "Güneş ve ayın cehenneme atılacağını" Rasulullah'ın ağzına koyarak nakleden birine, "Günahları nedir?" diye sorması, Kur'an'la terbiye olan aklının onun üzerindeki hakkıdır. Bu onun için, İbn Kuteybe'nin takdim ettiği gibi bir kusur değil, bir meziyettir.

O, nasların lafızlarını maksatlarına arz etmiştir. Mesela o da İmam Ata gibi ehl-i kitabın kadınlarıyla evlenmeyi hoş görmemiş, Kur'an'ın bu iznini o günün şartlarıyla ilişkilendirmiştir. Bu da Kur'an'ı maksadına mebni olarak okumasına bir örnektir.

İmam el-Basrî'nin bazı ayetlerden herkesin çıkardığından farklı sonuçlar çıkarması, onun tefekkürünün derinliğine delalet etse gerektir. İşte sadece bir örnek: Zümer 75'te Hesap Günü'nün ardından ***"Hamd olsun âlemlerin Rabbi olan Allah'a"*** denilecektir. Fakat bunu kimin diyeceği tasrih edilmemiştir. El-Basrî bunu cennetlik ve cehennemlik herkesin diyeceği sonucuna varmıştır. Ona göre herkese hakkaniyetle hükmedilecektir. Allah'ın hakkaniyeti ve her şeyi kuşatan rahmeti karşısında, cehennemliklere bile hamd etmekten başka söyleyecek söz kalmayacaktır. Böylece kendilerini yokluğa değil varlığa mahkûm ettiği için, cehennemlikler de Allah'a hamd edeceklerdir.

El-Basrî'nin bu yorumuna, cennete nail olanların hamdini nakleden Yûnus 10 ve Fâtır 34 gerekçe gösterilerek itiraz edilebilir. Fakat Zümer 75. ayetin ilahi hikmet ve ilahi rahmetin kuşatıcılığını dile getiren ayetler ve esma-i hüsna ışığında okunması, el-Basrî'nin yepyeni ufuklar açan yorumunun da yabana atılmaması gerektiğini gösterir.

5 *Mevsû'atu Fıkhi'l-Hasen el-Basrî*, Muhammed Ravvas Kal'aci, Daru'n-Nefâis, Ürdün, 2007.

El-Basrî tahkikçi tavrını, hadis konusunda da sergilemiştir. Mesela o şehidin cenazesinin yıkanmasını söyler. Bu içtihadıyla o, 'teşebbüh ehli' değil 'teessi (sünnet) ehli' olduğunu göstermiş, Allah Rasulü'nün uygulamasını maksadına ve davranış ortamına mebni olarak anlamıştır. Öyle anlaşılıyor ki o, Peygamberimizin uygulamasını 'dini' değil, o zamanki savaş şartlarının gerektirdiği 'zaruri' bir uygulama olarak okumuştur. *El-Mebsut* sahibi Serahsi, onun bu içtihadına gerekçe olarak, Âdem'den beri devam edegelen sünnet-i kadimeyi gösterdiğini söyler.

Yine onun maksadına mebni olarak okuyup anladığı naslardan biri de, "Fatihasız namaz, namaz olmaz" hadisi ve bu hadise mesnet olan Nebevi uygulamadır. O her rekatta Fatiha okumanın değil, namazın içinde bir defa okumanın farz olduğuna kaildir. Yine o katil suçunun isbatı için, zinada olduğu gibi dört şahit şartını koşmuştur. Onu bu özgün içtihada götüren saik, kasten adam öldürme cezasının geriye dönülemez niteliği olsa gerektir.

O, amellerini arz ettiği Kur'an'a rivayetleri de arz etmiştir. Nitekim onun *Risale*'de hadisi Kur'an'a arz ettiğini görüyoruz. Bu dirayet ve tahkik ehli sahabenin de yöntemidir. Onun rivayet değil riayet ehli olduğunu anlatan şu örnek, hadislere nasıl tahkikçi yaklaştığının da bir numunesidir: İbnu'l-Cevzi, ona ilişkin biyografik eserinde naklediyor:

"Ey Âdemoğlu! 'Kişi sevdiği ile beraberdir' hadisi seni aldatmasın! Şüphe yok ki sen iyilerin amellerini yapmadıkça, asla onlarla beraber olamazsın. Yahudi ve Hıristiyanlar da peygamberlerini (hem de tanrılaştıracak kadar) seviyorlardı; ama onlarla beraber olmayacaklar." *(el-Hasenu'l-Basrî, 32)*

İmam el-Basrî'de gördüğümüz bu muhteşem muhakeme gücüne, günümüzde ne kadar muhtacız. İmam burada, her muttaki âlimin üstlenmesi gereken bir sorumluluğu yerine getiriyor. O sorumluluk, rivayetlerin cahiller tarafından uyuşturucu gibi istismarını önlemedir.

Tabi ki o, her insan gibi, her yorumunda isabet edememiştir. Mesela o, Yusuf 109. ayeti kadın peygamber gönderilmediğine yormuştur. Fakat bu ayetin konusu, *peygamberlerin cinsiyeti* değil *insiyeti*, yani insan oluşlarıdır. Bu ayetin kadından peygamberliği nefyettiğini düşünenler, ayetin sebeb-i nüzulü olarak kadın yalancı peygamber Secah'ı gösterirler. Oysa ayet Mekki'dir, Secah'ın peygamberlik iddiası ise Nebi'nin vefatından sonradır. Bağlamın da

gösterdiği gibi ayet, insan peygamberi beğenmeyip melek peygamber isteyen akla bir cevap olarak inmiştir.

Yine o büyük günah işleyeni "münafık" olarak adlandırmıştır. Bu da bize ţ ʿ isabetli gelmedi. Belki bunu söylerken *"Münafıklar fasıkların ta kendileridir"* (9:67) ayetinden yola çıkmış olabilir. Fakat bu ayet nifakı fısk ile eşanlamlı kılmıyor. Haklarında indiği münafıkların nifaklarına ilaveten, bir de fâsık olduklarını söylüyor. Değilse münafıklar Kur'an'da, bazen "kâfirlerden daha şedit" olarak, bazen de "cehennemin en alt tabakasında" olarak tavsif edilmişlerdir. Zaten Yusuf'un kardeşleri üzerinden bu düşüncesine itiraz eden Ata'yı, "doğru söylüyor" diye onaylamıştır. Eğer öyleyse, görüş değiştirmiş olmalıdır.

O ilmini, zalimlerin iktidar kaldıracı olarak kullanmasına izin vermeyen âlimlerdendi. Onun yaşadığı dönemde ilmin izzetini muhafaza edemeyenler çoğunluktaydı. Bir örnek verecek olursak, Ebu Ya'la'dan naklen şu örneği verebiliriz: "Yezid b. Abdilmelik, halifelerin ahirette hesaba çekilmeyeceğine ve azaba uğratılmayacağına şahitlik eden yetmiş âlim getirmiştir." (*el-Mu'temed*, 235) Onun ilmini zalimin zulmüne satmadığının en büyük belgesi, dünya durdukça duracak olan *Kader Risalesi*'dir.

4. METODU

4.1. Mücadele metodu

Kader Risalesi müellifinin okuluna bir isim vermek gerekirse, ona en yakışan isim hiç şüphesiz "denge okulu" olurdu. Onun dengeli tavrını başlıklar halinde şöyle özetleyebiliriz:

1. *Siyasi muhalefette denge*: Ne hariciler gibi silahlı başkaldırı, ne mürcie gibi zulme kılıf bulma.

2. *İlimde denge*: Ne bilgiyi amaçlaştırma, ne bilgiyi küçümseme.

3. *Yaşantıda denge*: Ne dünyevileşme, ne ruhbanlaşma.

4. *Kader anlayışında denge*: Ne Allah'ın varlığa müdahalesini reddetme, ne özgür iradeyi ve insanın ahlaki sorumluluğunu inkâr etme.

5. *Büyük günah işleyenin durumunda denge*: Ne Hariciler gibi tekfir etme, ne de Mürcie gibi "İman varsa hiçbir günah zarar vermez" deme.

Onun dengeyi gözeten tavrı, ondan sadır olan her şeye sinmiştir. İmam el-Basrî'ye "Kendisini ibadete vakfeden kişi mi, yoksa ailesinin nafakası için koşturan kişi mi daha erdemli?" diye soruldu. O, her ikisinin de itidal içinde olmadığını söyledi. Kendisi de dediği gibi yaşadı. Ne zahitlik adına sefaleti onayladı, ne de sefahate düştü. Bu örnekten de anlaşılacağı gibi o, "İşlerin en hayırlısı orta yol üzere olanıdır" Nebevi düsturunu ilke edinmişti.

Aynı tavrı, yöneticilere karşı davranışlarında da sergilediğini görüyoruz. Hayatı bu prensibin uygulamasıyla doludur. Ne her isyana sorgusuz sualsiz destek verdi, ne de zulme payandalık etti. Hatırlayalım ki o, hem anne hem baba tarafından Arap olmayan (*mevali*) biriydi. Emeviler, tıpkı kaderci/cebir ideolojisi gibi, Arapçılığı (*'arûbe*) devlet politikası haline getirmişlerdi. Arap asıllı muhaliflerini ellerine geçirdiklerinde bir kat zulmediyorlarsa, Arap olmayan muhaliflerini ellerine geçirdiklerinde on kat zulmediyorlardı. Arap olmayan muhaliflere akla hayale gelmedik aşağılama yöntemleri uyguluyorlardı. Çok onurlu ve vakarlı bir insan olan Hasan el-Basrî'yi, olanca ilmi celadetine rağmen kıyamlarda geri planda tutan gizli sebeplerden birinin bu olması muhtemeldir.

Onun zulme olan buğzu nefret, adalete olan muhabbeti tutku derecesindeydi. Bu yüzden olsa gerek, o, dört halifenin meziyetlerini sıraladığı bir konuşmasında, Hz. Ömer'i birinci sırada, Hz. Ebu Bekir'i ise ikinci sırada zikretmişti.

Onun Emeviler'e olan muhalefetinin şiddeti, yönetimin şiddetiyle orantılı olarak arttı. Onun Muaviye'ye olan bakışı, klasik kelamın çerçevesine yerleştirilemeyecek kadar ilkeseldir. Taberi (51. yıl olayları bağlamında) ve İbn Kesir tarihlerinde naklederler:

"Hasan el-Basrî dedi ki: Muaviye'nin dört işi var ki, onda bu dörtten yalnızca biri olsa dahi, o bile onu helak etmeye yeterdi"

لو لم يكن فيه منهن إلا واحدة لكانت موبقة

1. O ümmetin üzerindeki hâkimiyetini şûrâ yerine kılıç ve zorbalıkla elde etti.

2. Oğlunu veliaht tayin etti. Oysa kendisi Yezid'in ayyaş, hafifmeşrep, ipek giyip âlem yapan biri olduğunu biliyordu.

3. Nebi'nin hükmüne rağmen, haram bir işi irtikab ederek Sümeyye'nin oğlu Ziyad'ı nesebine katıp devlet memurluklarını akrabalarıyla doldurdu.

4. Hucr b. Adiy ve arkadaşlarını katletti."

İmam el-Basrî'nin Emevi hanedanının kurucusu Muaviye b. Ebi Süfyan için sarfettiği bu sözleri, muhalefetinin ilkesel olduğuna delil sayabiliriz.

O, başından beri saltanata karşı meşvereti savunmuştur. İbnu'l-Cevzi'nin nakline göre o şöyle der:

"Eğer Muğire b. Şu'be, Muaviye'nin emriyle Yezid'e zorla biat almamış olsaydı, kıyamete kadar halife şûrâ tarafından seçilecekti"

(el-Hasenu'l-Basri, 37)

Bu sözden anlaşılıyor ki, el-Basrî, Emir Muaviye'nin oğlu Yezid'i halef seçmesini İslami siyasette bir kırılma ve kopuş olarak görmüştü. Asıl dikkat çekilmesi gereken nokta, onun devlet yönetiminde *şûrâ* ve *meşveret*'in asli yerini ve değerini fark etmiş olmasıdır. Zira onun konumundaki birçok otoriteden, Kur'ani siyasetin temel direklerinden biri olan *meşveretin* önemine dair yarım bir cümle dahi sadır olduğuna şahit olmuyoruz. 'Siyasetin, meşruiyetini yönetilenlerin tercih ve rızalarından alacağı' hakikati, bundan daha güzel ifade edilemezdi. 'Meşveret yönteminin kıyamete kadar sürmesi' onun gönlünde yatan aslandı. Kur'ani siyasetin şûrâ ilkesini ortadan kaldırıp, onun yerine hanedan sistemini getiren Muaviye'yi eleştirmekten geri durmuyordu.

İmam'ın celadet ibresi bazen zirveye yükseliyordu. Rivayete göre, Haccac'ın yüzüne karşı; "Gök ehli senden nefret ediyor, yer ehli sana lanet ediyor" demişti. *El-Munye* sahibi İbnu'l-Murtaza'nın aktardığına göre, o bu sözü, Haccac'ın Vasıt'taki sarayının açılış davetine icabet edip, sarayı gördükten sonra söylemiş ve ardından şunu eklemiştir: "Allah hakikati gizlememeleri konusunda âlimlerden söz almıştır".

Haccac ile aralarında inişli çıkışlı bir ilişki olduğu anlaşılıyor.

Bir gün Haccac'ın emniyet müdürlerinden biri kendisine gelerek "Tevbe olsun, artık nebiz içmeyeceğim" der. El-Basrî, zalim yönetime verdiği katkıyı kastederek, onu şöyle uyarır: "Sen tevbe etmeye önce büyük günahından başla!"

Haccac'ın öldüğü haber verilince secdeye kapanmış ve şöyle dua etmiştir: "Allah'ım! Onu öldürdüğün gibi, onun açtığı çığırı da öldür!"

Yezid b. Abdülmelik'ten korkan Irak Valisi İbn Hubeyre'nin yüzüne karşı, "Allah seni Yezid'in şerrinden korur, ama Yezid seni Allah'ın azabından koruyamaz" der. O sırada, onunla beraber valinin

makamında iki âlim daha vardır: Hemşehrisi İbn Sirin ve Kûfeli âlim Şa'bi. Vali İbn Hubeyre, Yezid'in hakka ve adalete uymayan emirlerine karşı kendisinin nasıl muamele edeceğini onlara da sormuş, fakat onlar Hasan'ın gösterdiği cesareti gösterememişlerdir.

Yeri gelmişken belirtelim: Bu İbn Hubeyre, Kûfe valiliği sırasında Ebu Hanife'yi, kadılık teklifini reddettiği için üç gün hapsetmiş ve kırbaçlatmıştı. Ebu Hanife bu valiyi kastederek; "Vallahi o benden Vâsıt mescidinin kapılarını saymamı istese, onu bile yapmam" diye meydan okumuştur.

Câhız, *Hayevân*'ında aktarır: Emevi ailesi için kılıç sallayanlardan biri olan Raki b. Ebi'l-Esved, bir gün ona gelerek şöyle sorar: "Ey Ebu Said! Bit kanı bulaşmış bir elbiseyle namaz kılma hakkındaki fetvan nedir?" İlim halkasındaki kalabalığın içinde şu tarihi cevabı verir: "Müslümanların kanlarını köpek kanı döker gibi akıtıp da, ardından gelip bit kanının hükmünü *sorması garip değil mi?*"

İktidara yakın bazı isimler, yöneticilerin zulüm ve ahlaksızlıklarını eleştirmeyi "gıybet" adı altında yasaklamaya kalkınca, Hasan el-Basrî bu oyunu şu isabetli fetvasıyla bozacaktır: "Ulu orta günah işleyen fasığın gıybeti olmaz. Arzu ve tutkusunu ilah edinen bidatçinin gıybeti olmaz."

Emevi yönetimi 'ata divanından' aldığı maaşı kesmiş, hakkını ancak Ömer b. Abdülaziz döneminde alabilmiştir. Yönetimin hışmını üzerine çektiği bir ara, gizlenmek zorunda kalmış, o sırada ölen kızının cenazesine dahi katılamamıştır. Onun üç yıl yönetimden kaçak yaşadığı rivayet edilir.

Onun müzmin muhalif tavrına ara verdiği ender dönemlerden biri, Ömer b. Abdülaziz dönemidir. Emevi hanedanını zulüm okyanusuna benzetirsek, bu mübarek halife bu okyanustaki üç adalet adasından biriydi. Diğer ikisi hilafete geldikten sonra ancak altı ay hayatta kalan Yezid'in oğlu II. Muaviye ve Yezib b. Velid'dir.

İmam el-Basrî, kesilen maaşının yeniden bağlandığı Ömer b. Abdülaziz döneminde, kısa bir süre Basra kadılığı da yapmıştı. Buna rağmen o, iktidara mesafeli tavrını Ömer b. Abdülaziz devrinde bile sürdürmüştür. Halife'nin kendisine mektup yazarak, devlet görevinde istihdam etmek üzere isim tavsiye etmesini istediğinde, ona şu cevabı verir: "Dünya insanını sen istemezsin, ahiret insanları da seni istemez; şu durumda bana, 'Allah yardımcın olsun!' demek düşüyor."

4.2. Muhalefet metodu

Kader Risalesi müellifinin muhalefet anlayışını modern bir ifade olan "sivil itaatsizlik" ve "pasif direniş" güzel açıklar. El-Basrî, korktuğunu gizlemeyecek kadar dürüst, korkusuna esir olmayacak kadar ilkelidir.

Korktuğunu gizlemiyordu. Bu cümleden olarak, İbn Hacer el-Heytemi'nin *Fetâvâ*'sında hadisçi el-Mizzi'den naklettiği şu örneği verebiliriz: Kendisine şöyle sorulmuş: "Sen Nebi'yi görmediğin halde nasıl 'Şu hadisi Nebi'den duydum' diyebiliyorsun? 'Nebi'den duydum' diyebilmen için, O'nu görmüş olman gerekir." Hasan el-Basrî bu suale şöyle cevap verir: "Öyle dediğim tüm rivayetlerde Ali b. Ebi Talib'i kastetmişimdir. Lakin ben öyle bir zamanda yaşıyorum ki, Ali'nin ismini zikretmek dâhi, hayati tehlike barındırıyor."

İbn Sa'd ve Taberi'nin nakillerine göre, hadisçi talebelerinden Eyyub es-Sahtiyâni şöyle der: "Hasan'a geldim ve onunla kader üzerine tartıştık. Sonra onu devlet ile korkuttum (*haddestuhu bi's-sultan*). Bunun üzerine o, "Artık bundan böyle bu konuya bir daha girmeyeceğim (*lâ e'ûdu fîhi ba'de'l-yevm*)" dedi. Eğer doğruysa, korkan bir kez, korkutan iki kez kınanmıştır.

Hasan el-Basrî'yi korkutan, yaşadığı hayat tecrübesiydi. Hocalarından, dostlarından ve talebelerinden birçok insan iktidar tarafından katledilmiş, işkencelerden geçirilmiş, aşağılanmış, sürgün edilmiş, ailesi perişan edilmişti. Yaşadıkları, gördükleri ve duydukları onu iktidarın zulmüne karşı tedbir almaya itmişti. Onun tedbirlerinden biri de "korunma" anlamına gelen *takiyye* idi.

İmam el-Basrî'nin muhalefet yöntemi *takiyye*'yi, yani "sakınıp korunmayı" içeriyordu. Kur'an'daki takiyye ruhsatını yorumlarken, "Takiyye kıyamete kadar bakidir" diyordu. O, açılımı "olağanüstü durumlarda ve tehdit altında gerçek inancını gizleyerek korunma" olan *takiyye*'ye birkaç kez başvurmuştu. Çağdaşı birçok âlimin maruz kaldığı Emevi zulmünden, kendisini takiyye sayesinde koruyabilmişti.

O dönem, korkunun dağları beklediği bir dönemdi. Zamanın âlimlerinden Ebu Vâile İyas b. Musavi'ye adamın biri; "Hakkı bildiğin halde niçin kader hakkındaki görüşünü gizliyorsun?" diye sorunca, şu cevabı alır: "Ben Gaylan'la görüşmüş ve hakkı ve adaleti görmüştüm. Ancak onun gibi çarmıha gerilmek istemiyorum." Yine aynı kaynak, şöyle bir olay nakleder: Çağın âlimlerinden Amr

b. Dinar, bir âlimin yaka-paça götürüldüğünü görüp, suçunun kader hakkında devlet tezine aykırı konuşmak olduğunu öğrenir. Amr b. Dinar: "Hayrın Allah'tan şerrin insandan olduğunu söylememiş mi?" diye sorar. "Evet" cevabını alınca, "O Hakka sizden daha yakındır" der. Derler ki: "Peki, bu görüşünü neden açıkça dile getirmiyorsun?" Amr'ın cevabı aynıdır: "Ona yapılanın bana da yapılmasından korkuyorum." *(Fadlu'l-i'tizal, 327-333)*

Bütün bu tedbirliliğine rağmen, el-Basrî zor zamanda hakkı söylemekten imtina etmemiştir. Hz. Ali için, onun adını anmanın ölümü göze almak demeye geldiği bir zamanda, "O bu ümmetin Rabbanisi idi" der. Hz. Ali şehid edildiğinde, o henüz 20'sine yeni basmıştır. Fakat İbnu'l-Cevzi'nin naklettiği şu sözleri, yaşından çok daha olgun olduğunun göstergesidir: "Yemin olsun ki, Allah'ın oklarından bir oku kaybettiniz. O asla Allah'ın emrine karşı gelmedi, ümmetin malını çalmadı. Aksine ister kendi lehine ister aleyhine olsun, Kur'an'ın tüm hükümlerine harfiyyen uydu."

Hasan el-Basrî'nin muhalefet anlayışı, şiddeti dışlayan bir anlayıştı. Değişimin silahla değil, ıslah-ı hal ile olacağına inanıyordu. Bunun için toplumsal dönüşümün sünnetini ifade eden ayeti sık sık okuyordu: ***"Şüphe yok ki, bir toplumun fertleri kendi nefislerinde olanı değiştirmedikçe, Allah da o toplumun gidişatını değiştirmez."*** *(Ra'd 13:11)*

O, toplumun değişme konusundaki iradesini yeterli bulmuyordu. Hatta zalim yöneticileri Allah'ın o topluma bir ceza ve musibet olarak musallat ettiğini düşünüyordu. Bu düşüncesini İbnu'l-Cevzi'nin naklettiği şu olaydan anlıyoruz:

"Hasan, Zalim Haccac'a beddua eden bir adam gördü ve şöyle dedi: "Onu yönetici yapan, sizler değil misiniz? Haccac bir gün ölür veya azledilirse, ondan beter maymun veya domuz tıynetli birilerinin başa geçmesinden endişe ederim. Allah Rasulü'nün "Amelleriniz neyse idarecileriniz de odur; siz neye layıksanız öyle idare olunursunuz" dediği rivayet edilir."

El-Basrî, anarşinin ve otoritesizliğin, en kötü yönetimden daha kötü olduğunu düşünmektedir. O der ki: "İdareciler olmasa halk birbirini yer." Onu bu düşünceye iten neden, yaşadığı dönemde, otorite boşluğunda yaşanan olumsuzluklardır. Devletin zulmünden şikâyet eden nice insanların, otorite boşluğu oluşur oluşmaz, şikâyet ettikleri zalimden bin beter zulümler işlediğine tanık olmuş olmalıdır.

Benzer bir sonuç, onun dönemindeki bazı kıyamlar için de geçerliydi. Zalim yöneticiye karşı kıyam edenler, kendi iktidar alanlarında benzer zulümleri kendileri işlemeye başlıyorlardı. Belki de onu İbn Eş'as kıyamına katılmaktan alıkoyan sebep buydu. Hasımlarının hakkında kara propaganda yapacağını bile bile, bu kıyama katılmaktan imtina etmişti.

İbn Sa'd'ın *Tabakât*'ına göre, olay şöyle gerçekleşir: Hicri 81 yılında Emevilerin eski komutan ve valilerinden Abdurrahman İbn Eş'as, Abdülmelik ve Haccac'ın zulmüne karşı kıyam edenlerin başına geçti. Bu kıyama, Hasan el-Basrî'nin kardeşi Said başta olmak üzere birçok âlim katıldı. Bunlar arasında Ma'bed el-Cüheni, Sa'id b. Cübeyr, Şa'bi, Ebu'l-Bahteri, İbn Ebi Leyla, Ata b. Yesar gibi müçtehitler vardı. Kıyama katılan öncüler, kıyamın lideri Abdurrahman'dan Hasan'ı kıyama katılmaya razı etmesini, olmazsa zor kullanmasını istediler. Kendisini götürmek için gelen kıyamcıları atlatan Hasan el-Basrî, nehre atlayarak onların elinden kaçtı.

Onun kıyam fıkhı, Ebu Hanife'nin kıyam fıkhına çok benzemektedir. O bir kıyamın caiz olması için, "sonuç alma" (*temekkun*) şartını gerekli görüyordu. İbn Eş'as kıyamında bu şartın gerçekleşmediğini görüyordu. Nitekim tahmin ettiği gibi de oldu. Ma'bed el-Cuheni, Sa'id b. Cübeyr ve İbn Ebi Leyla gibi zamanın müctehitleri, kıyamın bedelini canlarıyla ödediler. Şa'bi af dilediği için hayatta kaldı.

Unutmamak lazımdır ki, İbn Eş'as kıyamında bunu yapan İmam el-Basrî, kan dökücülüğüyle ünlü Haccac'ın yüzüne karşı "Yer ehli senden nefret ediyor, gök ehli sana lanet ediyor" diyebilen bir zattır. O, iktidarını sürdürmek için her cinayeti işleyebilecek tıynette olan Abdülmelik b. Mervan'a, *Kader Risalesi* gibi bir metni, her türlü riski göze alarak gönderen zattır.

Kader Risalesi, Hasan el-Basrî'nin kıyamıdır. O kıyamını fikriyle ve kalemiyle yapmıştır. Biz inanıyoruz ki, kıyamın bu türü çok daha etkili ve çok daha kalıcıdır. Zaten Emevi iktidarı yıkılıp gitmiş, fakat onun *Risale*'si, yazılışının üzerinden 13 asır geçmesine rağmen, uyuşan şuurları uyandırmaya, taklit, kesalet, atalet, tefrika, taassup ve cehalet bataklığına saplanmış zihinleri aydınlatmaya devam etmektedir.

İKİNCİ BÖLÜM
KADER RİSALESİ ÜZERİNE

1. KADER RİSALESİ'NİN NÜSHALARI

1.1. Risale'nin serüveni

Risale'nin başından çok iş geçtiğini rahatlıkla tahmin edebiliriz. Doğrusu, *Risale*'nin güllük gülistanlık bir ortamda bize kadar ulaşması iki sebepten sürpriz olurdu.

Birinci sebep: *Risale* ceberut bir iktidarın resmi görüşüne aykırı bir belgedir. Müellifinin Hasan el-Basrî gibi paylaşılamayan bir otorite olması, *Risale*'nin etkisini daha da artırmaktadır. Bu da tüm belaları *Risale*'nin üzerine celbeden artı bir sebeptir.

İmam el-Basrî'nin ömrünün sonunda eserlerini yaktığı rivayeti vardır. Bu rivayetin doğru olup olmadığını bilmediğimiz gibi, eğer doğruysa bu eserlerin yakılmadan evvel başkalarınca kopyalanıp kopyalanmadığını da bilmiyoruz. Mesela eserlerini yakan Ebu Hayyan et-Tevhidi'nin eserlerinden büyük bir kısmı bize ulaşmıştır. Bunun başka örnekleri de vardır. Demek ki, müellifin eserlerini yakma teşebbüsü, onları yok etmeye yetmemektedir. Bu bir yana, onun Emevi halifesi Abdülmelik b. Mervan'a yazdığı *Risale*'nin bir kopyasını alıp almadığını bilmiyoruz. Eğer almışsa, bu kopyadan başkalarının da çoğaltmış olması muhtemel. Fakat bize kadar ulaşan belgelerden ve bu belgeleri görenlerin şahitliğinden dolayı eminiz ki, *Kader Risalesi*'nin bugün Süleymaniye Kütüphanesi Köprülü koleksiyonunda muhafaza edilen *müellif nüshası* ve o nüshadan Emevi yetkilisinin derleyip Abdülmelik'e gönderdiği Ayasofya Kütüphanesi'nde muhafaza edilen *özet nüsha* elimizdedir.

İkinci sebep: *Risale*'nin yukarıdakinden de büyük talihsizliği, hicri 2. yüzyılda, *Risale*'nin savunduğu Kur'ani kader anlayışının, "Kaderiyye" adıyla yaftalanıp mahkûm edilmesiydi. Zira Kur'an'a dayalı kader anlayışı, rivayet kültürü üzerinden üretilen kader anlayışıyla taban tabana zıttı. '*Risale*'nin izini belli bir dönem neden kaybettik?' sualinin cevabını burada aramak zorundayız. Bazıları tarafından 'sakıncalı' ilan edilip, 'Kaderiyye' ismiyle yaftalanan bir bakış açısını savunan *Risale*'nin, göğsünü gere gere ortalarda dolaşmasını beklemek safdillik olurdu. Zaten böyle de oldu ve *Risale*, Emevi yöneticilerin fiili, bazılarının ise fikri baskısıyla yer altına çekildi. Esasen iktidara yakın kelami çizginin, kendi söylemine muhalif olan eserleri yok etmedeki mahareti *Kader Risalesi* ile sınırlı değildir. Mesela İbn Nedim *el-Fihrist*'inde ünlü muhalif ve Mutezili imam Gaylan b. Müslim'e ait 2000 varak eserin varlığından söz eder. Fakat onlardan bize bir tek sayfa gelmemiştir. İlginç olan şu ki, eserleri ortadan kaldırılan bu insanların fikirlerine yönelik her türlü eleştiri, *Fırak* ve *Milel-Nihal* kitaplarında mebzul miktarda bulunabilmektedir.

Risale'nin başına gelen bu iki musibete rağmen, 3. yüzyılda üstü kapalı da olsa onun izine rastlıyoruz. *Risale*'ye üstü kapalı atıf yapan erken dönem müellif, *Fadlu'l-'arab 'ale'l-'acem* (*Arab'ın Arap Olmayana Üstünlüğü*) adlı bir de eseri olan Arapçı yazarımız İbn Kuteybe ed-Dîneveri'dir *(213-276)*. *El-Maarif* sahibi İbn Kuteybe, el-Basrî için "Kadere dair bir şeyler konuşmuş idi" (وكان تكلم فى شيء من القدر) der ve ardından "Sonra ondan döndü" ilavesinde bulunur. İbn Cerir et-Taberi *(v. 310)* ise tarihinde "Kaderiyye'nin tezini savunuyordu" (كان يقول بقول القدرية) der. Bu atıfları, 3. yüzyıl yazarlarının *Risale*'ye yaptığı kapalı atıflar olarak görebiliriz.

Bu kapalı atıflarla *Risale*'nin alakasını görmezden gelsek bile, çileli *Risale*'mizin muhtevasıyla bu yüzyılda kitaplarda kayıtlı olduğunun belgesi bize kadar gelmiştir. *Risale*'yi ilk defa gördüğümüz kaynak 3. yüzyılın 2. yarısında ve 4. yüzyılın başında yaşamış olan Ebu'l-Kâsım el-Belhî el-Ka'bî'nin *(v. 319)* *Makâlatu'l-İslamiyyin* adlı eseridir. Bu eser, Kadı Abdülcebbar'ın *Fadlu'l-I'tizal*'inin de kaynaklarından biridir.

4. yüzyıl yazarı olan İbn Nedim (385/995), ünlü monografisi *el-Fihrist*'te *Risale*'den adıyla sanıyla söz eder. Fakat diğer birçok kitabı zikrederken yaptığı gibi, muhtevasına değinmez.

Risale, 4. yüzyılın sonunda Kadı Abdülcebbar'ın (v. 415) *Fadlu'l-İ'tizal*'ine açıklamalı bir özet olarak girmiştir.[6] Adalet ve Tevhid Ehli'nin (*Mutezile*) son yıldızlarından Kadı Abdülcebbar, *Risale*'nin Hasan el-Basrî'ye aidiyetinde en küçük bir şüphe duymaz. O, eserinde *Risale*'ye 4 varaklık (8 sayfa) yer ayırmıştır. İlk bakışta uzun bir iktibas gibi görünen bu metnin içine girildiğinde, onun *Risale*'nin şerhi olduğu görülür. Zira asıl metinde delil olarak kullanılmayan birçok ayet, bu metinde kullanılmıştır. Alıntının son paragrafına *ve kâle fi'r-risale* (*Risale*'de dedi ki) diye giriş yapıldığı halde, o paragraf *Risale*'nin ana ve özet nüshalarında yer almaz. *Risale*'nin günümüzden 1000 yıl önce elden ele dolaştığı, bu atıf ile kesinlik kazanmış olur.

El-Hâkim Muhsin b. Kerame el-Beyhaki el-Cuşemi (431-494), *Şerhu'l-'Uyun*'da *Risale*'nin bir özetini vermiştir. Muhtemelen Cuşemi'nin kaynağı da Kadı Abdülcebbar'ın eseridir.

El-Milel ve'n-Nihal sahibi Şehristâni (v. 548/1076) *ve racytu risaleten* diyerek *Risale*'yi gördüğünü söyler. Fakat "gördüm" dediği *Risale*'nin içeriğinden sadra şifa bir şeyler nakletmez. O, *Risale*'nin varlığını ve zamanına aidiyetini kabul eder. Tek itirazı onun Hasan el-Basrî'ye aidiyetinedir. "Vasıl b. Ata'ya ait olsa gerek" der (*ve le'allehâ li-vâsıl b. atâ*). Fakat bu itirazına mukni bir delil de sunamaz. Geriye tek gerekçe olarak Şehristâni'mizin "mezhep taassubu" kalır ki, *Risale'nin Mevsukiyeti* bölümünde bu konuya yeniden döneceğiz.

Yemenli âlim İbnu'l-Murtaza'nın (v. 840/1437), *el-Munye ve'l-Emel*'inde *Risale* metni geniş bir özetiyle arzı endam eder.[7] Fakat bu metin şu an Süleymaniye/Köprülü kütüphanesinde bulunan müellife ait metin değildir. Ayasofya'da bulunan Emevi yetkilisinin mektubunda özetlediği metindir. *El-Munye* sahibi *Risale*'yi özetleyen Emevi yetkilisini Haccac olarak tesbit etmiş olmalı ki, daha başta *Risale*'yi takdim ederken şöyle diyor: "Haccac Hasan'a şöyle yazdı: "Senden bize kader hakkında bir şeyler ulaştı. Bize bu konudaki (düşüncelerini) yaz!" Bunun üzerine Hasan ona uzun bir mektup yazdı. Biz burada ondan etraflıca söz edeceğiz." *(el-Munye, 12)*

---

6 Fuad Seyyid tarafından, *Fadlu'l-İ'tizal* ve *Tabakatu'l-Mutezile* (1974-Tunus) adıyla, üç eser bir arada neşredilmiştir. Bunlar: 1. Ebu'l-Kasım el-Belhi'nin (v. 319) *Mekalatu'l-İslamiyyin/Zikru'l-Mutezile*; 2. el-Kadi Abdülcebbar, *Fadlu'l-İ'tizal/Tabakatu'l-Mu'tezile*; 3. el-Hakim el-Cuşemi'nin 11. Tabaka'dan sonraki zeyli.

7 Ahmed b. Yahya el-Murtaza'nın *Kitabu'l-Munye ve'l-Emel fi Şerhi Kitabi'l-Milel ve'n-Nihal* adlı eseri, Thomas Arnold tarafından neşredilmiştir: Dairetu'l-Maarifi'n-Nizamiyye, Haydarabad/Dekkan, 1316/1903.

El-Muniye'nin 1903'te neşri ile *Risale*'nin kısmen eksik bir kopyasına ulaşılmıştı. Ama şimdi Süleymaniye/Köprülü kütüphanesinde keşfedilmeyi bekleyen müellif metninin gün yüzü görmesi için aradan bir 30 yıl daha geçmesi gerekiyordu.

Gönül, *Risale*'yi İstanbul kütüphanelerinin izbe raflarında bulup gün ışığına kavuşturma onurunun, bu topraklarda yetişmiş bir âlime ait olmasını isterdi. Ama durum maalesef böyle değil. Bu onur Alman müsteşrik Helmut Ritter'e aittir. Ritter, *Risale*'nin nüshalarının karşılaştırmalı bir okumasını yapmış ve *Risale*'yi, *Der Islam* dergisinde daha 1933 yılında neşretmiştir.[8] Ritter'in gün yüzüne çıkardığı Hasan el-Basrî'nin *Kader Risalesi*, Lütfi Doğan ve Yaşar Kutluay tarafından çevrilerek A. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi'nde yayımlanmıştır (Ankara 1954).

Ritter'in büyük emeğini takdir etmemek, emeğe saygısızlık olur. Fakat biz daha kaliteli bir metin elde etmek için, *Şerh*'te doğrudan Köprülü nüshasını esas aldık. Bunun sebebi, Ritter neşrinde birtakım sorunların olmasıdır. Ritter'in yıpranmış, eski ve bazı yerleri dil açısından problemli olan elyazma nüshadan kaynaklanan sorunları çözmek için hayli ter döktüğü, çoğunu da çözdüğü görülüyor. Fakat Ritter'in metinden kaynaklanan sorunları çözemediği ya da isabetsiz olduğu noktaların varlığı da kesin. Zaten Ritter'den metnin tüm sorunlarını çözmesini beklemek de abes olurdu. Bu bizim için de geçerlidir. Bu sorunları şöyle özetleyebiliriz:

1. *Elyazma nüshadan kaynaklanan okuma sorunları*: Mesela, muhtemelen müstensihten kaynaklandığını düşündüğümüz hatalı imlalar olduğu gibi alınmış. Yine müellif veya müstensihin zuhulünden kaynaklanan edat ve kelime kayıplarından bazıları telafi edilmemiş. Bunda naşirin, metnin muhtevasından çok, keşif ve neşrine yoğunlaşmış olmasının büyük rolü olsa gerektir.

2. *Naşirin kendisinden kaynaklanan okuma sorunları*: Nadir de olsa yanlış okumalar veya takdir gerektiren yerlerde takdir hakkını kullanmama gibi sorunlar görülüyor. Yine bu cümleden olarak, metinde kırmızı mürekkeple yazıldığı için zamana maruz kalarak silinen kelimelerden bazıları fark edilememiş ve yok sayılmış.

3. *İki ayrı mektubu birbirinin versiyonu sanma*: Ritter Ayasofya nüshasını ve onunla aynı kaynaktan çıkmış olan İbnu'l-Murteza'nın

---

8 Helmut Ritter, ***Der Islam**, Studien zur Geschichte der islamischen Frömmigkeit*, Band XXI, p. 67-83, Berlin und Leipzing, 1933.

el-Münye'sindeki nüshayı Köprülü nüshasının bir tür özeti sandığı[9] ve iki metin arasındaki hiyerarşik ilişkiyi fark edemediği için, bu nüshalar arasında karşılaştırmalı bir okuma yapmıştır. Oysa bunlar aynı şeyin farklı nüshaları değildir. Köprülü nüshası el-Basrî'nin *Risale*'si, Ayasofya nüshası ve onunla aynı olan *el-Münye*'nin iktibası ise, içinde *Risale*'nin özetini barındıran Haccac'ın risalesidir. Haccac'ın mektubunda el-Basrî'nin *Risale*'sinden altı paragraflık alıntı yapılmıştır. Bu da yaklaşık *Risale*'nin dörtte birine denktir.

Bu sebeplerden dolayı biz bu çalışmada, Ritter'in edisyon kritikli çözümüne değil, elyazma nüshaya istinat ettik. Fakat bunu yaparken Ritter'in çabası bize ışık tuttu. Hatta hatalı okumaları bile bize yol gösterdi. Bunu itiraf etmeyi ahlaki bir vazife sayarız. Bir başka ahlaki vazife de, bizim metni çözerken yapabileceğimiz muhtemel hataları daha baştan kabul etmektir. En büyük teselli-miz, ehl-i hamiyet ilim sahiplerinin de bizim muhtemel hatalarımızı düzeltecek olmasıdır.

Yukarıdaki açıklamalara bağlı olarak, elbette metnin tercümesi hiç de küçümsenmeyecek oranda farklılık arzedecektir. Fakat eldeki Doğan-Kutluay tercümesinin problemleri, metinden kaynaklanan problemlerden ibaret değildir. Bu tercüme ciddi çeviri hataları içermektedir.

Mesela daha *Risale*'nin girişinde yer alan *fe-innî ahmedu ileyke'llâhe* ibaresi, "Zatından başka ilah olmayan Tanrı'ya hamdü sena ederim" diye çevrilmiş. Oysa bu Arapçada bir kalıp ifadedir ve karşılığı "Sana olan lutfundan dolayı Allah'a hamd ederim" demektir.

Mesela şu metin:

لان ذلك بزعمهم ليس منهم ولا اليهم ولكنه شيء عمل بهم ولكان الله قال فيما ذكر من جزائهم جزاءً بما [لم يعمل] بهم وجزاء بما كتبت لهم، ولما كان قال: "جزاء بما كانوا يعملون"

Şöyle çevrilmiştir: "Onların işlemiş oldukları bir şey olduğuna göre de Allah bu konuda söz söylemiş ve cezalarının, yaptıklarının karşılığı olarak onlara yazıldığını şöyle ifade etmiştir: ***"Bunlar işlediklerinin karşılığıdır"*** (56:24) Bu tercümenin metinle alakasının olmadığını söylemeye lüzum yoktur.

---

9 Ritter'e göre Ayasofya nüshası (b) Köprülü'nün bir "ein ad usum delphini gemachter auszug"udur.

Tercümede buna benzer başka çeviri sorunları da var. Bunları abartmak doğru değil, fakat yok saymak da ilmi değil. İki tercümeyi birbiriyle karşılaştıracak olan işin erbabı, aradaki farkı fark edecektir.

Mütercimler ellerinden geleni yaptıkları için kınanamazlar. Asıl kınanması gereken, 57 yıllık bu tercümenin üzerine bir tercüme daha yapılmamış olmasıdır. Haydi, bu iş için dünyada tek olma ayrıcalığını elimizde tuttuğumuz elyazma nüshadan yeni tercüme yapılamadı, bari Ritter'in neşrinden yapılsaydı ya? O da yapılmadığı için, yarım asırdan fazla bir zamandır, Doğan-Kutluay tercümesi orada-burada 'virgülüne dokunmadan' alıntılanıyor. Bu arada, basit ayet rakamı hatalarının bile düzeltilmesi akıl edilmiyor.

Köprülü nüshasının yeni bir neşri için bugüne kadar çalışma yapılmamış olmasının izahı yoktur; fakat Ritter neşrine dayanarak yapılan Doğan-Kutluay tercümesinin, virgülüne bile dokunmadan sayısız kez yayınlanmasının izahı hiç yoktur.

1.2. Köprülü nüshası (a)

Eserin dünyada bilinen tek nüshası, *Risaletu'l-Kader* (*Kader Risalesi*) adıyla şu anda İstanbul'da bulunan Süleymaniye Kütüphanesi'ndedir. Eserin istinsah tarihi 8. asır olarak tahmin edilmektedir. *Risale*, Köprülü (Fazıl Ahmet Paşa) koleksiyonunda, 297.4 tasnif ve 0001589-039 demirbaş numarasıyla kayıtlıdır.

Risale, kendisi gibi birçok risalenin kayıtlı olduğu bir risaleler mecmuasının 40. eseridir.[10] Mucmuada *Risaletu'l-Kader*, sayfa yanlarında bulunan asli rakamlara göre 428-431. sayfalar arasında yer almaktadır. Bu sayfalar sonradan sayfaların üst tarafından yeni rakamlarla rakamlandırılmıştır (434-436). Katalogda, *Risaletu'l-Kader*'in hemen önünde yer alan 39 numaralı eser, Ebu'l-Ferec b. Sa'd b. Ebi'l-Ferec'in *'Uyûnu'l-Edille ve Îdâhu'l-Mille* adlı eseridir. *Risale*'nin hemen ardından gelen eser ise Kemaluddin el-Kâşânî'nin *Divan*'ıdır. *Risale*'nin yazıldığı 6 sayfanın tamamında da derkenar olarak şiirler yer alıyor. Bunların bir kısmı, Allahu a'lem, Suhreverdi'nin *Mûnisu'l-Uşşak*'ından beyitler, bir kısmı da seçme rubailerden oluşuyor. *Risale*'nin tamamı, elyazma Arapça/talik hattı ile yazılmış, rahle ebat 3 varaktır (6 sayfa). Hicri 8. Miladi 14. yüzyılda bilinmeyen bir kaynaktan istinsah edilen bu metnin istinsah

10 Mecmuadaki tüm eserlerin sayım dökümü için bkz: *Fihris Mahtûtât Mektebeti Köprülü*, haz: Dr. R. Şeşen - C. İzgi - C. Akpınar, II, İstanbul 1406/1986.

tarihi, Ayasofya'daki Haccac'ın risalesinden yaklaşık bir asır öncesine tekabül etmektedir.

Resimde de görüleceği gibi, bu nüsha hayli yıpranmış ve yer yer zor okunan bir metindir. Hem giriş hem de sonuç bölümüyle, kâmil bir risaledir. Bugüne kadar bu nüshaya yapılan tüm atıflar, H. Ritter'in neşrine yapılan atıflardan ibarettir. Helmut Ritter'in yer yer sorunlar barındıran neşri (1933) hariç, bugüne kadar, bu asli nüsha başka bir neşre konu olmamıştır.

1.3. Ayasofya nüshası (b)

Kader Risalesi'nin özetini içeren, Haccac'ın Abdülmelik'e yazdığı mektup, Ayasofya (3998)

Risale'nin aslını değil, ondan 3. bir şahsın özetleyerek istinsah ettiği bu tali nüsha Ayasofya kütüphanesinde, 3998 koleksiyon numarasıyla kayıtlıdır. Nüshanın perde sayfasında şöyle bir vakıf kaydı yer alır:

Bu kıymetli nüshayı, Yüce Sultanımız, büyük hakan, karaların ve denizlerin hâkimi, Harameyn-i Şerîfeyn'in hizmetkârı Sultan b. Sultan es-Sultanu'l-Ğâzî Mahmud Hân, sahîh ve şer'î bir vakfiye ile vakfetmiştir. Bu nüshayı, Harameyni'ş-Şerîfeyn'in müfettişi Ahmed Şeyhzâde kaleme almıştır. Allah, her ikisini de bağışlasın.

Müstensih kaydından anlaşıldığına göre, nüshayı Şemseddin el-Kudsî hicri 882/1477-8 tarihinde istinsah etmiştir. Toplam 13 varaktan oluşmaktadır.

Kader Risalesi'nin yaklaşık dörtte birinin özetini içeren, fakat başka bir kalemden çıkan bu ikinci risale, resimde de görüleceği gibi, müstensih el-Kudsi tarafından bir mushaf hattı kıvamında, inci gibi çok okunaklı yazılmış ve harekelenmiştir. Ana nüsha gibi eskimemiş ve yıpranmamış, üstelik çok kolay okunan bir nüshadır.[11]

Risale'nin bugüne kadar başta İbnu'l-Murteza'nın *el-Munye*'si ve Muhammed Umara'nın *Resailu'l-Adl ve't-Tevhid*'i olmak üzere sağda solda gözüken tüm metinleri, müellif nüshasına değil onu özetleyen 3. şahsın (Haccac) bu mektubuna dayanmaktadır.[12]

1.4. İki nüshanın mukayesesi

Müellif Hasan el-Basrî'nin *Kader Risalesi*'nin, dünyada bilinen tek nüshası olan Köprülü nüshasından (a), onun bir özetini içeren ve 3. şahsın Halife Abdülmelik'e gönderdiği mektup olan Ayasofya nüshasından (b) rumuzuyla söz edeceğiz.

Evvelen, (a) ile (b) hakkında söylenecek iki hakikat vardır:

1. (a) ile (b) birbirinden ayrı değerlendirilemeyecek kadar birbiriyle irtibatlıdır.

2. (a) ile (b) asla birbirinin kopyası değil, iki ayrı elden çıkmış iki ayrı mektuptur.

Verdiği emek her türlü takdirin üstünde olan Naşir Helmut Ritter, birinci hakikati görmüş, fakat ikincisi gözünden kaçmış olmalıdır. Bu nedenle de (b)'yi (a)'nın bir kopyası sanmıştır. Bu kısmen doğrudur. Zira (b)'yi, sonuna eklediği bir sunuş yazısıyla amiri olan Abdülmelik b. Mervan'a sunan 3. şahıs, asli nüsha olan (a)'dan alıntılar yapmıştır. Fakat bu gerçek, (b)'nin, (a)'nın bir kopyası olduğu sonucunu vermez. Zira (b)'nin yazarı (a)'yı daha önceden Abdülmelik'e gönderdiğini (b)'de açıkça söylemektedir. Dolayısıyla (b), (a)'dan farklı bir mektuptur. Mamafih (b), (a)'nın varlığını teyit eden muhkem bir vesikadır.

Saniyen, (a) ile (b) arasındaki farkları şöyle sıralayabiliriz:

1. (a)'da metin orijinal bir başlangıçla başlamaktadır: *Selâmun 'aleyke yâ emîra'l-mu'minîn* (Sana selam olsun ey Mü'minlerin Emîri)!

11 Ayasofya nüshasının yakınlarda yapılmış bir neşri için bkz: M. Kubat, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VIII (2008), sayı: 1.

12 Muhammed Umara, *Resailu'l-Adl ve't-Tevhid*, I-II, (s. 81-93), Daru'l-Hilal, Kahire 1971.

Ve yine orijinal bir bitişle son bulmaktadır: *Ve hâzâ cevâbu mâ seeltenî 'anhu, kad beyyentuhu ve evdahtuhu* (Ve işte bu bana sorduğun soruların cevabıdır; artık onu açıklamış ve izah etmiş bulunuyorum.). Fakat (b)'de giriş böyle değil, sonuç hiç yoktur. Onun yerine, (b) yazarının takdim satırları yer alır.

2. (a)'da müellif el-Basrî, muhatabı olan Halife Abdülmelik'e doğrudan birinci tekil şahıs zamiri kullanarak hitap eder: *ahdesnâ* (ilk biz bahis açtık), *kelâmî ve kitâbî* (sözüm ve mektubum), *beyyentuhu ve evdahtuhu* (açıkladım ve izah ettim). (b)'de alıntılar dışında, bu vurgu bu ağırlıkta değildir.

3. (a)'nın hacmi, (b)'nin yaklaşık dört katıdır. Buna rağmen (b)'de olup da (a)'da yer almayan bir bölüm de mevcuttur. Fakat (b)'de olup da (a)'da olmayan bu fazlalık, (a)'da olup da (b)'de olmayan bölümlerin yanında çok çok küçük kalır.

4. (a)'nın sonunda yer alan *Risale*'nin can alıcı bölümü, (b)'de hiç yer almaz. Bu bölümde el-Basrî, doğrudan kaderci/cebircileri hedef alır ve "cahiller" dediği bu kimseleri ayetlerden oluşan bir ok yağmuruna tutar. (b)'de onun yerine Emevi yetkilisinin *Risale*'yi Halife'ye takdim satırları yer alır.

5. (a)'yı (b)'den ayıran ve bir 3. şahsa ait olan şu satırlar, (a)'da yer almaz:

"O (Hasan), Mü'minlerin Emîri'ne, insanların kaderi inkâr ettikleri dönemde, bu konuya dair konuştuğunu söyledi: 'Bidat çıkaranlar dinlerine dair tartıştıklarında, ben onların uydurdukları görüşlere karşı, Allah'ın kitabını hatırlattım.' O, Mü'minlerin Emîri'nin inkâr etmediği, aksine, Kitap ve Allah Rasulü'nün (salatu selam ona olsun) sünnetinde onun tasdîk ettiği, malumu olan delilleri de zikretti. Hasan'ın *Risale*'sinde, Allah'ın kitabından sonra bu konuya dair şifa verici deliller mevcuttur. Ey Mü'minlerin Emîri! *Bakıp inceleyesin ve anlayasın diye Hasan'ın risalesinden bir nüsha sana gönderildi* ki, böylece Allah teâlâ hidâyetine hidâyet, ilmine ilim katsın. Onun üzerinde düşün taşın, hem kendin ve hem de Müslümanların maslahatı neyi gerektiriyorsa, kendi aklın ve fikrince bak gör, ona göre davran! *Risale*'ye dair kuşkuyla hareket etme! Zira bu *Risale*, Allah'ın adaletini önceleyenler ve akleden biri için açık seçiktir." Araştırma Dergisi, VIII (2008), sayı:1

"Şunu iyi bil ki, Rasulullah'ın (salatu selam ona olsun) sahabesi olan önceki nesilden ilim alanlar arasında, Hasan'dan daha fazla Allah Teâlâ'yı bilen, Allah'ın dininde derin anlayışa ulaşan,

Allah'ın kitabını okuyup anlayan başka kimse kalmamıştır. Buna ilaveten o iyi yaşayışlı, dininde güvenilir, emin ve Müslümanların işlerine özen gösteren biridir. Ona, dünya ve ahirette sevabını Allah Teâlâ'dan umabileceğin şekilde iyi ve hoşgörülü davran."

el-Basrî'nin *Risale*'sini 'Mü'minlerin Emîri'ne takdim eden bu satırlar, açıktan açığa Risale yazarının başına bir iş gelmemesi için dil dökmekte, adeta yalvarmaktadır.

(a)'da bulunmayan bu ilavenin gösterdiği iki husus var: 1. (b) nüshası, *Risale*'nin aslı olan (a)'nın özetini içermektedir. 2. Tali olan (b) nüshası, asli olan (a) nüshasını Abdülmelik'e sunan 3. şahsın elinden çıkmıştır.

6. (b)'de, (a)'nın dörtte biri iktibas edilmiştir. *Risale*'yi Halife'ye takdim eden 3. şahıs, (b)'nin yazarıdır. Yazdığı bu mektupta (a)'dan altı pasajlık alıntı yapmıştır. Üstelik (b)'de yer alan alıntıların düzeni, (a)'daki düzenden farklıdır. Mesela (a)'da girişte yer alan pasaj, (b)'de sonda yer alır. Yapılan bu alıntılarda *Risale* sahibi Hasan el-Basrî için endişe duyulduğu hissedilmekte, onun yakasını Abdülmelik'ten kurtarmasına el altından yardımcı olunmaktadır. Emevi yetkilinin risalesinin (b) sonuna eklediği Hasan'ı tezkiye eden ve ona müzaheret anlamına gelen satırlar bunu teyit eder.

7. (b)'nin sonunda yer alan tezkiye satırlarında, (a)'nın bir kopyasının, (b)'yi yazan 3. şahıs tarafından, daha önceden halifeye gönderilmiş olduğu açıkça zikredilmektedir (*ve kad bu'ise ileyke ya emira'l-mu'minin nushatu kitabi'l-hasen*: Ey Mü'minlerin Emîri! Hasan'ın mektubunun bir nüshası, daha önce tarafınıza gönderilmişti.) Akla gelen bir başka ihtimal de, Haccac'ın Halife'ye el-Basri'nin orijinal mektubunu göndermeyip, onun yerine ondan kısmen alıntı yaparak yazdığı kendi mektubunu göndermekle yetinmesidir. Fakat yukarıdaki cümle, Abdülmelik'e giden risalenin bir değil iki olduğunun delilidir. Biri daha önce gönderildiği söylenen el-Basri'nin Risale'si, diğeri Haccac'ın mektubu.

Bu saydığımız veriler açıkça ortaya koymaktadır ki, Köprülü'deki risale (a), Hasan el-Basrî'nin *Kader Risalesi*'nin asli nüshasıdır. Ayasofya'daki risale (b) ise, (a)'nın özetini de barındıran, Emevi yetkilisinin Halife'ye yazdığı risaledir.

Sual: **Abdülmelik gibi ceberut bir yönetici üzerinde bu kadar hatırı olan Emevi yetkili, yani (b)'yi kaleme alan 3. şahıs kimdir?**

Cevap: Tüm veriler, bu suale verilecek tek cevaba işaret ediyor: Abdülmelik'in Irak genel valisi Haccac b. Yusuf es-Sekafi. İbnu'l-Murteza da bu kanaatte olmalı ki, *el-Munye*'de hiçbir tereddüt göstermeden bu mektubun müellifinin Haccac olduğunu kaydetmiştir: "*İnne'l-haccâce ketebe ile'l-haseni../*Haccac Hasan'a yazdı".

Eğer durum böyleyse, bundan yola çıkarak, *Risale*'nin yazım yılını da yaklaşık olarak tahmin edebiliriz. *Risale* hicri 75-80 yılları arasında yazılmış olmalıdır. Zira Haccac 75 yılında Irak'a vali olarak tayin edilmiştir. O vali olduğunda el-Basrî 55 yaşında, Basra'nın en etkili hatibi idi. Şöhretinin doruğundaydı. Otoritesi sadece sokaktaki insanla sınırlı kalmayıp, çağının tüm âlim ve önderlerince tasdik edilmişti. Bunu şuradan anlıyoruz: İbn Eş'as kıyamına katılan âlimler ve eşraf, kıyamın başarısını el-Basrî'nin katılımına bağlamışlardı. Kıyam liderinden ne edip edip onu kıyama dâhil etmesini istemişlerdi.

Haccac, zalim olduğu kadar da, kurt bir siyasetçiydi. Irak valiliğinin ilk yıllarında el-Basrî'nin dostluğunu kazanmak istemesi gayet anlaşılabilir bir şey. İmam'ın onunla ilişkisinin başıyla sonunun aynı olmadığını siyasi söylemindeki farklılaşmadan da çıkarabiliyoruz. Hatta Mes'udi ve İbn Hallikan'a dayanarak, önceleri ikisi arasında bir ahbaplık bulunduğunu bile söyleyebiliriz.

Bu ilişki, muhtemelen Ma'bed'in 80 yılındaki katlinden sonra bozulmuş olmalıdır. Tüm rivayetler yan yana konulunca, bu sonuç çıkmaktadır. Eğer bu yorumumuz doğruysa, bu da bize *Risale*'nin tahmini yazım tarihinin 75-80 arası olduğunu verir. Zira Haccac, velinimeti Abdülmelik'e yazdığı mektubun sonunda, el-Basrî'ye kefil olacak kadar yakın olduğunu gösterir. Kim bilir, belki de bu tavrıyla onun gönlünü kazanmayı ve kendisine bende etmeyi amaçlamıştır. Fakat onun İmam el-Basrî'yi kendisine bende edemediği açık.

2. KADER RİSALESİ'NİN DEĞERİ

2.1. Risale'nin İslam tedvin tarihindeki müstesna yeri

Kader Risalesi, tahminimize göre, Haccac'ın Irak valiliğinin ilk yıllarına denk düşen hicri 1. asrın dördüncü çeyreğinin başında (h. 75-80) yazılmıştır. Kur'an'dan sonra bize kadar gelen İslam tarihindeki ilk yazılı belgelerden biri, belki de birincisidir. Dolayısıyla *Kader Risalesi*, İslam ilim ve tefekkür geleneğinin kurucu metinlerinden biridir.

Bir *İslam medeniyeti metinler tarihi*'nden söz edilecek olursa, bu tarihin başlangıcını tartışmasız Kur'an oluşturur. Kur'an vahyinin gönderildiği cemiyet ümmi bir toplumdur. Kur'an daha ilk indirilen ayetlerinde, muhataplarına sözlü kültürden yazılı kültüre geçişin işaretini vermiştir: ***"O (Allah) kalemle öğretti".*** *('Alak 96:4)*

Bu işareti ilk alıp uygulayan, vahyin ilk muhatabı olan sevgili Peygamberimiz oldu. Kur'an'ı vahiy kâtiplerine yazdırdı. Efendimiz vefat ettiğinde, yazdırdığı ayetlerden oluşan tomar başı ucundaydı. Bu dönemde, yazma bilen 15 kadar sahabî de şahsi mushaf sahibiydi.

Vahiy kesilinceye kadar, hem Efendimizin hem de sahabenin 'Kur'an dışında yazılı metin bırakmama' titizliği sürdü. Korku, Kur'an dışında yazılacak herhangi bir şeyin, Kur'an ile karıştırılma korkusuydu.

Allah Rasulü'nün beka yurduna göçüşünden sonra, ilk yazılı eserin (*Sahifetu 'Ali/Kitâb/Câmi'*) Hz. Ali'ye ait olduğunu hadis ve siyer kaynaklarından öğreniyoruz. 70 zira boyunda (ykl 32 mt.) olan rulo halindeki bu metin, Hz. Ali'nin yaptığı yargılama faaliyetine dair tuttuğu mahkeme zabıtlarından oluşuyordu. Bu metni bugünkü kitap ebadlarıyla düşünürsek, yaklaşık 200 sayfalık bir kitaba tekabül eder. Bilindiği gibi Hz. Ali, kendisinden önceki halifelerin kadılığını yapıyordu.

İbn Ebi Muleyke diyor ki: "İbn Abbas, Hz. Ali'nin mahkeme kararlarının bulunduğu *sahife*'yi istetti. Ondaki bazı şeyleri yazmaya başladı. Arada bir şeye takılıyor "Vallahi, o böyle karar vermemiştir" diye tereddüdünü belirtiyor, "Yok, eğer vermişse de hata etmiştir" diyordu. (Muslim) Fakat bu metin müstakil olarak bize kadar gelmedi.

Hz. Ali'nin *Nehcu'l-Belağa*'da yer alan mektup ve ahitnamelerinden bir kısmı, hiç şüphe yoktur ki, İslam tedvin tarihinin bize kadar gelen ilk yazılı vesikaları arasındadır. Mesela Mısır valisi Malik el-Eşter'e yazdığı kitap çapındaki *Ahidname* bunların başında gelir.

Bazılarına göre İslam'da ilk tedvin, seçkin sahabi Ebu Rafi'ye (v. 40) aittir. O, yaklaşık h. 35 yılında, *es-Sunen ve'l-Ahkâm ve'l-Kazaya* adında bir kitap telif etmiştir. Ona atfedilen başka eser isimleri varsa da, öyle anlaşılıyor ki, onlar bu eserin cüzleridir. Allah Rasulü'nün uygulama, yargılama ve hükümlerinin bulunduğu bu eser de bize kadar gelmemiştir.

Nafi b. Ezrak'ın (v. 65) İbn Abbas'a (v. 68) Kur'an'ın tefsirine dair sorduğu yaklaşık 200 soru ve bunlara verilen cevap, İslam'da

bize kadar gelen ilk tedvin sayılabilir mi?[13] Evet, bu sual ve cevapların bize kadar geldiği doğrudur. Fakat bunu 'tedvin' olarak kabul etmek doğru mudur, tartışılabilir. Muhtemelen bu sual ve cevaplar sözlü kültürle taşınıp, sonradan yazıya dökülmüştür.

Urve b. Zübeyr'in (v. 94), başta Hz. Aişe'den aldıkları olmak üzere, rivayetleri yazdığı dört kitabı olduğu, fakat Allah'ın kitabı dışında bir kitap daha oluşturmanın vebalinden korkarak onları yaktığı nakledilir. İbn Hişam şöyle bir bilgi veriyor: "Onun birden çok kitabı vardı. Fakat onları Harre Vakası (h. 63/683) olduğunda yaktı." Daha sonra bundan dolayı pişmanlık duymuş ve "Vallahi onlar bana ailem ve malım kadar sevgiliydi" diye yakınmıştır. Neticede, Hz. Aişe'nin yeğeni ve bir numaralı talebesi Urve'nin eserleri de bize ulaşmamıştır.

Arap tarihine dair yazılan ilk kitabın müellifi olan Ubeyd b. Şeriyye el-Curhumi'nin (67/687), *Kitabu'l-Muluk ve Ahbaru'l-Mâdîn* (*Krallar Kitabı ve Eskilerin Haberleri*) adlı eseri de bu döneme aittir. Bu eseri, İslam ilim ve tefekkür geleneği içinde değerlendirmek zordur.[14] Zira bu eser İslam öncesi Yemen krallarından ve Kahtani Arapların haberlerinden oluşmaktadır.

Yine aynı döneme ait bir eser de, hem Muhammedi davet öncesinde hem de sonrasında yaşamış ve ilmi faaliyette bulunmuş olan mühtedi Hıristiyan âlimi Vehb b. Munebbih'in (v. 110) *Kitabu't-Tîcân*'ıdır.[15] Bu gibi 'iki devri de idrak etmiş' (*muhadramun*) müelliflerin telif ettiği buna benzer eserleri, İslam tedvin tarihinin ürünü saymak da saymamak da mümkündür.

İslam tedvin tarihinin, *Kader Risalesi*'nin yazıldığı h. 75-80 yılına kadarki bilgimiz dâhilinde olan durum bundan ibarettir. Bu durumda *Kader Risalesi*'nin müstesna konumu ortaya çıkmış oluyor. Bu eser, İslam tedvin tarihinin bize kadar gelen ilk üç metninden biri unvanını taşımayı, alınının akıyla hak etmektedir.

İslam tedvin tarihinin bize kadar ulaşan ilklerinden biri de yine Hasan el-Basrî'ye ait olan *Fedailu Mekke*'dir. Mekke ve Kâbe tarihine dair olan bu eser orijinalinden günümüze kadar ulaşmış ve günümüzde asli diliyle neşredilmiştir.[16]

---

13 'Âişe 'Abdurrahman (Bintu'ş-Şâti'), *el-İ'câzu'l-Beyânî Li'l-Kur'an ve Mesâilu İbnu'l-Ezrak / Dirâsetun Kur'âniyyetun Luğaviyyetun ve Beyâniyyetun*, Daru'l-Maarif 1971/1391 – Kahire.

14 Bu eser *Ahbâru Ubeyd* adıyla Vehb b. Münebbih'in *el-Tîcân fi Mulûki'l-Himyer* adlı eserinin zeyli olarak Haydarabad/Dekkan'da (h. 1347) neşredilmiştir.

15 Bu eserin neşri için bir üstteki dipnota bakınız.

16 Ebû Saîd el-Hasan b. Yesar el-Basrî, *Fedâilu Mekke*, Mektebetu'l-Felah, el-Kuveyt, 1400.

Hatırlayalım ki, *Risale*'nin yazıldığı dönemde bize kadar ulaşan ilk hadis derlemelerinin hiç biri daha yazılmamıştı. Mesela hadis alanında Şii dünyadaki ilk derleme, İmam Zeyd'in (v. 122) *el-Cami* ve daha sonra yazılan Yemenli Ma'mer b. Raşid'in (h. 95-153) *el-Cami* adlı eserleridir. Sünni dünyanın bize ulaşan ilk hadis derlemesi, İmam Malik'in (v. 179) *Muvatta*'ıdır. Fıkıh ve kelam alanında İmam Ebu Hanife'ye (v. 150) nisbet edilenler arasında en sahihi olan *el-Âlim ve'l-Müteallim* ve Osman el-Betti'ye yazdığı *Risale*'dir. Tefsir alanında bize ulaşan ilk eser Mukatil b. Süleyman'ın (v. 150) eseridir. *Kader Risalesi*'nin yazıldığı tarihte, bu eserlerin hiçbiri ortada yoktu. Çoğunun, yazarları dahi henüz dünyaya gelmemişti.

2.2. Bir *'kurucu metin'* olarak *Kader Risalesi*

Bir kurucu metin olan *Kader Risalesi*, "Konulu Tefsir" türünün ilk yazılı ürünüdür. *Risale*'de irade hürriyeti ve insanın ahlaki sorumluluğu, 90'a yakın ayetle savunulmaktadır. *Risale*'nin, Kur'an'ın ahlakıyla ahlaklanmış, üslubuyla üsluplanmış birinin elinden çıktığı gayet açıktır.

Risale aynı zamanda Kelam İlminin kurucu metnidir. Şahit getirilen yaklaşık 90 ayetten 10-12 kadarı, kaderci-cebirci muarızlar ile el-Basrî arasında ihtilaf konusudur (*mimmâ yunazi'unâ/yucâdilunâ fîh*). İmam el-Basrî *Risale*'de, yanlış anlaşılan ayetlerin doğru yorumunu sunar.

Halifeye resmi bir hitap tarzında yazılan *Risale*, "insanlar" dediği birilerine kesin bir reddiyedir. Onun ayetlerden oklarla, tam 12'den vurduğu bu insanların kimler olduğunu bilmiyoruz. Fakat isim vermeme konusunda da, Kur'an'ın edebiyle edeplenmiştir. O *Risale*'de, muarızlarının sıfatlarını sıralar. Onlar "kendini bilmezlerdir" (*cuhhâl*). Onlar "zalimlerdir" (*ez-zâlimûn*). Onlar "hatalı davranandırlar" (*el-muhtıûn*). Ve onlar "batıl taraftarlarıdır" ya da "iptal edenlerdir" (*el-mubtılûn*). Neyi iptal ettikleri yoruma açıktır. Buna, "irade özgürlüğünü ve insanın ahlaki sorumluluğunu iptal ediyorlardı" cevabı verilebilir. O *el-mubtılûn* sıfatını, ecnebilerin lisanındaki *nihilizm* anlamında kullanır.

Risale'de, Kelam İlmi'nin tedvininden sonraki kelam kitaplarında gördüğümüz o kuru ve ideolojik-cedelci dil görülmez. *Risale*'deki dil, ***"Sen tezini güzel savun! Seninle kendisi arasında düşmanlık bulunan kişi, bir de bakmışsın, candan bir bir dost kesilivermiş"*** (41:34) ayetinin medarı gibidir. Tüm gayretini hakkın ortaya çıkması için sarf

eder. Amacı üzüm yemektir, bağcıyı dövmek değil. Bu nedenle olacak ki, kendisi konuşmaz, Kur'an'ı konuşturur. Peşi peşine ayetleri sıralar, çoğunda yorum bile yapmaz. Muhataplarından tek talebi vardır: Allah'ın sözünü, her sözün üstüne koymak.

İmam el-Basrî, insanın ahlaki davranışının temelinde sorumluluk bilincinin yattığını çok iyi biliyordu. Bu yüzden insanın eylemlerindeki ahlaki sorumluluğu yok eden her yaklaşımın, ahlakı ve imanı temelden yıkmak demeye geldiğine inanıyordu. İnsanın, eylemlerinin sorumluluğunu üstlenmediği durumlarda nasıl canavarlaşacağını, sınır tanımaz bir vahşi haline geleceğini, kendi türü için tehdit oluşturacağını bizzat yaşayarak görmüştü. Yezid b. Muaviye, Ziyad b. Ebihi, Ubeydullah b. Ziyad, Haccac b. Yusuf, Abdülmelik b. Mervan, Büsr b. Ertad bunun örneğiydi. İşte bu yüzden el-Basrî, "İman nedir?" sorusunu "Sabır ve hoşgörüdür" (*es-semâha*) diye cevaplıyor; sabrı da, "Allah'a karşı isyan hususunda sabırlı olmak, O'nun emirlerini yerine getirmede hoşgörülü davranmak" şeklinde açıklıyordu.

Bu tarife göre el-Basrî, "İman nedir?" sorusunu, "İman mükellefiyettir" şeklinde açıklamış oluyordu. Zira ilahi yasaklara karşı *sabır* ve ilahi emirlere karşı *hoşgörü* demek, 'kulluk mükellefiyet, mükellefiyet teklif, teklif külfettir' demenin farklı bir şekliydi.

El-Basrî'yi son derece kızdıran şey, kaderci/cebircilerin Kur'an'ın tartışılmaz otoritesini kendi teorilerini tasdik için istismar etmiş olmalarıdır. İmam el-Basrî'nin muhalifleri, ilahi vahyin ayetlerinde kaderin, sadece fiziki olarak değil, aynı zamanda ahlaki ve psikolojik (ruhsal) açıdan da tam ve mutlak zorunluluk (*determinizm*) olarak kabul edildiğini savunurlar. O böyle bir anlayışın Kur'an'ın maksadıyla taban tabana zıt olduğundan emindir.

Hepsinden öte *Kader Risalesi*, Kur'an'ın inşa ettiği İslam aklını rivayet kültürünün henüz bulandırmadığı bir zaman diliminde, Müslümanların nasıl düşündüğünü gösteren bir *üsve/model metin*'dir.

Risale bize, tabiin içindeki dirayet ve akliyyet damarının ne kadar güçlü olduğunu, bu damarın gücünü Kur'an'dan aldığını göstermektedir.

3. KADER RİSALESİ'NİN MEVSUKİYETİ

3.1. Risale'ye dair şaibe uyandırma girişimleri ve kıymet hükmü

Hasan el-Basrî'nin *Kader Risalesi*'nin Köprülü nüshası (a), bildiğimiz kadarıyla dünyada tektir. Hayli eski ve yıpranmış olan bu belgede, hem Abdülmelik b. Mervan'ın (veya onun adına yazan Haccac'ın) mektubu, hem de Hasan el-Basrî'nin Abdülmelik'e cevaben yazdığı mektup eksiksiz yer almaktadır.

Ondan hayli yeni ve yıpranmamış olan Ayasofya nüshası (b) ise, işin otoriteleri tarafından Haccac'a aidiyetine kesin gözüyle bakılan bir risaleyi havidir. Bu risalenin içinde el-Basrî'nin risalesinden alıntılar yapılmıştır. Hem el-Basrî'nin hem de Haccac'ın risaleleri karşılaştırıldığında, ikincisi birincisini teyit etmektedir. Dahası Haccac'ın risalesinde, el-Basrî'nin *Risale*'sinden bir nüshanın önceden "Emiru'l-Mü'minin'e gönderildiği" söylenmektedir.

Kader Risalesi'nin varlığını, sıhhatini veya mevsukiyetini inkâr eden birinin, önce şu suallere ikna edici bir cevap bulma zahmetine katlanması gerekir:

1. el-Basrî'ye nisbet edilen ve hayli eski tarihli bir metni kim, neden ve nasıl uydurur? Ve uydurduğu bu metni kim, neden ve nasıl günümüze kadar gelebilen tarihi bir belgeye dönüştürür?

2. Diyelim ki bu oldu. Uydurulan bir metindeki bilgiler, vakıayla nasıl bu kadar çakışır? Biraz sonra ele alacağımız gibi, dönemin dil, düşünce ve karakteriyle bu kadar örtüşen bir üslup nasıl tutturulur? Delilleri kullanma biçiminden hitap tarzına varana dek, dönemin özelliklerini bire bir yansıtan bu kadar ince bir sahtekârlık, nasıl başarılır? İstitraden ilave edelim: Risale o kadar döneminin ürünüydü ki, Kur'an'daki tüm ayetlerin başlama ve bitiş yerleri, henüz standart hale gelmemişti. Bu, el-Basrî'nin, Kur'an'dan gösterdiği şahitlerde açıkça görülür. Mesela Bakara 155'in son cümlesini, 156. ayetin başı olarak okur. Zümer 17'nin son cümlesini, 18. ayetin başı olarak okur.

3. Diyelim ki, cin gibi bir Mutezile mensubu, imkânsız olanı başardı. Fakat kadere dair bir mevzuda Hasan'dan çok sonra ortaya çıkan Mutezile tezleri olan, Allah için en iyiyi yaratmanın zorunlu

olması (*salah-aslah* meselesi) ve ilahi adaletin zorunluluğunun akla dayanması gibi meselelere, nasıl olur da ima dahi yapılmaz? Böyle bir metinde, *adl, tevhid* ve *akıl* (bir kez geçer) gibi mezhebin merkezi kavramları, Mutezilî vurgusuyla nasıl olur da hiç kullanılmaz? Bir kişi, fikri kimliğini nasıl böylesine gizleyebilir? Nasıl olur da *Risale*, Mutezile'nin rasyonel ve şematik kader anlayışına imada bile bulunmaz?

4. Haydi, diyelim ki o da oldu. Yine iş bitmiyor. Bir de Abdülmelik b. Mervan adına bir risale kaleme almanız ve onu da üslup, dil ve fikir olarak ona yakıştırmanız lazım. Üstelik bu mektubu bir belgeye dönüştürüp muhtelif yüzyıllara ait tarihi kaynaklara geçirmeniz lazım. Dahası, bir yazılı belgeye dönüştürüp günümüze kadar gelmesini sağlamanız lazım.

5. Diyelim ki bu imkânsız da başarıldı. Peki, bir de Haccac adına üçüncü bir mektup yazıp, Hasan'ın *Risale*'sinden iktibaslar yapmak ve sonuna da 'Emiru'l-Mü'minin'e tavassut içeren bir takdim yazısı yazmak gerekecek. Yetmez, onu günümüzden 1150 yıl önceye kadar ulaştırıp, o tarihte yazılmış bir esere girmesi sağlanacak.

6. O cin fikirli 'uydurucu' bütün bu imkânsızları da halletti diyelim. Yine bitmedi. Hicri 3. yüzyıla gidip İbn Kuteybe gibi erken dönem yazarına Hasan'ın Kaderiyye'ye mensup olduğunu söyletmelidir. Günümüzden 12 asır önce yazılmış bir Kitab olan el-Ka'bi'nin *Makalât*'ına dâhil etmelidir. Hicri 4. yüzyıla kadar gidip İbn Nedim'in *Fihrist*'ine kitabın adını kaydettirmelidir. Hicri 5. yüzyıla kadar gidip Abdülcebbar'a ve el-Hâkim el-Cuşemi'ye özetletmeli, 9. yüzyıla gidip İbnu'l-Murteza'ya iktibas ettirmelidir. Vs, vs...

Bütün bu suallere mukni bir cevap bulamadan *Risale* hakkında şaibe uyandırmak, sadece yapanın taassuba dayalı kötü niyetini ve cehalette cesaretini belgeler, başka değil.

3.2. Milel-Nihal edebiyatının zaaflarına dair

Şunu rahatlıkla söyleyebiliriz: Muhalif olan tüm kişi, fikir ve eserlere yapıldığı gibi, *Risale* bilinçli bir suskunluğa kurban verilmek istenmiş, nisyana terkedilmiştir. Fakat bu, tüm çabalara rağmen başarılamamıştır. Başarılamayınca, *Risale* hakkında kuşku uyandırmanın yolları aranmıştır.

Risale'nin mevsukiyetine itirazları şöyle özetleyebiliriz:

1. ***'Senedi yok' itirazı***: Bu itirazın bir fiskelik canı var. İmam Malik b. Enes'in "İsnad Zühri ile başladı" tarihi tesbiti, bu itirazı boşa çıkarmaya yeterlidir. (İbn Ebî Hatim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IV, 74)[17] *Risale*'nin yazımı en geç 80'li yılların başıdır. İbn Şihab ez-Zühri'den (50?-124) önce, isnadın olmadığı tarihi bir vakıadır. Bu gerçek ortadayken, *Risale*'nin hadis ilmi kıstasları açısından tevsikini istemek, insafla bağdaşmaz. *Risale*'nin, hadislerin tedvininden yaklaşık iki kuşak önce yazıldığı hatırlanırsa, bunu isteyene "Hangi *Hadis İlmi*?", "Hangi kıstaslar?" diye sormak gerekir.

2. ***Mezhebi kaygı ile itirazlar***: Bunların başında Şehristâni ve Bağdadi gibi *Milel-Nihal* ve *Fırak* yazarları gelir. Kaldı ki, Şehristâni de *Risale*'nin mevsukiyetine laf söyleyememekte, sadece el-Basrî'ye değil talebesi Vasıl b. Ata'ya ait olduğunu söylemektedir. Bunun mezhep taassubu saikıyla yapılmış, ilmi olmaktan çok hissi ve kırılgan bir itiraz olduğu su götürmez.

Allah taksiratını affetsin, Şehristâni'miz *El-Milel*'inde, aslında materyalist bir doğa filozofu olan Miletli Thales'i, "muvahhid" ve "nübüvvet penceresinden almakla" tebcil eder. (II, 142 vd) Ama muhalifi olduğu Mutezileyi tekfir etmekten de çekinmez. M. Umara'nın da dediği gibi, Şehristâni'nin Mutezile'yi eleştirirken kullandığı kaynak, İslam'ın tüm kutsallarına düşman olan ve reddiye döşenen İbn Ravendi'nin *Fadihatu'l-Mu'tezile*'sidir.

İbn Ravendi önce Mutezili bir müslüman iken, sonradan hem Mutezile'den hem de İslam'dan ayrılıp Mutezile'ye olmadık iftiralarla reddiye yazmıştır. Aynı İbn Ravendi'nin İslam'a attığı daha büyük iftiralara, *el-İntisar* ismiyle reddiye yazma işini, bir Mutezili olan el-Hayyat üstlenecektir.[18] Bu meyanda Hayyât'ın en ünlü kitaplarından birinin *Bin Meselede Maniheizm'e Reddiye* adlı kitabı olduğu söylenir. Hayyat İslam karşıtı İbn Ravendi'ye reddiyeler yazarken, Şehristâni'mizin, onun Mutezile aleyhine söylediklerini büyük bir keyifle alıp kullanmaktan çekinmemesine ne demeli? Bu da bir mu-halif devirme yöntemi, ama ne kadar muteber olduğu ortada.

---

17 İbn Sîrîn (v. 110) şöyle der: «İlk zamanlar isnad sormuyorlardı. Ne zaman ki fitne zuhur etti; bize "kendilerinden rivayet ettiğiniz kimselerin isimlerini söyleyin" demeğe başladılar." (İbn Hanbel, *K. 'Ilel*, 114) Keza Sufyan es-Sevri (v.161) "raviler yalanı kullandıkları vakit biz de onlar için tarihi kullandk" der (el-Bağdâdi, *el-Kifâye*, 119).

18 *Kitabu'l-İntisâr ve'r-Red 'Alâ İbni'r-Râvendi el-Mulhid*, Ebu'l-Huseyn 'Abdurrahman b. Muhammed b. Osman el-Hayyât el-Mu'tezilî, Daru'l-Kâbis, Beyrut – 1986.

Hiç şüphe yok ki *Milel-Nihal* edebiyatı, İslam tedvin tarihinde bir boşluğu doldurmuştur. Bugün kullandığımız bilgilerin çoğunu bu edebiyata borçluyuz. Bunu takdir etmekle birlikte, bu edebiyatın zaaflı yanlarını dile getirmeyi de ilmi bir mükellefiyet addediyoruz. Sözün burasında, farklı İslam mezheplerini ve onların müntesibi olan âlimleri değerlendirirken yanılgıya düşmemek için, klasik *Milel-Nihal* edebiyatı hakkında –genelleme yapmamak kaydıyla- şu uyarıları yapmak kaçınılmazdır:

1. *Milel-Nihal* edebiyatında 'taraflılık probleminin' yapısal bir problem olduğu kabul edilmelidir. Taraflılık problemi, adalet ve itidal problemini doğurmuştur.

2. Birini muhalifinin ağzından öğrenmek, onu öğrenmemektir. Muhalif mezhep ve meslek mensupları hakkında söylenenlere, ihtiyatla yaklaşmak esas olmalıdır.

3. Geleneksel *Milel-Nihal* edebiyatı, genellikle "tanımak" üzerine değil, "tanımlamak" üzerine kurgulanmıştır. Bu ise anlatılan kişi, zümre ve mezhebi, hasmının ağzından dinlemekle eşdeğerdir. Milel-Nihal'de, kişilerin kimin ağzından anlatıldığı çok önemlidir.

4. Çoğunlukla *Milel-Nihal* edebiyatı, hasım ve muarız olduğu mezhepleri kendi isimleriyle değil, muarızlarının yapıştırdığı yafta ve şablonlarla isimlendirmeyi adet haline getirmiştir. Bu adil değildir.

5. Muhalif kişi veya kişiler, *Milel-Nihal* yazarlarının yaftalarıyla tarihten saf dışı edilip 'lanetliler' zümresine ilhak edilmeye görsün, o yafta ona yapışıp kalmıştır. Artık o kişi veya zümre tarihe o yaftayla geçmiştir. Eğer bu başarılamamış veya merkez kelam akımı onu bir biçimde bünyesine almayı kararlaştırmışsa, bu kez ya "eski görüşüydü", "görüşünden ömrünün sonunda döndü" kampanyası devreye girer, ya da kökten bir inkâr üslubu benimsenerek; "O zaten öyle değildi de, başından beri böyleydi" mekanizması çalıştırılır. Hatta bu uğurda metinler uydurulur, sahih metinlerin içine ustalıkla sahte metinler monte edilir ve varılan sonuç böylece bir 'belgeye' de kavuşmuş olur. İmam Ebu Hanife'nin eserlerine yapılanlar, bunun tipik örneğidir.

6. Hasımlarının tarihini yazmaya koyulan *Milel-Nihal* yazıcılarının bir başka yöntemi de, karşıt fikirler ve mezhepler hakkında şaibe uyandırmaktır. Öyle ki, bir insan hakkında söylenebilecek en zıt şeyler nakledilir. İşte Hasan el-Basrî'yi İbn Kuteybe, biraz

utangaç da olsa Kaderiyye'nin önde gelenleri arasında sayar. Fakat Şehristâni ve Bağdadi'ye gelince iş tamamen değişir. Dün hasım olan, bugün hısım ilan edilir. Mesela, Mukatil b. Süleyman, çağdaşı olan bir imamın dilinde "lanetli", Şafii'nin dilinde "tefsirin babası", kelamcı Cürcani'nin dilinde (Zehebi: *Mizan*) "cesur bir deccal" olarak nitelenir.

7. Özellikle Şehristâni, kendi mezhebine hasım olarak gördüğü bir âlimin fikirlerine mutlaka İslam dışı bir köken bulup, ona nisbet etmekten hoşlanır. Amr b. Ubeyd'den Allaf'a, Nazzam'dan Cübbai'ye kadar, bir dolu muhalif mezheb mensubu âlime yaptığı budur. Bazen de Şehristâni, zalim yönetimin hunharca katlettiği Ca'd b. Dirhem için yaptığı türden, hasmın "gizli din taşıdığını" söylemek gibi ağır bir vebalin altına girecek kadar gözünü karartır.

***

İmam el-Basrî'nin, *Kader Risalesi*'nde kulun ahlaki mükellefiyetini ve hür iradeyi savunurken tek ölçüsü vahiydir. Onun aklının gerisinde, nassa illa ki söyleteceği ideolojik önyargıları yoktur. Onun için *Risale*'de, hür irade ile birlikte, Allah'ın takdirini de savunur. Bunda bir çelişki görmez. Ona göre ölçü vahiydir. Kur'an ne diyorsa odur. Onun kaderi ele alış biçimi, insan merkezli değil Allah merkezlidir. O ahlaki sorumluluğu savunmakla, *beşer insanı* değil *kul insanı* savunmaktadır. İnandığı hakikati savunurken, kurduğu veya kurmayı planladığı mezhebe zemin kazandırmak gibi bir kaygı gütmez. Sözleri yaşadıklarının şahididir.

Her şey bir yana, *Risale*'nin sıhhatinin bir numaralı delili, Hasan el-Basrî'nin hayatıdır. Yaşadığı hayat insanın aynasıdır. Hayatın tasdik ettiğini, birileri kalemle tekzip etmeye kalkıyorsa, bu onların ayıbıdır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KADER RİSALESİ ve *ŞERHİ*

1. HALİFE ABDULMELİK'İN HASAN EL-BASRİ'YE MEKTUBU

1.1. Abdülmelik b. Mervan ve iktidarı

Abdülmelik, Emevi hanedanları içinde bir parantez olan Mervanilerin 2. halifesidir. Babasının ölümünden sonra işgal ettiği hilafette 20 yıldan fazla kalmıştır (65-86/685-705).

Abdülmelik b. Mervan, babası Mervan b. Hakem'in ölümü üzerine iktidara geçti. Babası Mervan, Hz. Osman'ın başdanışmanı ve kâtibi idi. Bu göreve getirilmeden önce Tâif'te sürgün hayatı yaşıyordu. Zira Mervan'ın babası Hakem b. Ebi'l-As b. Ümeyye'yi Rasulullah Tâif'e sürgün etmişti. Fetih'te önce Peygamberimize suikast düzenlemeyi düşünmüş, bunu başaramamış, kerhen Müslüman olmuş, hanesini gözetlediği için Hz. Peygamber tarafından Tâif'e sürülmüştü. (İbn Hacer, *el-İsâbe*, II, 28) Hakem, Hz. Osman'ın amcasıydı. Hz. Osman'ın, Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer dönemlerinde, baba Hakem ve ailesinin sürgün kararının kaldırılması için mükerrer müracaatları geri çevrilmişti.

Mervan Şam'da iktidarı ele geçirdiğinde, İslam topraklarının Şam hariç her yerinde hâkimiyet Abdullah b. Zübeyr'de idi. Zira halk ona biat etmişti. Abdullah b. Zübeyr, Şam dışındaki tüm İslam topraklarını Mekke'den yönetiyordu. Bu durum 9 yıl devam etti.

İbn Esir'in *el-Kamil*'inde verdiği bilgiye göre Abdülmelik, İbn Zübeyr'den kurtulduktan sonra halkın önüne çıkıp şöyle der:

"Bundan böyle her kim bana "Allah'tan kork" derse onun kafasını oracıkta uçururum."

Yine İbnu'l-Esir'in nakline göre, Abdülmelik b. Mervan, İbn Zübeyr'den kurtulduktan iki yıl sonra, 75/695 yılı haccında Medine'de yaptığı konuşmada şunları söyler:

"Ben (Osman gibi) biçare, (Muaviye gibi) yumuşak, (Yezid gibi) fikri kıt bir halife değilim. Ben bu ümmeti, bana karşı davranışınız düzelinceye kadar, ancak kılıçla tedavi ederim. Siz bize ilk muhacir (sahabenin) işlerini öğretiyorsunuz, ama onlar gibi hareket ettiğiniz yok. Bize takvayı emrediyorsunuz da, kendiniz unutuyorsunuz. Vallahi birisi, bundan böyle Allah'a karşı takvalı olmamı isterse, boynunu vururum!" *(el-Kamil, IV, 391-2)*

Abdülmelik, Mekke'deki halife İbn Zübeyr'e karşı hâkimiyet alanını genişletmek için, akla hayale gelmedik icraatlara imza attı. Bunlardan biri de, hâkimiyeti altındaki topraklarda haccı yasaklamasıydı. Müslümanlara hac için Mekke yerine Kudüs'e gitmeleri öneriliyordu. Bu maksatla Kudüs'te büyük bir mescid inşa ettirdi. "Mervan Mescidi" olarak bilinen bu mescid hala ayaktadır. Yine Kudüs'teki Aksa'nın avlusuna, *Kubbetu's-Sahra*'yı (Kaya Kubbesi) yaptırdı. Kubbetu's-Sahra'ya adını veren "kaya" (*sahra*), Yahudi ilahiyatına göre Hz. İbrahim'in İshak'ı kurban etmek için üzerine yatırdığı kayadır. Altı mağara olan bu taş, yekpare kaya olan Aksa avlusunun ayrılmaz bir parçası olmasına rağmen, efsanevi bir hüviyet kazanmıştı. Abdülmelik'in bu kayanın yanıbaşına yaptırdığı Kubbe, bugün hâlâ ayaktadır.

Mekke'nin alternatifi haline getirilmek istenen Kudüs'ü ve Kâbe'nin alternatifi haline getirilmek istenen Kubbetu's-Sahra'yı Müslümanlara kabul ettirmek kolay olmadı. Bu iş için rivayet imal etme mekanizması devreye sokuldu. Kur'an'daki *İsra hakikatinin* yerine konulmak üzere üretilen muazzam *Mirac edebiyatında*, Abdülmelik b. Mervan siyasetinin rolü sanıldığından da fazladır.

Yakûbi'ye göre, Abdülmelik Kâbe'ye haccetmeyi yasakladığı Müslümanlara şöyle diyordu: "Mescid-i Haram yerine Mescid-i Aksa'ya gidebilirsiniz. Nebi'nin üzerine basıp Mirac'a yükseldiği taşı Kâbe olarak kabul edebilirsiniz." (Yakûbi, *Tarih* II, 261) Aynı kaynağa göre, Abdülmelik bu taşın üzerine Kâbe'ye alternatif olarak yaptırdığı Kubbe'nin tavaf edilmesini emretmişti.

Mervan, Kudüs'ü Mekke'ye, Süleyman Mabedini Mescid-i

Haram'a alternatif göstermişti. Fakat Kâbe yerine konulacak alternatif konusunda tereddüt edilmişti. Sonunda bu da bulundu. Kâbe'ye bulunan alternatif de, İsrailiyyatta Hz. İbrahim'in Hz. İshak'ı üzerinde kurban ettiği söylenen kaya idi. Bu fikri kabul ettirmek için İsraili rivayetlerden alınan destek, ilk Müslüman nesiller üzerinde pek ikna edici olmadı. Bu kez Emevi yanlısı ulemanın desteği istendi ve bazılarından alındı da. Tefsir edebiyatında yer alan "*zebîh*/kurban" olan oğulun İshak olduğu rivayetlerinin arkasında bu politika yatıyordu. Zira Kur'an üstü örtülü de olsa, kurban olan oğlun İsmail olduğunu îmâ ediyordu.[19] Hatta *zebîh*'in "ilk oğul" olduğunu vurgulayan Tevrat dahi, bu hakikati zımnen teyit etmiş oluyordu. Zira ilk oğlun İsmail olduğu hususunda, Yahudiler ile Müslümanlar arasında ihtilaf yoktu. Rivayetlerden öyle anlaşılıyor ki, Rasulullah'ın kanaati de bu yöndeydi.

Mervanilerin Kâbe'ye alternatif gösterdiği "kaya" için kullandıkları İsrailiyyata dair gerekçe hüsnü kabul görmeyince, bu kaya hakkında efsane üretimi devreye sokuldu. İsrailoğulları'nın kutsallık atfettiği bu kaya, Abdülmelik'in siyasi projesi kapsamında Kur'an'daki İsra mucizesine monte edilen mirac edebiyatının en mucizevî parçası haline getirildi. Öyle ki, ilerleyen yüzyıllarda bu "kaya"nın havada olduğuna inanmak, İslam itikadiyatının bir parçası haline gelecektir. Üstelik kaya, herkesin gidip görebileceği, kendi mekânında kaya gibi durup dururken...

İstitrad: Bu hakikatleri bilmek, Kudüs'ün Müslümanların nazarındaki değerini asla düşürmez ve düşürmemeli. Zira Kur'an coğrafyasının burçlarından olan Kudüs, Davud ve Süleyman aleyhimesselam gibi iki İslam peygamberinin hatırasıdır. Buna ilaveten, Allah Rasulü'nün ve ashabının Medine dönemindeki ilk kıblesidir. Mü'minler Mekke döneminde Kâbe'ye yönelerek ibadet ediyorlar, Peygamber'imiz Medine'ye hicret edince, 16 ay Kudüs'e yönelerek ibadet ettiler. Bu özellikleri, Kudüs'ü Müslümanların nezdinde mukaddes bir emanet kılmaya yeter de artar bile. İmanını ciddiye alan hiçbir Müslüman, Kudüs'ü yüceltmek için, siyasi ihtiraslarla üretilmiş tarihi yalanlara ihtiyaç duymaz.

Abdülmelik'in 'dâhice' buluşları bununla sınırlı değildi. Tarihe "zalim" lakabıyla geçen Haccac (ö. 95/714) onun en çarpıcı buluşuydu.

19 Sâffat 102. ayet kurban edilen oğulu "sabredenlerden" olarak vasfeder. Enbiya 85'te "sabredenler" sıfatıyla nitelenen üç peygamberden biri Hz. İsmail'dir. Yine Saffât 101-111 arasında "kurban" olayı anlatıldıktan sonra 112. ayette Hz. İbrahim'e İshak'ın müjdelendiğinin söylenmesi, kurban edilmek istenen çocuğun İsmail olduğunu gösterir. (Bkz: M. İslamoğlu, *Hayat Kitabı Kur'an*, Sâffât 37:101, not 7.)

Bir ilkokul öğretmeni olan Haccac b. Yusuf es-Sekafi'den, tarihe "Zalim" lakabıyla geçmiş bir ölüm makinesi çıkarmak, gerçekten kolay bir iş değildi. Haccac, kendisindeki zulüm potansiyelini keşfeden komutanının tavsiyesi ile, onun gibi birini arayıp duran Abdülmelik tarafından, bir gecede neferlikten ordu komutanlığına getirilmişti.

Haccac b. Yusuf, Hz. Peygamberi taşlayan Tâif şehrindendi. Mervaniler iktidar olunca, Tâifliler de iktidar olmuştu. Zira Allah Rasulü, Hakem b. Ebi'l-As'ı Tâif'e sürmüştü. Hakem ve oğlu Mervan ile Tâifliler arasında bir ülfet peyda olmuştu. Hz. Peygamber'i taşlayanlarla Hz. Peygamber'in sürdükleri arasında, zımni bir ittifak oluşmuştu. Emeviler sayesinde Mervaniler iktidara taşınınca, Tâifliler de iktidara taşınmış oldular.

Abdülmelik'in keşfi olan Haccac, bir ölüm makinesiydi. Onun için iktidara muhalif olmak demek, ölümü hak etmek demekti. O diyordu ki: "Size mescidin şu kapısından çıkın desem, siz de öbür kapısından çıksanız, kanlarınız bana helal olur." Ona göre bir ferdi muhalif olan kabilenin, tümünün ölümle cezalandırılmasında bir beis yoktu. Abdülmelik tarafından Kûfe valisi atanınca yaptığı konuşmada; "Omuzlar üzerinde, hasat edilmeyi bekleyen, olgunlaşmış kelleler görüyorum" demiş ve gözünü kırpmadan on binlerce canın 'hasadını' yapmıştı.

Haccac o kadar sınır tanımaz biriydi ki, Kâbe'yi mancınıkla taşa tutmuş ve yıkarak yerle bir etmişti. Yani Ebrehe'nin yapamadığını yapma ayrıcalığı, esasen sıradan bir komutan olan Haccac'a değil, onun efendisi olan Abdülmelik'e aitti. Haccac'ın hiçbir sınır tanımayan saldırıları sonuç vermiş, çoğunluğun biatını alan İbn Zübeyr ortadan kaldırılmıştı (73/692).

İbn Zübeyr'in önce başı kesilip Abdülmelik'e gönderildi. Başsız bedeni ise, yaşlı annesi Hz. Ebubekir'in kızı Esma'nın gözleri önünde, cesedi çırılçıplak soyularak çarmıha gerildi. Suyuti'nin *Tarihu'l-Hulefa*'sına göre, annesinin feryadına rağmen, ceset bu halde günlerce çarmıhta teşhir edildi.

Abdülmelik bütün bu yaptıklarına ödül olarak Haccac'ı Irak valiliğine getirecektir.

İbn Zübeyr'in hunharca katli, meseleyi halletmiyordu. Zira Müslümanlar, Abdülmelik'e biat etmek istemiyordu. Bu noktada baskı, zulüm, işkence ve cinayet gündeme geliyordu. Rey damarını temsil eden ve Hz. Ömer fıkhının taşıyıcısı olan, İmam Azam'ın hocasının hocası

Said b. Müseyyeb, Abdülmelik'e biata çağrıldı. Medine'nin imamı olan bu âlim, "Bir düşüneyim" dediği için, yakalanıp kırbaçlandı. Üstü başı parçalanıp zincire vuruldu ve sokak sokak teşhir edildi. Yine Haccac, Hz. Ali'ye küfretmeyi reddeden müctehid âlim İbn Ebi Leyla'yı mescidin kapısında kırbaçlattı. Âlim Said b. Cübeyr'i, 12 yıl önce katıldığı kıyamdan dolayı işkence ile katletti. Said b. el-Müseyyeb'i öldürtmek için celp çıkarttı.

İbn Hacer, Allah'ın farz ve haramlarını tanımayan Haccac'ın şöyle dediğini nakleder:

أن طاعة االخليفة فرض على الناس فى كل ما يرومه

"Elbette istediği her hususta halifeye itaat, insanlar üzerine farzdır" *(Tehzib II, 210)* Anlaşılan Haccac efendisine biat etmemeyi de haram görüyor ve bu fetvasını cinayetlerine mesnet kılıyordu.

Allah ve Rasulü'nün hatırını gözetmeyen Haccac'ın, sahabe hatırı gözetmesini beklemek saflık olurdu. Emevi hanedanına karşı Hz. Ali'yi desteklemeyip tarafsız kaldığı halde, sahabi Enes b. Malik'e yaptıkları bunun tipik bir örneğidir. Kendisini ve efendisi Abdülmelik'i eleştiren Enes b. Malik'i bir bahaneyle yakalatmış, türlü işkencelerden sonra boynuna tasma takıp, Basra sokaklarında dolaştırmıştı. Bir de onu ergitilmiş kurşunla, hayvanlara vurulan damga ile boynundan damgalatmıştı. Hocası makamındaki Enes b. Malik'e yapılan bu işkence ve istiskalin, Hasan el-Basrî üzerinde derin izler bırakacağını tahmin etmek zor değildir.

Haccac aynı muameleyi sahabeden Cabir b. Abdillah ve Sehl b. Sa'd'a da yaptı. Onun sahabeye karşı işlediği son cinayet Hz. Ömer'in oğlu Abdullah'ı bir suikastle katletmesidir. Gözleri artık görmez olan İbn Ömer'i, hac sırasında talimat verdiği bir köleye, ayağına zehirli kargı batırmak sureti ile öldürtmüştür. O köleyi kimse yargılamaya cesaret edememiştir. Hakikati bildiği halde, Abdülmelik b. Mervan da bu cinayete ses çıkartmamıştır.

Abdülmelik, zulmünü, hanedanının kendisinden sonraki üyelerine miras bıraktı. Onlardan biri olan Hişam'ın zulmüne bir örnek verip geçelim. İbn Kesir *Tarih*'inde, "Kur'an Allah'ın fiilinin eseri olarak yaratılmıştır" dediği için, Ca'd b. Dirhem'in başına gelen vahşeti şöyle nakleder: "Hişam b. Abdülmelik'in emri üzerine Kûfe valisi Halid b. Abdullah el-Kasri, Kurban bayram namazını kıldırdıktan sonra, "Haydi herkes kurbanının başına! Allah sizin de benim de kurbanımı kabul etsin! Ben bu gün Ca'd b. Dirhem'i kurban ediyorum. Ca'd "Allah Musa ile konuşmadı, İbrahim'i kendisine dost edinmedi" diyor.

Allah Ca'd'ın söylediklerinden münezzehtir" deyip minberden indi. Oracıkta, bizzat elindeki bıçakla, Ca'd'ın kafasını keserek kopardı."

Muasır hadis âlimimiz M. Said Hatiboğlu Hoca'nın bu vahşete düştüğü şu not önemli:

"Vali, Vâsıt şehrinde, kurbanlık yerine bir hayvan gibi bir âlimi boğazlıyor ve buna isyan eden Ehl-i Sünnet âlimi çıkmıyor! İbn Teymiyye'nin naklettiğine göre, isyan etmesi gereken âlimler Kasri'yi bu hareketinden dolayı övüyor ve kendisine şükranlarını sunuyorlar: *"hamedûhu 'alâ mâ fe'ale ve şekerû zalike*: Yaptığı şeyden ötürü onu övdüler ve bunun için ona teşekkür ettiler." (İbn Teymiyye, *M. Fetâvâ*, XII, 350) Bir yüz sene sonrasının büyük Hanefi fakihlerinden Bişr ibn Kıyas el-Merisi (218/833) aynı suçu işleyenlerdendi (Kur'an mahlûktur diyenlerden). Bu ehl-i takvadan olan âlim öldüğünde, kimse cenazesine gelmemişti. Zira selefin zamanında olmayan görüşleri benimseyenlere uygulanacak yönetmelik bazı fıkıh-hadis âlimlerince hazırlanmış haldeydi: "Hanımları boştur. Mirastan mahrumdurlar. Şahitlikleri kabul edilmez. Cenazeleri ortada kalacaktır." (Lâlekâi, *Şerhu Usul-i İ'tikadı Ehli's-Sünne ve'l-Cemaa*, Riyad, 1997, s. 353-6)"

"Dikkat edilmelidir ki, İslam'ın idari yapısını bozanlara karşı aynı çevrelerden kesilmiş hiçbir ceza bilmiyoruz. Yönetmelik sadece silahsız düşünürlere işlemektedir. İşletenler arasında anlı şanlı fakihler bile vardır. Misalimiz Irak'ın müctehid müftüsü Ebu Sevr İbrahim b. Halid (170-240/786-854). Bu zat Ahmed b. Hanbel'in yarım asırlık arkadaşıdır. Önce Hanefi imişler, Şafii ile görüştükten sonra hadisçilere iltihak etmişler. (*Tarih-i Bağdad*, VI, 67) Şimdi bu şöhretli ismi yakından tanıyalım. Lâlekâi (v. 418/1027) şöyle naklediyor:

"Ebu Sevr'e "Kaderiye kimdir?" diye sorulunca şu cevabı verdi: "bunlar "Kulların fiillerini Allah yaratmamıştır; kullarına günahları takdir etmemiştir ve yaratmamıştır" diyenlerdir. Bu görüşte olan Kaderiyyenin arkasında namaz kılınmaz, hastaları ziyaret edilmez, cenazelerine katılınmaz, tevbeye davet edilirler. Ederlerse ne âlâ, etmezlerse boyunları vurulur." (Lâlekai, r. 319) Boyunları vurulacak olanlar, mesela Kâbe'yi taşlayıp yakanların cezasını, Allah'a değil insana kesen, Allah'ın böyle işlerden münezzeh olduğunu söyleyen Kaderiyye idi. Ne yazık ki onlara kılıcı layık görenler zalimlerin faaliyetine çanak tuttuklarının farkında değillerdi. Mademki selefte böyle bir düşünce yoktu, vuracaktın söyleyeni."[20]

20 M. Said Hatiboğlu, *İslam'ın Aktüel Değeri Üzerine* II, s.120-123.

Abdülmelik b. Mervan'ın iktidara gelmeden önce Medine'nin sayılı âlimlerinden olduğuna, birtakım hasletleri bulunduğuna dair rivayetler de vardır. Fakat şu gerçek, bu tür tezkiye rivayetlerinin tümünü boşa çıkarmaya kâfidir: Haccac'ın mancınıkla yakıp yıktığı Kâbe'yi, Abdullah b. Zübeyr, Hz. İbrahim'in temelleri üzere yaptırmıştı. Bu, Sevgili Peygamberimizin içinde ukde olarak kalan bir arzuydu. Fakat İbn Zübeyr katledilince, Haccac Kâbe'yi yıkıp müşrik Mekke dönemindeki hali üzere yeniden inşa ettirdi. Ona bu emri veren Abdülmelik'in ta kendisiydi. Bu davranışı, onun hangi güdülerle hareket ettiğinin vesikasıdır.

***

Yönetim tarzını yukarıda örneklerle dile getirmeye çalıştığımız Abdülmelik b. Mervan, Muaviye ve Yezid'in devlet ideolojisi haline getirdikleri kader anlayışını destekledi. Şöyle ki: Baba Mervan b. Hakem, amcaoğlu Amr b. Said b. As'a, Abdülmelik'ten sonra hilafete geçme sözü vermişti. Tarihçiler, Emeviler'in itibarsızlaştırma operasyonuna alet olarak, onu *el-Eşdak* (damaksız) lakabıyla anarlar. Abdülmelik, amcaoğlu Amr'ı, babasının verdiği söze rağmen çocuklarının önünü açmak için katledecektir (v. 70/687). İbn Kuteybe'den öğrendiğimize göre, asıl ilgi çekici olan, bu cinayet sırasında Abdülmelik'in Emevi kaderciliğine tabi olduğunu ifade eden şu sözüdür:

"Mü'minlerin Emîri, dostunuz Amr b. Said'i, Allah'ın ezeli kazası ve yürürlükte olan kaderi gereği öldürtmüştür" (*el-İmame* II, 35).

Buna göre, Abdülmelik kendi iktidarını "Allah'ın kaderi" olarak, zulmen katlettiği insanın ölümünü de "Allah'ın kazası" olarak görmektedir. Bu kader anlayışı, daha önce ilgili bölümde örneklerini naklettiğimiz Muaviye ve Yezid gibi Emevi hanedanı üyelerinin anlayışıyla bire bir örtüşmektedir.

Kader konusunda Emeviler'in resmi tezine aykırı düşen Hasan el-Basrî'ye bir mektup yazıp, aba altından sopa gösteren Abdülmelik'in portresi işte budur. Ve Hasan el-Basrî, bu cahili kader anlayışını Kur'an ile mahkûm etmeyi îmani bir vazife addetmiştir.

1.2. Metin ve şerh

كتب عبد الملك بن المروان الى الحسن البصرى

من عبد الملك بن مروان امير المؤمنين الى الحسن بن ابى الحسن البصرى...

سلام عليك، فانى احمد اليك الله الذى لا اله الا هو، اما بعد:

فقد بلغ امير المؤمنين عنك فى وصف القدر ما لم يبلغه مثله عن احد ممن مضى، ولا يعلم امير المؤمنين ان احدا ادركه من الصحابة تتكلم به و فيه الذى بلغ امير المؤمنين عنك، وقد كان يعلم منك صلاحا فى حالك وفضلا فى دينك ودراية فى الفقه وطلبا له وحرصا عليه.

ثم انكر امير المؤمنين هذا القول منك، فاكتب اليه بقولك فى ذلك والامر الذى به تأخذ أعن رواية عن احد من اصحاب رسول الله (صلعم) ام عن [رأى][21] رأيته ام عن امر يعرف تصديقه فى القرآن، فانا لم نسمع فى هذا الكلام مجادلا ولا ناطقا قبلك، فحصّل لامير المؤمنين رأيك فى ذلك و أوضحه والسلام عليك ورحمة الله و بركاته.

1.2.1 Abdülmelik b. Mervan'ın Hasan el-Basrî'ye mektubu

Mü'minlerin Emîri Abdülmelik b. Mervan'dan Hasan b. Ebi'l-Hasan el-Basrî'ye...

Sana selam olsun! Elbet ben, sana olan lutfundan dolayı, zatından başka ilah olmayan Allah'a hamd ederim. Bu girişten sonra:

Doğrusu Mü'minlerin Emîrine, senden, kaderin niteliğine dair öyle şeyler ulaştı ki, bunun [gibisi], selefe mensup hiç kimseden ulaşmamıştı. Mü'minlerin Emîri, karşılaştığı hiçbir sahabeden, bu konuda, Mü'minlerin Emîrine senden ulaşan türden bir kelam sadır olduğunu bilmiyor. Oysaki o, senin hal ve gidişat olarak iyi biri olduğunu, dininde erdemli olduğunu, ilmi anlayış açısından dirayetli, talepkar ve iştiyaklı olduğunu da biliyor.

***Sözün özü*: Mü'minlerin Emîri, senden gelen bu görüşü reddetti/bu söze inanmadı. Derhal bu konudaki görüşünü ve bu işte neye dayandığını yaz! Bu görüşü Allah Rasulü'nün (a.s.l.a.m) ashabından gelen bir rivayetten mi aldın, yoksa kendi [reyince] mi bu görüşe vardın, ya yoksa Kur'an'ın tasdik ettiği bilinen bir hükme mi ulaştın? İyi bil ki, biz senden önce bu konuda tartışmış ve**

21 Elyazma nüshada, cümlede bulunması gereken رأى kelimesi, her nasılsa düşmüş görünmektedir.

bunları konuşmuş birini duymadık. Netice-i kelam; Mü'minlerin Emîrine bu konudaki görüşünü açık ve net olarak özetle!

Sana selam olsun, Allah'ın rahmeti, bereketi üzerine olsun.

1.2.2. Aba altından sopa

Emevi kader anlayışını, ***Emevi kaderciliğinin teşekkülü*** başlığı altında vermiştik. Emevi siyasetinde bir parantez olan Mervaniler, Emevi kaderciliğini sürdürdüler. Abdülmelik'in el-Basrî'ye yazdığı bu mektuba üçüncü bir şahsın aracılık ettiği, metnin üslubundan anlaşılıyor. Tüm veriler o şahsın, Abdülmelik'in 'zalim' valisi Haccac olduğunu gösteriyor. Bu da mektuptaki örtülü tehdidin havasını daha bir ağırlaştırıyor.

Mektup, aba altından sopa gösteriyor ve el-Basrî'den resmen 'savunmasını' istiyor. Tehdit, sadece satırların arasına gizlenmemiş. *Enkera* lafzının kullanıldığı cümlede olduğu gibi, bazen su yüzüne çıkmış. *Enkera* hem "yadırgadı" hem de "inanmadı" anlamına geliyor.

Mektup sahibi Halife Abdülmelik, muhalif ve muarızlarına karşı acımasızlığıyla ünlüdür. Siyasi rakibini safdışı bıraktıktan sonra verdiği ilk nutukta; "Bundan böyle her kim bana 'Allah'tan kork!' derse, onun kafasını oracıkta uçururum" diyen biri o. Onun kıyıcılığını en iyi bilenlerden biri de, mektubun muhatabı olan el-Basrî. Amaç belli: İktidarın tezine aykırı şeyler söyleyen el-Basrî'yi susturmak. Reel politik kaygılarla, bu işi başkalarına yaptıkları gibi onu yok ederek yapmak yerine, susturarak yapmayı tercih ediyorlar.

Abdülmelik, el-Basrî'den kader hakkında söylediklerine dair, sahabe ve Kur'an'dan şahit istiyor. Henüz o dönemde "sünnet" bugünkü ıstılahi anlamıyla yaygın olarak kullanılmıyor. Sonradan İmam Malik ile yaygınlaşan "sünnet"i, o dönemde "sahabeden rivayet" temsil ediyor. Muhtemelen bu yolla İmam el-Basrî'nin tepkisi ölçülmek isteniyor.

Aracılık yapan Haccac, Abdülmelik'in mektubunu, el-Basrî için hayati bir tehlikenin işareti olarak görmüş olmalı ki, onun yazdığı *Risale*'yi efendisine yollamakla yetinmeyip, bir de kendisi mektup yazıyor (Bkz: *(b) nüshası*) ve o mektubunda Hasan'a şöyle arka çıkıyor:

"Hasan'ın *Risale*'sinde, Allah'ın kitabından sonra bu konuya dair sadra şifa deliller mevcuttur. Ey Mü'minlerin Emîri! ***Bakıp inceleyesin ve anlayasın diye Hasan'ın risalesinden bir nüsha sana gönderildi*** ki, böylece Allah Teâlâ hidâyetine hidâyet, ilmine ilim katsın.

Onun üzerinde düşün taşın, hem kendin ve hem de Müslümanların maslahatı neyi gerektiriyorsa, kendi aklın ve fikrince bak gör, ona göre davran! *Risale*'ye dair kuşkuyla hareket etme! Zira bu *Risale*, Allah'ın adaletini önceleyen ve akleden biri için açık seçiktir. Şunu iyi bil ki, Rasulullah'ın (salatu selam ona olsun) sahabesi olan önceki nesilden ilim alanlar arasında, Hasan'dan daha fazla Allah Teâlâ'yı bilen, Allah'ın dininde derin anlayışa ulaşan, Allah'ın kitabını okuyup anlayan başka kimse kalmamıştır. Buna ilaveten o iyi yaşayışlı, dininde güvenilir, emin ve Müslümanların işlerine özen gösteren biridir. Ona, dünya ve ahirette sevabını Allah Teâlâ'dan umabileceğin şekilde iyi ve hoşgörülü davran."

Haccac'ın Hasan'a arka çıkan bu satırlarından çıkan sonuç, Hacac'ın olanca zalimliğine rağmen Emevi kaderciliğine itibar etmediğidir. Zaten tarihi kaynaklarda, bunun aksini gösteren herhangi bir delile rastlanmamaktadır. Bir ihtimal daha var. O da, Haccac'ın iltifat ederek ve kanatları altına alarak Hasan el-Basrî'yi koruma maskesi altında devşirmek istemesi veya en azından susturmak istemesi...

2. HASAN EL-BASRİ'NİN ABDÜLMELİK'E YAZDIĞI RİSALE

2.1. Metin ve şerh

من الحسن البصرى لعبد الله عبد الملك ابن المروان

سلام عليك يا امير المؤمنين ورحمة الله، فانى احمد اليك الله الذى لا اله الا هو، اما بعد:

اصلح الله امير المؤمنين وجعله من اوليائه الذين يعملون بطاعته ويبتغون رضوانه ويسارعون فى اتباع ما امرهم به، فان امير المؤمنين اصلحه الله اصبح فى قليل من كثير مضوا، والقليل من اهل الاخير منظور اليهم ومعول عليهم ومقتدى باعمالهم.

وقد ادركنا يا امير الامؤمنين اصلحك الله من السلف الذين عملوا بامر الله ورووا حكمته واستنوا بسنة رسول الله (صلعم وآله)، وكانوا لا ينكرون حقا ولا يحقون باطلا ولا يلحقون بالرب الا ما الحق الرب بنفسه، ولا يحتجون

الا بما احتج به على خلقه فى كتابه، قال الله تعالى: "وما خلقت الجن والانس الا ليعبدون ما اريد منهم من رزق وما اريد ان يطعمون» فامرهم بعبادته التى لها خلقهم، وما كان الله ليخلقهم لامر ثم يحول بينهم و بينه لانه تعالى «ليس بظلام للعبيد» ولم يكن احد ممن مضى من السلف ينكر هذا القول ولا يجادل فيه، لانهم كانوا فيه على امر واحد متفقين.

Hasan el-Basrî'den Allah'ın kulu Abdülmelik'e...

Ey Mü'minlerin Emîri! Selam ve Allah'ın rahmeti senin üzerine olsun!

Elbet ben de, sana olan lutfundan dolayı, zatından başka ilah olmayan Allah'a hamd ederim. Bu girişten sonra:

Allah Mü'minlerin Emîrini ıslah etsin! Onu, Zatına itaatla amel eden, rızasının peşine düşen, emrettiği hususlara uymada yarışan dostlarından kılsın! Mü'minlerin Emîri -Allah onu ıslah etsin- çoğu gidip azı kalan kişilerden biridir. O azlardan en sona kalanlar, gözlerin üzerinde olduğu, itimat edilen, davranışları örnek alınan kimselerdir.

Allah seni ıslah etsin ey Mü'minlerin Emîri! Doğrusu biz, Allah'ın emrini tutan, hikmetini gözeten, Rasulullah'ın (s.l.a.m. ve âlihi) sünnetini tatbik eden selefe yetiştik. Onlar hakkı inkâr etmiyorlar, batılı da haklı çıkarmıyorlardı. Onlar Rabbin Zatına nisbet ettiği şeyler dışında, herhangi bir şeyi Rabbe nisbet etmiyorlardı. Onlar, Allah'ın kullarına karşı, O'nun Kitabında getirdiği delillerden başka delil getirmiyorlardı. Yüce Allah şöyle buyuruyor: ***"Ben görünmeyen ve görünen tüm iradeli varlıkları sadece Bana kulluk etsinler diye yarattım. Ben onlardan bir rızık istemiyorum, beni doyurmalarını da istemiyorum."*** *(Zâriyat 51:56-57)* İşte, Allah onlara yaratılış amaçları olan kulluğu emretti. Allah'ın onları bir iş için yaratıp da, sonra onlarla o iş arasına girip engel olması olacak şey değildir. Zira Yüce Allah'ın, ***"Asla kullarına zulmetme ihtimali yoktur."*** *(Al-i İmran 3:182)* Seleften hiç kimse, bu hakikati yadırgamamış ve bunu tartışmamıştır. Zira onlar bu hususta, aynı görüş üzerinde müttefiktiler.

2.1.1. Selefin kader anlayışı

İmam el-Basrî, Abdülmelik'in örtülü tehdidine pabuç bırakmıyor. Daha cevabi *Risale*'sinin başlığında, ona "Allah'ın kulu" diye hitap ederek "kul" olduğunu hatırlatıyor.

Abdülmelik, el-Basrî'den *savunmasını* isterken, kader konusundaki görüşünde dayanağının sahabeden bir rivayet mi, yoksa Kur'an'dan yola çıkılarak varılmış bir hüküm mü olduğunu sormuştu. El-Basrî, sahabenin bu konuda konuşmadığını kabul ediyor. Fakat sahabenin konuşmaması, bu konudaki sessiz ittifaktan kaynaklanmaktadır. Zira sahabeden hiç kimse, kulun eylemleri üzerindeki ahlaki sorumluluğunu ve özgür iradeyi inkâr etmemiştir. Bu bid'atı Emeviler çıkarmıştı. Gayeleri de siyasi istismardı. Herkesin bildiği bu hakikati Abdülmelik de biliyordu, ama...

İmam el-Basrî diyor ki: "Seleften bu hakikati inkâr eden ve bunu tartışan hiç kimse olmamıştır." Onun bu hükmünü teyit eden örneklerden bazılarını burada sıralayalım:

Hz. Peygamber'in kader anlayışını Kur'an inşa etmişti: Ebu Huzame'den: "Dedim ki Ey Allah'ın Rasulü, okunuyoruz, ilaçla tedavi oluyoruz ve korktuğumuz şeylerden korunmak için tedbir alıyoruz. Bütün bunlar Allah'ın kaderini bizden çevirir mi? Allah Rasulü buyurdu ki: "Bunlar da Allah'ın kaderidir." *(Tirmizi)*

Hz. Peygamber'in hayatının tamamı, "iradenin imtihanı" ile geçmiştir. *Allah'ın takdirini bir mecburiyet olarak değil, bir mesuliyet olarak anlamıştır.* Aksi halde, Hz. Peygamber'in bütün bir hayatında verdiği mücadelenin izahı imkânsız olurdu. O teslimiyetin zirvesi olduğu halde, tedbirde kusur etmemiştir.

Allah Rasulü, *kaderin mecburiyetine* değil, *kulun mesuliyetine* inandı. Bu yüzden önce ziyafet verdi, sonra davet etti. Bu yüzden, Darü'l-Erkam'ı üç yıl gizledi. Bu yüzden, ilk hicret yurdu olarak Habeşistan'ı planladı. Bu yüzden, Mekke'de sıfır şiddeti hedefledi. Bu yüzden, daimi bir hicret yurdu için daha nübüvvetin 8. yılından itibaren zemin yoklamaları yaptı. Bu yüzden, başarısız Tâif tecrübesini yaşadı. Bu yüzden, Akabe görüşmelerini planladı ve biatla neticelendi. Bu yüzden, hicreti bir 'proje' olarak ele aldı. Hicret, en ince ayrıntılarına kadar düşünülerek hesaplanmış ince işçilikli bir plandı. Medine'de gerçekleşen Yahudilerle *vesika*'ya dayalı anlaşma, Bedir, Uhud, Hendek, Hudeybiye, kaza umresi, Hayber, Mekke'nin Fethi, Mûte, Tebuk, Huneyn savaşları ve krallara gönderdiği davet mektuplarının tümü kaderin mecburiyetine değil kulun mesuliyetine inandığının göstergesiydi.

Sevgili Efendimiz, 'iradenin imtihanını' vermek ve 'mesuliyetini' yerine getirmek için bütün bir ömrünü vakfederken, ahlaki ve îmani duruşu gereği bir kez bile "ben yaptım, ben başardım" deme-

di. Zira o, kulun cüz'i irade ve kudretinin arkasında, Allah'ın külli irade ve kudretinin bulunduğunu yine Allah'tan öğrenmişti:

"Onları siz öldürmediniz; amma velâkin, onları asıl öldüren Allah'tı. Attığın zaman da atan sen değildin, ama asıl Allah attı. Zira O, inananları (sonucunu) inayetiyle takdir ettiği güzel bir sınava tabi tuttu: şüphesiz Allah her şeyi işitir, her şeyi bilir."

(Enfal 8:17)

Hz. Ömer'in kader anlayışını Kur'an inşa etmişti: Buhâri ve Müslim *Sahih*'lerinde şöyle bir olay naklederler: Halife Hz. Ömer, Şam'ın fethini kutlamak ve İslam ordularını denetlemek için yola çıkar. Öğrenir ki ordugâhta veba salgını vardır. Hz. Ömer beraberindeki insanlara seslenerek, "Ben hayvanımın üstünde sabahlayacağım, siz de öyle yapın" der. Ordu komutanı Ebu Ubeyde b. Cerrah, eski tasavvurun tortusuyla; "Allah'ın kaderinden mi kaçıyorsun?" diye sorar. Hz. Ömer; "Keşke bu sözü senden başkası söyleseydi!" diyerek, bu büyük sahabiye böyle bir yaklaşımı yakıştıramadığını ifade eder. Ardından bu düşüncesini reddeden ve kader meselesine nasıl bakılması gerektiğini öğreten bir cevap verir: "Evet, Allah'ın kaderinden, yine Allah'ın kaderine kaçıyorum."

Kader anlayışından dolayı Ebu Ubeyde'yi azarlayan Hz. Ömer ona şöyle der: "Tut ki senin deven bir tarafı kurak bir tarafı sulak bir vadiye indi; sulak yerde otlatırsan Allah'ın kaderi ile otlatmış olmaz mısın? Ya da kurak yerde otlatırsan Allah'ın kaderi ile otlatmış olmaz mısın?" *(el-Kâmil* II, 392)

Halife Hz. Ömer'e bir hırsız getirilir. Hz. Ömer, "Niçin çaldın?" der. Hırsızın cevabı, Kur'an'ın haber verdiği cahiliyye kader anlayışıyla tıpa tıp aynıdır: "Allah'ın hakkımdaki kaza ve kaderi böyle olduğu için çaldım!" Hz. Ömer'in zihni gibi, sözü de keskindir: "Ben de senin elini Allah'ın kaza ve kaderiyle kesiyorum." Ayrıca hırsıza bir de sopa vurulmasını emreder. "O niçin" diyenlere, "Allah'a iftira ettiği için" cevabını verir.

Hz. Ali'nin kader anlayışını da Kur'an inşa etmiştir. *Nehcu'l-Belağa*'nın 78. sözünden aktaralım: "Bize Şam yolculuğumuzun Allah'ın kaza ve kaderiyle olup olmadığını bildir" diyen adama şöyle der: "Yazıklar olsun sana! Sen kaza ve kaderin, kişinin irade özgürlüğünü elinden aldığını mı düşünüyorsun? Eğer durum sandığın gibi olsaydı, ceza ve mükâfatın, müjde ve uyarının, emir ve yasağın hiçbir anlamı kalmazdı. Allah günah işleyeni kınamaz, iyilik yapanı

övmezdi. İyilik yapan kötülük yapandan üstün sayılmaz, kötülük yapan iyilik yapana nazaran kınanıp yerilmezdi." Hz. Ali bu sitem dolu sözlerinin arkasından, soruyu soran insanın kader anlayışının tam da cahiliyye müşriklerinin anlayışıyla aynı olduğunu haykırır: "Bu söylediklerin putlara tapanların, Şeytan'ın bekçiliğini yapanların, yalancı şahitlerin ve hakikate gözlerini kapatanların sözleridir."

Hz. Ali insanın dahli olduğu alanlarda kaderinin seçmek, dahli olmadığı alanlarda ise takdire tabi olmak olduğunu düşünür. Bir soru üzerine kaderi şöyle tarif eder: "Kader itaatı emretmek, isyanı nehyetmektir. İyi fiili yapmak ve kötü fiili yapmamak konusunda insanı serbest bırakmaktır." *(Sübhânî, el-Kaza ve'l-Kader, 74)*

Bu örnekten bir kez daha öğreniriz ki, insanın kaderinde kendi iradesinin payını inkâr, Allah'a iftiradır. Kur'an ineli çok olmuştur, ama Kur'an'a muhatap olanlar arasında hala cahiliyye kader inancına hiç elletmeden yaşayanların bulunduğu anlaşılmaktadır. Onların tek tük olmadığını şu olaydan çıkarıyoruz: Hz. Osman'ın evini muhasara edenler "Seni taşlayan Allah'tır" derler. Osman'ın buna verdiği cevap, Hz. Ömer'inkilerden farklı değildir: "Yalan söylüyorsunuz. Eğer Allah taşlasaydı, attığı taşları hedefe tam isabet ettirirdi." Hz. Osman'ın bu yaklaşımı ile, kendisini hilafet makamından çekilmeye davet edenlere "Allah'ın giydirdiği gömleği çıkartamam" sözü arasında çelişki olduğu da bir vakıa.

Ebu Musa el-Eş'ari'nin kader anlayışını da Kur'an inşa etmişti. Şehristâni nakleder: Bir gün Amr b. As ona "Allah bana bir şeyi takdir edip de, sonra bana bu yüzden azap eder mi?" diye sorar. "Hayır" cevabını alınca, "Niçin?" der. Ebu Musa der ki: "Çünkü Allah sana zulmetmez." Bu da Ebu Musa ile Amr b. As arasındaki farktır.

Hz. Ömer'in oğlu Abdullah'ın kader anlayışını da Kur'an inşa etmişti. İbnu'l-Murteza *Tabakât*'ında şunu anlatır: Bazı topluluklar içki içip, hırsızlık yapıp, adam öldürürler. Daha sonra da, bunlar Allah'ın ilminde olduğu için bu günahları işlemeye mecbur olduklarını söylerler. Bu durum İbn Ömer'e haber verildi. O da dedi ki: "Yüce Allah'ı tenzih ederim. Onların o işleri yapacakları Allah'ın ilminde vardı, ama Allah'ın ilmi onları bu işleri yapmaya zorlamadı."

İstitrad: Sahte sorular cevabı zehirler. Sorun çözmezler, sorun üretirler. Bu tür sahte sorulardan biri de şudur: ***"Allah onun öyle olacağını/yapacağını önceden bilmiyor muydu?"***

Bu sahte soruyu soran bir akla şu soruyu sormak lazım:

- Sen Allah'ı bilgisine mahkûm ve mecbur mu zannediyorsun? Allah'ı kendi ilmine mahkûm ve mecbur sanan, Allah'ı aciz sanıyor demektir. Sen Allah'a acziyet mi isnat ediyorsun?

Bu sahte soruyu soran aklın sahibine kurduğu üç tuzak var:

1. Zamansız ve mekânsız mutlak ilahi bilgiyi, zaman ve mekânla mukayyet kendi bilgisiyle karıştırmak; dolayısıyla, Allah'ı -hâşâ- kendisi zannetmek.

2. Allah'ı ilahi bilgiye mahkûm ve mecbur zannedip, O'na acziyet isnat etmek.

3. Allah'ın "her an varlığa müdahil" ve "her an yeniden yaratan" bir Hallâk olduğunu; iradeyle mes'ul tuttuğu kulu, önceden belirlenmiş davranışlara mecbur tutmayacağını unutmak.

Eğer mesele kelamcıların yaptığı gibi 'Allah'ın kudretini kurtarmak' ise, her an yeniden yaratan bir Hallâk olup her kulunun anlık davranışlarına karşılık anlık durumlar yaratan bir Allah'ın kudreti, önceden her şeyi yazıp yazdığını bozamayan ve önceden bildiği için bildiğine mahkûm olan bir kudretten sonsuz kez daha büyüktür.

Yukarıdaki örnek de gösteriyor ki, cahiliyye kaderciliği, Kur'an'ın nüzulünden sonra da cahil yığınların bilinçaltında devam etmiştir. Bulduğu ilk fırsatta gizlendiği yerden bilinç üstüne çıkıp eyleme yansıyan cahili gelenek, Emeviler'in arka çıkması sayesinde devlet ideolojisi oldu. Bu noktada da kalmayarak, hicri 2. yüzyılın başında rivayet kültürü içerisinde yeniden hortladı. Adeta Kur'an'a nisbet edercesine, ona muhalif kader anlayışı kendini rivayetlerle meşrulaştırdı.

İşte, sahabenin kader anlayışı buydu. El-Basrî de aynı anlayışı sürdürüyordu. Farklı olan Emeviler'in kaderci/cebirci anlayışıydı. El-Basrî, bu anlayışı Zâriyât 56-57 ile reddediyordu. Allah insanları kulluk için yaratmıştı. Kulluğun temeli özgür iradeydi. İnsan Allah'a kulluk edip etmemeyi kendi iradesiyle seçecekti. Bu seçimi kul adına Allah yapar da, sonra dönüp kuldan hesap sorarsa, bu zulüm olurdu. Oysa Allah'ın kullarına zerre kadar zulmetme ihtimalinin olmadığını Kur'an söylüyordu *(3:182; 8:51; 22:10; 41:46; 50:29)*

El-Basrî diyor ki: "Seleften bu hakikati inkâr eden ve bunu tartışan hiç kimse olmamıştır. Zira onlar bu hususta aynı görüş üzerinde müttefiktiler."

Bu hususta müttefik olanlar, kader tasavvurunu vahyin inşa ettiği sahabilerdi. Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü gibi, bu konuda

eski tasavvurun tortusunu barındıran düşünceler, şiddetle reddedilip anında tashih ediliyordu. Emeviler'e gelinceye kadar, kimsenin cahili kader tasavvurunu yüceltmesine izin verilmiyordu. Sağda solda tek tük görülen ve cahiliyye kalıntısı diyebileceğimiz yanlış anlayışlar, seçkin sahabe tarafından tashih ediliyordu.

2.1.2. Selefin sahih kader anlayışının bozulma sürecine dair

Selef-i salihinin sahih kader anlayışı, Kur'an'ın eseri idi. Sahabe, annelerinden sahabe olarak doğmadı. Onlar, müslüman olmadan önce cahiliyyenin çocuğu idiler. Her insanı çevresi ne kadar şekillendirirse, onları da içine doğdukları toplum öyle şekillendirmişti.

Kur'an onları "karanlıklardan aydınlığa çıkarmayı" vaat etti. Kur'an'ın "karanlıklar" dediği şey, vahyin indiği toplumun inanç, duygu ve düşünceleri idi. Onlar vahiyle ne kadar inşa olurlarsa, o kadar "karanlıktan aydınlığa" çıkmış olacaklardı. Bu hiç de kolay olmadı. Vahyin 23 yıllık nüzul sürecinde, sınırlı sayıda insan "vahyin insanı" denilmeyi hak edecek bir terbiyeden geçebilmişti. Efendimizin etrafında insan çoktu, ama o insan kıtlığı çekiyordu. İçini döktüğü bir seferinde, bu acı gerçeği şöyle dile getirmişti: "İnsanlar da develer gibidir; bazen yüz tanesini bir arada bulursunuz da, binebilecek bir tane bulamayabilirsiniz." *(Müslim, F. Sahabe, 232)*

Sınırlı sayıdaki iyi yetişmiş Kur'an insanının bir kısmı harplerde şehit oldu. Bir kısmı iç ihtilafların keşmekeşinde zayi oldu. Sadece iki tarafını da sahabenin oluşturduğu Cemel harbinde ölenlerin sayısı 10.000'i buluyordu. Birbirini öldürmeye kadar varan bu iç ihtilafların ruhlarda açtığı kapanmaz yara, hepsinden daha beterdi. Bu yara nasıl tedavi edilecek, bu iş nasıl izah edilecek, vicdanlar ne ile teskin edilecekti.

Bir müslümanı en çok hayret ve dehşete sürükleyen husus, Hz. Peygamber'den çok kısa bir zaman sonra onun sahabesinin nasıl olup da birbirlerini öldürebilecek kadar ihtilafa düşmüş olmalarıydı. Oysaki Kur'an, ***"Mü'minler ancak kardeştirler"*** *(49:10)* demişti. Yine; ***"Hep birlikte Allah'ın ipine sarılın, tefrikaya düşmeyin"*** *(3:103)* demişti. Ve; ***"Nizalaşmayın, başarısız olursunuz"*** *(8:46)* demişti...

Allah Rasulü'nün vefatının üzerinden daha 25 yıl geçmişti ki, Zilhicce 35/Haziran 656 senesinde 3. Halife namazında niyazında insanlar tarafından katledildi. Onun üzerinden 4 ay ancak geçmişti ki,

Hz. Peygamber'in sahabesi Cemel savaşında birbirlerine kılıç çektiler. Kur'an işlerini aralarında şura ile çözmelerini söylemişti. Onların işlerini kılıçla halletmeye kalkmaları, insanların vicdanları üzerinde tek kelime ile şok tesiri yaptı.

Bu nasıl izah edilecekti? Ne dense olmuyor, boşa koysan dolmuyor, doluya koysan almıyordu. Olan bitene getirilen izahlar sorulara cevap olmuyor, aksine yeni soruları doğuruyordu.

En sonunda birileri, bunun en kolay izahını bulduğunu düşündü. O birilerinin tasavvur ve aklını Kur'an inşa etmemişti. Belki bazıları iyi niyetliydi. Muhtemelen bazıları da fırsattan istifade hinlik yapıyordu. Kur'an'ın tıkadığı cahili kültürün, önünü açma fırsatından istifade ediyordu. Böylece Kur'an'ın önüne dağ gibi dikildiği cahili tasavvur, kendine servis yolu yapıp, önündeki engeli aşarak kendini yeniden üretecek bir yol bulmuştu. Aranan formül bulunmuş, olan bitenin hepsi tek kelimede izah edilmişti:

Kader.

Allah böyle takdir etmiş ve böyle olmuştu. Kim ne diyebilirdi ki? Olanla ölene çare bulunmazdı. Sahabe birbirini öldürmüştü, ama bunda kimsenin suçu yoktu. Tek suçlu vardı, o da belliydi: Kader.

Bu sözde çözüm, her iki taraftan da destekçi bulmuştu. Nasıl bulmasındı ki? Öncelikle, çok kullanışlı idi. "Kaza ve kader" deyince akan sular duruyordu. Zira kimsenin, kaderi eline geçirip hesap soracak hali yoktu. Hele bu "kader" denilen şeyin sahibi Allah ise, kimsenin buna cür'et etmesi düşünülemezdi. Sonra "kader" cevabı, cahil kitlelerin vicdanını teskin etmek için kullanışlı bir müsekkindi. Böylece "Kim haklı-kim haksız?" diye sorup araştırma külfeti de ortadan kalkmış oluyordu. "Kaza ve kader" deyince, saldırgan taraf suçunun hesabını vermekten kurtuluyor, mağdur taraf da mağduriyetini dindirecek bir bahane bulmuş oluyordu. Eğer ortada adaleti gerçekleştirecek bir otorite ve adil hükme razı taraflar da yoksa, "kaza ve kader" cevabı en kullanışlı tek alternatif olarak ortaya çıkıyordu.

Böyle düşünenler, zihinlerinin yükünden en kolay yoldan kurtuldular veya kurtulduklarını sandılar. Ama sahabenin birbirlerini öldürmüş olmalarını "Allah'ın takdiri" veya "kader böyleymiş elden ne gelir" diyerek geçiştirmek herkesin yapacağı iş değildi. İşte herkes gibi yapamayanlar şu soruları sormaya başladı:

-Sahabe sahabeyi öldürdü. Müslüman müslümana kılıç çekti. Bunu yapan yapmaya mecbur muydu? Yapmamak elinde değil miydi?

Bu suale "evet, elinde değildi" diyene, muhalifleri sonradan "cebriye" adını verdiler.

Bu suale "hayır, elindeydi" diyene, onların muhalifleri sonradan "kaderiye" adını verdiler.

Cebriye, kendi tezini savunmak için kulun sorumluluğunu inkâr etti. Kaderiyye, cebriyenin aksine kulun yaptıklarından sorumlu olduğunu savundu.

Bu mücadele fikir dünyasında kalsaydı, müsademe-i efkârdan barika-i hakikat doğabilirdi. Fakat bu fikri münazaraya sonraki siyasiler de müdahil oldular. Emevi selefleri gibi, Cebriyenin tezlerini kendi saltanatları için kullanabileceklerinin farkına vardılar. Bunu keşfetmeleriyle birlikte, iş fikir münakaşası olmaktan çıktı. Sonradan "Cebriyye" adını alacak olan taifenin görüşü devlet tezi haline geldi. Tüm saltanatlar, bu tezi kendi iktidarlarına kaldıraç olarak kullanma fırsatını ihmal etmediler.

Bu sürecin sonunda, Kur'an'ın açtığı "sorumluluğu" esas alan özgür iradeci çığır daralırken, cahiliyyenin "sorumsuzluğu" esas alan kaderci çığırı kendine destekçi buldu. Oysaki Kur'an, bu çığırın önünü tıkamıştı. Fakat cahiliyyenin kaderci kültürü, İslam rivayet edebiyatının içine sızdı. Kendisini rivayetlere taşıttırarak, Kur'an dışında ama Kur'an'a paralel bir kader anlayışı inşa etti.

Hasan el-Basrî, bu sürecin varıp duracağı vahim noktayı daha başından fark eden, basiret ve feraset sahibi selef âlimlerinden biriydi. Bu kötü gidişatın önünü almak, Kur'an'ın açtığı çığıra dikkat çekmek için zamanının ceberut yöneticisine hitaben *Kader Risalesi*'ni kaleme aldı. Böylece, olup bitenlerin hakikatine dair geleceğe yazılı bir belge bırakmış oldu.

2.2. Metin ve şerh

وانما احدثنا الكلام فيه حيث احدث الناس النكرة له، وارتكبوا الاهوية المضلة و الذنوب الموبقة وحرّفوا كتاب الله، وليس دين الله بالامانى، قال الله تعالى: "ليس بامانيكم ولا امانى اهل الكتاب من يعمل سوء يجز به» فكل قول ليس عليه برهان من كتاب الله فهو ضلالة، قول الله تعالى: «هاتوا برهانكم ان كنتم صادقين» يعنى فيما كذبتم به علىّ وابتدعتم باهوائكم: «فعلموا ان الحق لله و ضل عنهم ما كانوا يفترون»

فافهم يا امير المؤمنين [و يتلوا][22] عليك الكتاب ودع عنك اهواء من لا يعلم بقضاء الله و حكمه، فان الله يقول: «ذلك بان الله لم يكن مغيّرا نعمة انعمها على قوم حتى يغيّروا ما بانفسهم» فكان بدء النعمة من الله تعالى و كان التغيير من العباد لمخالفتهم ما امرهم به كما قال الله : «ألم تر الى الذين بدلوا نعمة الله كفرا واحلّوا قومهم دار البوار جهنم» فكانت النعمة من الله تعالى والتبديل من العباد، لانهم تركوا ما امرهم به وعملوا ما نهاهم عنه.

قال الله تعالى: «ولا تقربوا الفواحش ما ظهر منها وما بطن» وما نهى الله عنه فليس منه لانه [لا][23] يرضى ما سخط ولا يسخط ما رضى، لان الله تعالى يقول:»ان تكفروا فان الله غنى عنكم ولا يرضى لعباده الكفر وان تشكروا يرضه لكم» فلو كان الكفر من قضاء الله و قدره لرضيه ممن عمله، وما كان الله ليقضى قضاء ثم لا يرضى بقضاءه وليس الجور و الظلم من قضاء الله ولكن قضاءه امره بالمعروف والعدل والاحسان وايتاء ذى القربى و ينهى عن الفحشاء و المنكر و البغى، قال:»وقضى ربك الا تعبدوا الا اياه وبالوالدين احسانا».

Şimdi biz kalkıp da bu görüşü ortaya atmışsak, bu ancak, insanların Allah'ın insanı zatına kulluğa asla mani olmayacağı gerçeğini inkâr etmeye başlamaları, saptırıcı hezeyanlara ve büyük günahlara yönelip, Allah'ın Kitabını tahrif etmeleri yüzündendir. Oysaki Allah'ın dini kuruntuya göre değildir. Yüce Allah şöyle buyurdu: ***"Bu iş ne sizin kuruntunuza göre, ne de kitap ehlinin kuruntusuna göre olur; her kim kötülük işlerse, onunla cezalandırılır."*** (Nisa 4:123) Allah'ın Kitabından bir delile dayanmayan her görüş bir sapmadır. Allah şöyle buyurdu: ***"Haydi, eğer doğru sözlüyseniz, getirin delilinizi!"*** *(Kasas 28:75)* Yani, keyfinize göre uydurup Bana nisbet ettiğiniz konularda: ***"Sonunda onlar bilecekler ki, hakikat Allah katındadır; ve uydurup da Allah'a isnat ettikleri şeyler, onların gözü önünden kaybolacaklardır."*** *(Kasas 28:75)*

Artık ey Mü'minlerin Emîri, Allah'ın kaza ve hükmünü bilmeyenlerin hevâi düşüncelerini bırak da, sana okunan Kitabı anlamaya çalış: Allah buyurdu ki: ***"İşte yasa budur: Allah bir topluma bahşettiği***

22 Elyazma nüshada, bu kelime [redacted] şeklindedir. Hatalı bir imla ile yazıldığını düşündüğümüz kelimeyi biz böyle okuduk.

23 Elyazma nüshada لا her nasılsa yazılmamıştır.

nimeti, o toplum kendilerinde olanı değiştirmedikçe asla değiştirmez." *(Enfal 8:53)* Şu halde nimetin varedilmesi Yüce Allah'tandır, nimetin değişmesi ise, O'nun emrine karşı gelen kullarındandır. Tıpkı Allah'ın ***"Görmez misin Allah'ın nimetini sınır tanımaz bir nankörlükle değiştirenleri ve toplumlarını tükeniş diyarı olan cehenneme sürükleyenleri"*** *(İbrahim 14:28)* ayetinde buyurduğu gibi, nimet Allah'tan, onu değiştirmek kuldandır. Zira onlar kendilerine Allah'ın emrettiği şeyleri terk ettiler, kendilerine yasakladığı şeyleri ise yaptılar.

Yüce Allah buyurdu: ***"Açık ya da gizli, sizi mahcup edecek bir günaha yaklaşmayın!"*** *(En'am 6:151)* Allah'ın yasakladığı Allah'tan değildir. Zira O hoşlanmadığından razı [olmaz], razı olduğundan da hoşnutsuz olmaz. Çünkü Yüce Allah der ki: ***"Eğer küfür ve nankörlük ederseniz, unutmayın ki Allah size asla muhtaç değildir; ama o kullarının küfür ve nankörlüğünden razı değildir; fakat şükrederseniz, O sizden razı olur."*** *(Zümer 39:7)* Eğer küfür ve nankörlük Allah'ın kazası ve kaderi olsaydı, onu yapandan Allah razı olurdu. Önce kulunu bir hükme mecbur edip de, sonra kulunu mecbur ettiği o hükümden razı olmaması Allah'a yakışmaz. Haksızlık ve zulüm Allah'ın kaza/kaderi değildir. O'nun kaza/kaderi ortak iyiyi, adaleti, iyiliği, yakınlarla paylaşmayı emretmesi, her tür hayâsızlıktan, kötü olduğunda insanlığın ittifak ettiği şeylerden ve haddi aşmaktan nehyetmesidir. O buyurdu ki: ***"Senin Rabbin, başkasına değil yalnız kendisine kulluk etmenizi emreder."*** *(İsra 17:23)*

2.2.1 "Allah'ın kitabına dayanmayan her görüş bir sapmadır"

El-Basrî diyor ki: "Allah'ın kitabına dayanmayan her görüş bir sapmadır". Onun bu sözü, Kur'an'ın ***"Haktan sonra dalaletten başka ne vardır?"*** *(Yûnus 10:32)* ayetini hatırlatır.

Risale baştan sona, onun bu hükme nasıl sadakatle uyduğunun şahididir. Zira o, her ne söylüyorsa, hemen ardından o sözünde istinat ettiği Kur'an ayetini şahit gösteriyor. Muhatabı Abdülmelik'i cesur bir üslupla şöyle uyarıyor: "Allah'ın kaza ve hükmünü bilmeyenlerin hevâi düşüncelerini bırak da, sana okunan Kitaba kulak ver."

Kulak verilmesini istediği Enfal 53'ü kaderciliğe karşı şahit gösteriyor. Zira ayet Allah'ın bir yasasından bahsediyor. Bu yasaya göre Allah, bir topluma verdiği nimeti, o toplum kendisini değiştirmedikçe değiştirmez. Yani Allah'ın takdiri, toplumun ter-

cihine göredir. Allah toplumun bozulmasını takdir etmez, irade etmez, razı olmaz. Toplum kendi tercihini bozulmaktan yana yaparsa, Allah da onlara olan nimetini değiştirir. El-Basrî'nin böyle söylemesinin sebebi şudur: "Şu halde nimetin başlangıcı Yüce Allah'tandır, nimetin değişmesi ise, O'nun emrine karşı gelen kullarındandır."

Eğer kullar "Allah nimetini değiştirmesin" istiyorlarsa, kendileri o nimeti hak etmelidirler. Allah'ın emrine karşı gelmek, nimete nankörlüktür. Bu durumda şu ilahi yasa devreye girer: ***"Eğer şükrederseniz artırırım, yok nankörlük ederseniz, azabım/mahrumiyetim pek şiddetli olur."*** *(İbrahim 14:7)*

O der ki: "Allah'ın yasakladığı Allah'tan değildir. Zira O hoşlanmadığından razı olmaz, razı olduğundan da hoşnutsuz olmaz."

İnsan kalkar birini öldürür, sonra da buna gerekçe olarak "kaderi" gösterirse, Allah'a iftira etmiş olur. Allah, masum bir cana kıymayı yasaklamıştır. Allah'ın yasakladığına 'kader' demek şunu demektir: Allah kulunu arştaki kitabıyla cinayete mahkûm etmiş, ama arzdaki kitabıyla (Kur'an) yasaklamış. Bu çelişkidir. Allah'a iftiradır. Allah aynı şeyi hem yasaklayıp, hem de kulunu ona mahkûm ve mecbur etmez.

Sözün tam burasında el-Basrî'nin şahit getirdiği ayet Zümer 7'dir. Bu ayette Allah küfür ve nankörlüğün öznesi olarak kullarını gösteriyor. Bu eylemleri –hâşâ- zatına nisbet etmiyor. Küfür ve şükür arasında tercihi kullarına bırakıyor. Zira iradeyi veren O'dur. Allah kullarına, bunların hangisinden razı olup hangisinden razı olmadığını da açıkça bildiriyor.

İnsanın kendi tercihinin sorumluluğunu üstlenmeyip, sorumluluğu Allah'a yıktığı bir kader anlayışının özündeki büyük iftiraya dikkat çekiyor ve diyor ki: "Önce kulunu bir hükme mecbur edip de, sonra kulunu mecbur ettiği o hükümden razı olmaması Allah'a yakışmaz."

2.2.2. "Haksızlık ve zulüm Allah'ın kaza/kaderi değildir"

El-Basrî diyor ki: "O'nun kaza/kaderi ortak iyiyi, adaleti, iyiliği, yakınlarla paylaşmayı emretmesi, utanç verici her tür günahtan, kötü olduğunda insanlığın ittifak ettiği şeylerden ve haddi aşmaktan nehyetmesidir."

Bu satırlarda, Hasan el-Basrî'nin Kur'an'a dayalı kader tarifini görüyoruz. Ona göre insan gibi iradeli varlıkların kaderi, Allah'ın emir ve nehiyleridir. Bunlara uyup uymamak insanın tercihine sunulmuştur. Eğer insan Allah'ın emir ve nehiylerine uymayı seçerse, Allah'ın takdirine razı olmuş olur. Değilse, Allah'ın takdirine karşı gelmiş olur.

Sözün burasında, el-Basrî'nin bu tarifini Kur'an'a arz etmekte fayda var. Peki, Kur'an'da kader kavramı hangi anlamda kullanılmaktadır?

Kur'an'daki *kader* kavramı, iradeli bir varlık olan insanı mecbur ve mahkûm eden "hüküm" ve "yaratma" anlamında hiç kullanılmaz. "Ölçü, kıymet, değer, miktar, süre" anlamına gelen *kader* kelimesi, Kur'an'da tüm türevleriyle birlikte kullanılır. Bunlardan 41 adedi fiil olarak gelir. Malum ve meçhul, çoğul ve tekil, geçişli ve geçişsiz olarak gelir. Her türlü zamire bitişir. Allah'a, insana ve eşyaya nisbet edilir. Bunlardan 90 adedi de isim ve mastar olarak gelir. Bunlar da Allah'a, insana ve eşyaya nisbet edilirler. Fakat 'kader' konusuyla ilintili olan kullanımların hiçbiri, insanın iradeli eylemlerine nisbet edilmez. Hepsi de insanın iradesi dışında kalan olaylar, olgular ve durumlar için kullanılır.

Lâfzî olarak 'kader' kelimesi Kur'an'da 11 yerde gelir. Bunların geldiği yerler ve kullanıldığı manalar nüzul sırasına göre şöyledir:

1. ***Murselât 77:22***: İnsanın ana rahminde belli bir *süreye* kadar (*ilâ kaderin*) kalışını ifade eder. Burada *kader* "süre, zaman ölçüsü" manasına kullanılmıştır.

2. ***Tâhâ 20:40***: Allah'ın Hz. Musa'yı peygamber seçip onu *kelîmullah* olarak takdir ve taltif etmesine (*'alâ kaderin*) delalet eder. Peygamber seçiminde kul iradesi rol oynamaz. Burada *kader*, "Allah'ın seçimi, tercihi, hükmü" manasına kullanılmıştır.

3. ***Kamer 54:49***: Allah'ın her şeyi ilahi bir ölçü ve yasayla (*bi-kaderin*) yaratmasına delalet eder. Bu 'kader'e göre, iradesiz varlıklar sünnetullah denilen ilahi yasalara, iradeli varlıklar ise iradeleriyle yaptıkları her işte seçimlerine bağlıdırlar. *Kader*, "ölçü, yasa" anlamındadır.

4. ***Ra'd 13:17***: Gökten inen suyun vadileri istiap miktarınca (*bi-kaderihâ*) doldurmasına delalet eder. *Kader* "kadar, miktar, ölçü" manasına kullanılmıştır.

5. ***Hıcr 15:21***: Allah'ın yeryüzündeki tüm varlıkların rızkını temin ve takdiri sadedinde, rızkın belirlenmiş bir ölçüye/yasaya

göre (*bi-kaderin*) indirilmesini ifade eder. *Kader*, "ölçü, yasa" anlamında kullanılmıştır.

6. ***Mu'minûn 23:18***: Allah'ın gökten suyu belli bir ölçüye göre (*bi-kaderin*) indirmesini ifade eder. *Kader*, "ölçü, yasa" anlamında kullanılmıştır.

7. ***Şûrâ 42:27***: Allah'ın kullarına rızkı bir ölçüye/yasaya göre (*bi-kaderin*) vermesini ifade eder. *Kader*, "ölçü, yasa" anlamında kullanılmıştır. Zuhruf 33 bu ayeti açıklar. Bu ayet rızkın "kazanılan" (kesbi) boyutuyla değil, "verilen" (*vehbî*) boyutuyla ilgilidir. Tıpkı ***"Rızkınız semadadır; ve daha vaat edilen başka şeyler de vardır"*** *(51:22)* ayeti gibi.

8. ***Zuhruf 43:11***: Allah'ın gökten suyu belirli bir ölçüye/yasaya göre (*bi-kaderin*) indirmesini ifade eder. *Kader*, "ölçü, yasa" anlamında kullanılmıştır.

9 ve 10. ***Bakara 2:236***: İki kez geçer. Boşanılacak kadını aç bilaç sokağa bırakmamak için, erkeğin gücünün yettiği belli bir bedel takdir edip (*kaderuhu*) ödeme sadedinde gelir. Kader, "gücünün yettiği bir meblağ, kararlaştırılmış bir miktar" anlamında kullanılmıştır.

11. ***Ahzâb 33:38***: Allah'ın emrinin ilahi bir ölçü ve takdir dâhilinde (*kaderan*) gerçekleşmesi sadedinde gelir. Kader, "ilahi ölçü ve takdir" anlamında kullanılmıştır.

Kur'an'da *kader* kelimesinin geçtiği tüm ayetler bunlardan ibarettir. Bütün bu ayetler içinde hiçbiri hassaten insanın iradeli eylemine taalluk etmez. Allah'ın külli takdiri olan "ilahi ölçü"ye delalet eden Tâhâ 40 ve Ahzâb 38 dahi, *kader*'i insanın iradeli herhangi bir eylemine isnat etmez. Bütün bu ayetler Allah'ın kâinat, insan ve olaylar için bir ölçü ve yasa koyduğuna delalet eder. İlahi kader ile kastedilen, ***hiçbir şeyin gelişigüzel, ölçüsüz ve hesapsız olmadığı*** hakikatidir. Kadere imanın hakikati, Allah'ın hiçbir şeyi gelişigüzel yaratmadığına, her şeyi bir ölçü ve yasaya bağladığına iman etmektir.

Kur'ani hakikati bu olan kader meselesine, sorumluluğu tamamen insana ait olan iradi eylemler sonradan dâhil edilmiştir. Bu noktada kader kavramı, anlam kaymasına maruz kalmış ve Kur'ani anlamından uzaklaştırılmıştır. Bu anlam kaymasının temelinde, hicri 1. asırda yaşanan siyasal kırılmalar ve sosyal çalkantılar yatmaktadır. Emevi hanedanının zulümlerini meşrulaştırmak için kullandığı bir kaldıraç halini alan kader anlayışının varıp dayandığı yer, tam da Kur'an ile savaşan cahiliye aklının

kader anlayışı olmuştur. Kur'an'ın set çekip reddettiği cahili kader anlayışı, rivayet kültürünü kullanarak Müslümanların geleneği içerisinde kendisine yer açmayı başarabilmiştir. Öyle ki, en sonunda Kur'ani kader tasavvurunu alt edip onun tahtına kurulabilmiştir. Cahili kader anlayışını Kur'an şöyle verir:

سَيَقُولُ الَّذِينَ أَشْرَكُوا لَوْ شَاءَ اللهُ مَا أَشْرَكْنَا وَلَا آبَاؤُنَا

"Şimdi Müşrikler diyecekler ki: Eğer Allah dileseydi ne biz ne de atalarımız şirk koşmazdık." *(En'âm 6:148)*

Kur'an, bu tür bir kader anlayışını Allah'a iftira saymakta ve aynı ayette sormaktadır: ***"Elinizde buna dair bize karşı sunabileceğiniz sahih bir delil var mı?"*** *(6:148)* Ve ardından ekler: ***"Siz yalnızca zannın peşinden gidiyorsunuz ve sürü psikolojisiyle hareket ediyorsunuz."*** *(6:148)*

Kur'an'ın müşriklere nisbet ettiği bu çarpık kader anlayışının bariz vasfı, insanın kendi eylemlerinin ahlaki sorumluluğunu üstlenmemesidir. Bunun da temelinde, irade emanetine ihanet yatmaktadır. Oysaki Allah, insanın iradeli olarak yaptığı eylemlerde, kaderini kendi seçimine tabi kılmıştır. Kur'an'da veciz dilin en yoğun kullanıldığı ayetlerden biri olan şu ayette beyan buyurulduğu gibi:

وَكُلَّ إِنسَانٍ أَلْزَمْنَاهُ طَائِرَهُ فِي عُنُقِهِ

"Biz her insanın kaderini kendi çabasına bağlı kıldık."

(İsrâ' 17:13)

İradeyi insana kader kılan Allah'tır. Allah insanın dilemesini dilemese, insan dileyemezdi. Fakat Allah insanın dilemesini dilemiş, bunu dilediğini de irade vererek göstermiştir. O saatten sonra iradenin sorumluluğunu inkâr etmek, Allah'ın dileğini reddetmek, yani kaderi inkâr etmek anlamına gelir.

2.2.3. Kur'an'daki 5 iman esasına ilave edilen 6. başlık

Kur'an iman esaslarına dair beş başlık açar. Bunları üç ayrı yerde birbiri ardına sayar: Bakara 177, Bakara 284-285 ve Nisa 136. ayetler. Kur'an bu üç yerde bir arada, yüzlerce yerde ise ayrı ayrı olarak, imanın şartlarına dair beş başlık açar:

1. Allah'a iman.
2. Peygamber(ler)e iman.

3. Meleklere iman.

4. Kitaplara iman.

5. Ahiret gününe iman.

Bu beş iman esasını ardı ardına sayan ayetlerden olan Nisa 136, ***"Ey iman edenler! İman edin..."*** diye başlar. İman esaslarını sayan ayetin ***"Ey iman edenler!"*** hitabıyla başlayıp, ***"İman edin..."*** diye devam etmesi, mucizevî bir ihbar gibidir. Adeta "Ey iman edenler! İmanınızın sahih olmasını istiyorsanız şu esaslara iman edin" deyip o esasları sayıyor. Zımnen, 'bu esaslara eklemeyin ve çıkarmayın' vurgusu vardır.

Kur'an'da sayılan iman esasları bunlardır. Kur'an bunlara ilaveten "kadere iman" diye altıncı bir başlık açmaz. Açması bir yana, Kur'an'da iman ile kader kelimesinin, aynı cümlede kullanıldığı bir tek ayet yer almaz.

Sual: Durum böyle olduğu halde, Kur'an'ın üç yerde peşi peşine sıraladığı bu beş esasa altıncı bir madde ilavesinin sebebi ya da sebepleri nelerdir?

Cevap: Bunun iki sebebi vardır: 1. Siyasi. 2. Kelami.

1. *Siyasi sebepler*: Emeviler'in kaderci/cebirciliği, devlet ideolojisi olarak benimsemiş olmalarıdır. Güç kullanarak elde ettikleri iktidarı, bilinen sebeplerle meşrulaştırma problemi yaşayan Emeviler, bu yolla iktidarlarını meşrulaştırmak istemişlerdir. Bu konuda Emeviler'e üç şey yardımcı olmuştur: 1. Saldıkları korku: Bu korkunun devlet zoruyla nasıl tedarik edildiğine dair örnekler, daha önce geçmiştir. 2. Cahiliyye kalıntısı toplumsal tasavvur: Bu tasavvurda kaza ve kader inancı temel bir yere sahiptir. Müşrikler şirk koşmalarını "Allah'ın dileği" olarak takdim edecek kadar kadercidirler. 3. Dirayete gereken önemi vermeyerek taklit damarını besleyen ulema ve kıssacı vaizler (Haşviyye): Kur'an, cahiliyye kader inancının önüne set çekmişti. Setin etrafını dolaşarak kendini rivayet kültürü aracılığıyla yeniden üreten cahili anlayışın taşıyıcılığını, adı geçen kesimler yapmışlardır.

2. *Kelami sebepler*: Irak ve İran topraklarının fethiyle birlikte Müslümanlar yepyeni bir inanç türüyle karşılaştılar ve buna *Seneviyye* dediler. Başta Zerdüştlük (Mazdekçilik) ve onun etki alanında ortaya çıkan Manicilik, Deysanilik, Markiyonculuk gibi gnostik akımların tümü "hayır" ve "şerrin" iki ayrı cevher olduğuna, dahası "hayır ilahı" (Hürmüz) ve "şer ilahı" (Ehrimen) olduğuna dayanır.

Zaten *Seneviyye* "ikicilik" demektir. Bu akımlar hicri 1. yüzyılın başından itibaren İslam coğrafyasının kalbinde ve Müslüman halklar üzerinde çok etkili olmuştur. O tarihte bu akımlar, İslam'ın tevhid inancını içinden kemiren bir kurt halini almıştı. Etkili bir propaganda aygıtı kurmuşlardı. Bu etkiyi kırmak için kelam uleması, "Kadere, hayır ve şerrin Allah'tan geldiğine" dair bir başlık açma ihtiyacı duymuştur. Fakat güncel bir ihtiyaçtan kaynaklanan bu kelamî başlık, iktidarların da desteğiyle, Kur'an'ın tadat ettiği beş iman esasına ilaveten açılan 6. bir başlık olarak imana idhal edilmiştir.[24]

Kur'an ile takdir edilen inanç esaslarına yapılan bu konjonktürel ilave, her inhiraf gibi Müslümanların Allah'a, insana ve eşyaya bakışlarında birtakım istenmeyen sonuçlara yol açtı. Kur'an'ın inşa ettiği tasavvurda gedikler açtı. Bu açılan gediklerden, ilerleyen dönemlerde bünyeye daha başka hastalıklar da girdi. Fakat müslüman bünyenin tekrar sıhhatine kavuşmasının imkânı hiçbir zaman yok olmadı. Zira Sevgili Efendimizin aldığı gibi ilettiği vahiy, indiği günkü berraklığıyla bize kadar geldi.

Resmi tezi savunan kelamcılar, Kur'an'da sayılan 5 iman esasına altıncı bir madde idhal etmekle yetinmediler. İlerleyen yüzyıllarda kelam eliyle cebirci/kadercilik Müslümanların itikadı halini aldı. Bunda önce Mutezili iken sonradan karşı safa geçen büyük kelamcı Eş'ari (v. 324/935) başrolü oynamıştır. Eş'ari "Kullar fiillerinde hür, seçimlerinde mecburdur" tezini savundu. Seçiminde mecbur olan, fiilinde hür olabilir miydi? Sağıyla verdiğini soluyla almaktı bu; kaşığıyla verip sapıyla gözünü çıkarmak gibi bir şey. Tabi ki çelişkiydi.

Esasen bu tez, cebirci/kaderciliğin örtülü bir ifadesiydi. Bu yüzden Endülüslü âlim İbn Hazm (*el-Fisal* III, 22) ve Saçaklızade, Gelenbevi, Hasan Çelebi gibi büyük Osmanlı kelamcıları Eş'ari'nin "katıksız cebirci" olduğu sonucuna varmışlardı. (Kütahyavî, *Mebâhis* 11) Matüridi kelamının iki numarası Ebu'l-Muin en-Nesefi (438-508/1047-1115) bu yüzden Eş'ari'yi "Ehl-i Sünnet dışında" saymıştı.[25] Matüridi kelamcı Pezdevi, *Ebu'l-Hasen Eş'ari'nin Ehl-i Sünnetle İhtilaf Ettiği Konular* türü bir başlığı buna benzer sebeplerle açmıştı. (Pezdevi, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, 353) Yine aynı isim, Eş'ari'yi bu yüzden "bid'at ehli" ilan etmişti. (A.g.e. s. 366)

---

24 İman esaslarına ilave konusunda özgün bir çalışma için bkz: Hüseyin Atay, *Kur'an'a Göre İman Esasları ve Kader Sorunu*, Ankara, 1998.

25 Yazıcıoğlu, *Matüridi ve Nesefi'ye göre İnsan Hürriyeti*, 93.

Yani Eş'ari'nin kendisinden farklı düşünen hasımlarına yaptığını, kendisine karşı yapan Sünni kelamcılar da çıkmıştır. Bu tür suçlamalar geçmişte kalmış olsa da, Eş'ari cebirciliğinin geniş Müslüman yığınların akidesi üzerindeki olumsuz etkisi maalesef geçmişte kalmamıştır.

2.2.4. "Kadere iman" maddesi rivayetlere nasıl sokuldu

Kur'an açık konuşuyor: ***"Sen daha önce kitap nedir iman nedir bilmezdin."*** *(Şûrâ 42:52)*

Sevgili Efendimiz, imanı ve onun şartlarını Kur'an ile öğrenmiştir. Zira Kur'an'ın şahitliğiyle, Peygamberimiz daha önceden "iman nedir" bilmezmiş. Kur'an böyle diyor.

Kur'an Efendimize böyle diyecek, birileri de kalkıp Kur'an'ın 5 olarak saydığı imanın şartlarına ilave ettikleri 6. maddeyi Allah Rasulü'nün ağzına koyacaklar. Ondan sonra da kalkıp, *Sadakallahu'l-azim*: ***"Allah doğru söyledi"*** diyecekler. Allah doğru söylemiştir, böyle yapan Allah'a iftira eylemiştir.

Sual: İmanı Kur'an'dan öğrenen Hz. Nebi, Kur'an'a iman öğretmeye kalkar mı?

Cevap: Hâşâ, kalkmaz. Allah'ın önüne herkes geçse, o yine geçmez.

Peki, rivayetlerde yer alan ve Kur'an'daki şartlara ilave edilen "Kadere iman" maddesi rivayetlere nasıl girdi?

Hemen belirtelim: Hadis edebiyatının en sahihi kabul edilen Buhâri'de (v. 256/869) "kader" ile "imanı" yan yana anan, "kadere imanı" bir iman esası olarak vaz eden bir tek hadis yer almaz. Buhâri, ünlü Cibril Hadisi'ne -sorunlu da olsa- yer verir (***İman, 47***). Orada 5 iman esası sayılır, "kadere iman" maddesi yer almaz.

Bu hadisin tüm rivayetlerini karşılaştırdığımızda, hadisin başından çok yol kazası geçtiğini anlıyoruz. "Cibril Hadisi" olarak yola çıkan rivayetin başından o kadar iş geçmiştir ki, yolun başında tek iken, yolun sonunda sırat-ı müstakimden çıkarak onlarca farklı rivayete dönüşmüştür.

Mesela yukarıda ele aldığımız "kadere iman" ilavesinden kurtulabilmiş Buhâri rivayetini ele alalım. Bu rivayette, Kur'an'ın üç yerde yan yana saydığı 5 iman esasının naklinde dahi, râvilerin özensizliği dikkatlerden kaçmaz. Buhâri rivayetindeki 5 esastan

ikisi şu: "O'nunla karşılaşacağına" ve "Öldükten sonra dirilmeye" iman. Oysaki bu ikisi aynı şeydir. Ayrıca, Kur'an'ın saydığı "kitaplara iman" şartı unutulmuştur. Kur'an'da geçen 5 rakamı tutturulmuş, fakat bu kez muhteva hiçbir teville kurtarılamaz hale gelmiştir.

Buhâri rivayeti böyle. Gelelim Müslim'e (v. 261/874)...

Buhâri'nin naklettiği hadisi, talebesi Müslim de nakleder, hem de üç farklı isim zinciriyle. (Sahih, *İman* 1, 5, 7) İlk zincirdeki dört râvi Buhâri ile ayrıdır, metinde "kadere iman" ilavesi yoktur. Kur'an'a en mutabık "Cibril Hadisi" de budur. Rivayet, Kur'an'da sayılan 5 iman umdesini tastamam sayar. Fakat 2. zincirde Buhâri ile aynı olan râvi sayısı üçe, 3. zincirde ise ikiye düşer. Burada iş karışır. Kur'an'da olmayan "kadere iman" ilavesi buraya eklenivermiştir. Sözün özü: Müslim aynı hadise, üç kez yer verir. Birinde "Kadere iman" ilavesi yer almazken, diğer ikisinde yer alır. Aynı problemli rivayet başka hadis mecmualarında da yer alır.[26] Buna mukabil aynı hadise, "kadere iman" ilavesi olmaksızın, Ibn Mace, Ibn Hibban ve İbn Mende gibi sair hadisçiler de yer verir.

Kur'an'a aykırı olan bu rivayetin, sadece metni değil, senedi de problemlidir. "Kadere iman" ilaveli rivayetin en güçlüsü Hz. Ömer-İbn Ömer-Yahya b. Ya'mer-Abdullah b. Bureyde zinciri olarak gözükmektedir. İbn Hanbel bu sonuncu ismi "güvenilmez" bulur. *(Tehzib V, 158)*

Soru şu: İmanımızı Buhâri'ye göre mi, Müslim'e göre mi tanzim edelim? Müslim'e göre ise: Müslim'in rivayetinin 5'li olanına göre mi, 6'lı olanına göre mi tanzim edelim?

Mü'minin, imanını Allah tanzim eder. Fakat ille de çelişen rivayetlerden birini seçecekse insan, elbette Kur'an'a uyanı seçer. Peki, Kur'an'da olmayan bir iman umdesini vaz eden bir rivayeti bir mü'min hangi cür'etle tercih eder? Üstelik "kadere iman"ın ne Kur'an'ın, ne Hz. Nebi'nin, ne de Sahabenin meselesi olmadığı bilinip dururken? Sonradan ilave olduğu gün gibi aşikâr olan bu sözde iman şartının, siyasi ve kelami nedenlerle çıktığı bilinirken...

Sözün özü: Kur'an'ın saydığı 5 şartın dışında olan "Kadere iman" şartı, rivayetlere sonradan monte edilmiştir. Bu o kadar açıktır ki, aksini savunmak, rivayetin otoritesini hakikatin otoritesine tercih etmektir. Bunu yapanı Allah'ın kitabına havale etmekten başka yapacak bir şey yoktur: ***"Siz, Allah'a dininizi öğretmeye mi***

26 Kadere dair hadislerin genel bir değerlendirmesi ve hadislerin akide belirleyemeyeceğiyle ilgili bkz: Ömer Aydın, *Kur'an Işığında Kader ve Özgürlük*, Beyan yay., s. 17-21, İstanbul, 1998.

kalkıyorsunuz?" *(Hucurât 49:16)* Allah dinini tamamladığını buyurmamış mıydı: ***"Bugün size dininizi tamamladım."*** *(Mâide 5:3)* Peki, tamamlanmış bir dine ilave yapmanın hesabını Allah'a kim, nasıl verecek?

Kur'an'da olmayan bir şartı imana sokmakta ısrar edenin, Allah ile de, Allah'ın imanı Kur'an'dan öğrendiğini buyurduğu Rasulullah ile de, imanın şartlarını belirleme tekelini elinde bulunduran Kur'an ile de sorunu var demektir. Evet, imanın şartlarını belirlemek sadece Allah'ın hakkıdır. Zira iman, kat'i nas ile sabit olur zanni nas ile değil. Kadere dair hadisler kat'i değil zannidir. Bu konuda en sahih hadis ünvanına sahip Cibril Hadisi dahi, tüm tevatür iddialarına rağmen, haber-i vahiddir ve zan ifade eder.[27] Eğer bir tevatürden söz edilecekse, bu tevatür bu hadisin rivayetlerinin birbiriyle olan çelişkisidir. Yani bu rivayetin çelişkili olduğu, tevatürle sabittir. Kaldı ki aynı hadis yukarıda değindiğimiz gibi *müdrec*, yani 'sonradan ilaveye' maruz kalmıştır. Zan ile akide olmaz. Esasen, Kur'an'da yer almayan bir iman esası, hiçbir hadisle imana idhal edilemez. Zira Rasul aleyhisselama, bilmediği imanı Allah öğretmiştir. Bu vahiyle sabit bir hakikattir. İmanın şartları arasında, Allah'ın zikretmeyip de Rasul'ün vaz ettiği bir şart mümkün değildir.

Sual: İslam tarihinde, geçmişte yaşamış ulemadan bu hakikati fark eden olmamış mıdır?

Cevap: Elbette olmuştur. İşin uzmanı olan bir âlimin dilinden nakledelim:

"Matüridilerin en ünlü kelam bilgini Ebu'l-Muin en-Nesefi'nin (v. 508/1115) yazmış olduğu hacimli kelam kitabı *Tabsıratu'l-Edille* adlı eserinin 18 yazma nüshasını tesbit edip, bunlardan en eski 8 nüshayı karşılaştırarak, doğru bir metnini ortaya koydum. Birinci cildini Diyanet İşleri Başkanlığı bastırdı (1993). Prof. Dr. Şaban Ali Düzgün ile ikinci cildin edisyon kritiğini yaptık. Diyanet İşleri Başkanlığı onu da yayımladı (2003). Bu ikinci ciltte şu ibareyi gördüm. Ebu'l-Muin en-Nesefi diyor ki: *"Deriz ki, inançlara gelince: Diyanet sahiplerine göre, bunlar 5 esasa ayrılır:*

1. Allah'a iman.

2. Meleklerine iman.

3. Kitaplarına iman.

4. Peygamberlerine iman.

5. Ahiret gününe iman.

27 Bu hadisin âhad oluşuyla ilgili bkz: Musa Bağcı, *İnsanın Kaderi –Hadislerin Telkin Ettiği Kader Anlayışı*- s. 80-81, Ankara Okulu, 2009.

İbadetler de ona göre 5 esasa ayrılır:

1. Namaz.

2. Zekât.

3. Oruç.

4. Cihad.

5. Hac." (Nesefi, *Tabsıratu'l-Edille* II, 92)

Böylece 37 yıl önce tesbit ettiğimiz bir gerçeğe yaklaşık 9 asır önce yaşamış Sünni bir kelamcının da ulaştığını 37 yıl sonra tesbit etmiş oluyoruz."[28]

2.2.5. Kadere dair rivayetlerin Kur'an'a arzına bir örnek

Emeviler'in desteklediği kaderci/cebir ideolojisini, farklı kesimler, farklı sebeplerle benimsediler. Bunları şöyle sıralayabiliriz:

1. *Yöneticiler ve iktidara taraftar olanlar*: Kaderci anlayıştan en çok çıkarı olan bu zümre oldu. Zira iktidarlarını "Allah'ın kaderi" olarak sunup, iktidarlarına karşı çıkmayı da "kadere karşı gelmek" olarak takdim etmek her zaman işlerini kolaylaştırıyordu. Böylece işledikleri her tür günah ve kötülüğe yönelebilecek muhtemel tepkiler daha baştan engellenmiş olmaktadır.

2. *Ezilen mağdur ve mazlum kesimler*: Kaderci/cebri anlayış bu kesimleri rahatlatan bir çıkış yolu olarak görünmüştür. Mağdur ve mazlumun önünde iki yol vardır: Ya zulme canı pahasına da olsa karşı çıkmak, ya da içinde bulunduğu durumun adını "takdir-i ilahi" koyarak, çektiği acıyı vicdanına mazur göstermek. Zayıf ve mağdur kimse içinde bulunduğu durumu kaderle ilişkilendirince, acıya bir kutsallık kazandırmakta, bu da acısını hafifletmektedir. Bu yüzden cebirci kadercilik, ezilen kitleler için bir mağlubiyet ideolojisidir. Bu ideolojiyi, ezen iktidarlar da desteklemişlerdir.

İstitrad: Kaderciliğin mağlubiyet ideolojisi oluşunun en tipik örneği, Osmanlı'nın son şeyhülislamı Mustafa Sabri Efendi'nin (1869-1954) durumudur. 20. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşadığı topraklarda kopan siyasi fırtınalar ve birbiri ardına gelen askeri yenilgi ve kopuşlar onu derin bir hayal kırıklığına uğratmıştır. İçine girdiği krizden, katıksız cebirci/kaderciliğe kaçarak kurtulacağını düşünen M. Sabri Efendi, Matüridi iken Eş'ari olmuştur. Bu sınırda da durmayıp *Mevkıfu'l-Beşer Tahte Sultâni'l-Kader* (*Kaderin Sarsılmaz*

28 Hüseyin Atay, *Kur'an'da İman Esasları ve Kader sorunu*, s. 154-155.

Otoritesi Altında İnsanın Konumu) adlı, zehir zemberek bir de kitap kaleme almıştır. Sabri Efendi burada, "Maturidi mezhebi fesatta Mutezileden daha aşağı değildir" diyecek kadar kendinden geçmiştir. Şeyhülislam kendisini derin bir inkisara sürükleyen silsile mağlubiyetlerin hakiki sebepleri üzerinde düşünüp Uhud yenilgisinin ardından "Bu başımıza nereden geldi" diyen sahabeye "*Kendi yüzünüzden geldi*" (3:165) diyen Kur'an'ın rehberliğine sığınacağına, katıksız cebirci/kaderciliğe sığınmayı tercih etmiştir. Kadercilik her zaman mağlupların sığınağı olmuş ve bir mağlubiyet ideolojisine dönüşmüştür. Bu hem mağlupların, hem de galiplerin işine gelmiştir.

3. *Orta yolcu ilk kelamcılar*: İslam fetihleri sonucu karşılaşılan gnostik akımların *Senevi* (düalist) tanrı inanışlarına karşı kaderci/cebir anlayışını sığınılacak hazır bir liman olarak buldular. Bu onlara iktidar nezdinde koruma sağlıyordu. Öte yandan zalim iktidarlarla aynı gözede buluştukları için de vicdani bir huzursuzluk duyuyorlardı. Sonunda kendilerini teselli edecek bir mazeret buldular: Dehri-zındıklara (gnostik akımlar) karşı dini savunma görevi. Bu onları vicdanen rahatlattı.

4. *Geniş cahil yığınlar*: Cahiliyye ile irtibatını bir biçimde sürdüren geniş yığınlar, kaderci/cebir ideolojisini bir akide gibi benimsemekte hiç de zorlanmadılar. Geleneksel altyapı buna zaten hazırdı. Cahiliyye kader inanışının önüne vahyin çektiği set rivayet edebiyatıyla bir biçimde aşılınca, ortada kimsenin Müslümanlığına halel getirecek bir sorun da kalmamış oluyordu.

İşbu sebeple kadercilik, birbiriyle karşıt kesimleri birleştiren ortak bir payda haline geldi. Önce siyasiler tarafından kullanılan meşrulaştırıcı bir manivela iken, sonra ilk kelamcılar tarafından *zenadıka*'ya (gnostikler) karşı kullanılan bir araç oldu. En sonunda üretilen rivayetler yoluyla İslam akaidinin bir parçası haline geldi.

Kaderin İslam akaidinin bir parçası olması için önce sahih rivayetlere ilaveler (*idrac*) yapma yöntemi kullanıldı. Bundan en sahih kitaplardaki rivayetler bile nasibini aldı. Daha sonra, bu uğurda kullanılabilecek rivayetler uyarlama işleminden geçirilerek Kur'an dışı ve ona paralel bir "kader inancı"na mesnet kılındı. Bu konudaki senedi zayıf ve uydurma rivayetler bir yana, en sahih hadis derlemelerine bile girebilmiş senedi sahih fakat metni Kur'an'a arz edildiğinde sakim olduğu açık olan şu bir örnek bile, olayın vahametini anlatmaya yeterlidir:

"Ebu Hüreyre'den: Rasulullah şöyle buyurdu: "Âdem ile Musâ birbiriyle münakaşa etti. Musa ona dedi ki: "Sen insanları saptırıp onları cennetten çıkartan kimse (mi)sin?" Âdem de ona dedi ki: Sen Allah'ın her şeyin ilmini (*'ilme kulli şey'in*) kendisine verdiği ve kendisini bütün insanlara üstün kılıp peygamber olarak seçtiği Musa (mı)sın?" O da "Evet" dedi. Âdem dedi ki: "Sen beni, ben yaratılmazdan önce takdir edilen bir şey için mi kınıyorsun?"[29]

Buram buram İsrailiyyat kokan bu rivayetin senedi İmam Müslim'e göre sahih, fakat metni Kur'an'a göre batıldır. Rivayeti Kur'an'a arz edelim:

1. Kur'an "her şeyi bilenin" sadece Allah olduğunu söyler (8:75), bu rivayet ise Hz. Musa olduğunu söylüyor.

2. Kur'an Âdem'i kandırıp saptıranın Şeytan olduğunu söyler (7:27), bu rivayet Âdem'in insanları saptırdığını söylüyor.

3. Kur'an "Âdem nefsine uydu ve Rabbine asi oldu" (20:121) diyerek kınar, bu rivayet Âdem'in kınanamayacağını söylüyor.

4. Kur'an'da Âdem ve eşi ***"Biz nefsimize zulmettik"*** deyip nefislerini kınarlar ve "nefislerinin kurbanı" olduklarını söylerler (7:23), bu rivayet Âdem'in "kader kurbanı" olduğunu söylüyor.

5. Kur'an Âdem'in günahından mes'ul olduğunu ve tevbe ettiğini söyler (2:37), bu rivayet Âdem'in günahından mes'ul değil ona mecbur olduğunu söylüyor.

6. Kur'an'daki Âdem, fiilinin ahlaki sorumluluğunu kabul ediyor (7:23); bu rivayetteki Âdem ise, "Beni saptırdığın için" diyerek sorumluluğu Allah'a atan Şeytan'ı hatırlatıyor.

7. Kur'an'a göre Allah, Âdem'den geçmişte söz almış, fakat onu azimli bulmamıştır (20:115). Bu rivayete göre ise, Âdem'in "yaklaşmayın" ilahi talimatına rağmen yasak ağaçtan yemesi kaderdir. Bu –hâşâ- şu manaya geliyor: Allah Âdem'e bir şeyi önce kader kılmış, sonra da dönüp onu yasaklamıştır. Bu hem Allah'a, hem de rivayetin ağzına konulduğu Allah Rasulü'ne iftiradır.

8. Kur'an ***"Herkes yaptığının rehinidir"*** (74:38) diyor. Fakat rivayet bunun tam zıddını iddia ediyor: Âdem yaratılmadan önce takdir edilen şeyi yapmıştır, bundan dolayı da kınanamaz. Bu durumda aynı şey Şeytan, Kabil, Nemrud, Firavun, Ebu Leheb, Ebu Cehil, Muaviye'nin Bedir'de Rasulullah'a karşı savaşıp öldürülen amcası, dayısı ve kardeşi için de geçerlidir. Şu halde bütün bu kişiler de, daha kendileri yaratılmazdan önce takdir edileni yaptıklarından dolayı kınanamazlar.

---

29 Müslim, *Kader* 2; Muvatta', *Kader* 1.

İstitrad: Yahudiler'in "Tevrat-ı Kadim" tezine nazire olsun diye çıkarılan "Kelam-ı Kadim" tezi, zalim ve gasıp yöneticilerin pek bir hoşuna gitmişti. Zira bu tez sadece onların kendi zulümlerini değil, Hz. Peygamber'le bir ömür savaşan müşrik atalarının şirk ve küfürlerini de mazur kılmaktaydı. Mesela şöyle: Kur'an kadimdir, ***"Ebi Leheb'in eli kurusun, kurudu da.."*** *(111:1-2)* diyen ayet kadimse, Ebu Leheb'in bunda suçu ne? Ebu Leheb istese de iman edemezdi. Zira onun için yazılmış olan kadim bir kelam vardı. Onun yaptığı sadece ezelde yazılmış olan bu kelama uygun rolü oynamaktı. Hz. Peygamber ile savaşan ve öldürülen Emevi Hanedanının büyük dedeleri Ümeyye b. Halef, Übey b. Halef ve akrabalarının durumu da böyleydi.

Emeviler'in cebirci/kaderciliği pek sevmesinin sebebi de aynıdır. Kur'an bunun Şeytan'ın (7:16) ve müşriklerin inancı (16:35) olduğunu ifade ediyor. Kur'an tüm muhataplarını eylemlerinin mes'uliyyetini üstlenmeye davet ediyor: ***"Bu iş ne sizin kuruntularınıza, ne de ehl-i kitabın kuruntularına göre olur: Kötülük yapan herkes karşılığını görür."*** **(4:123)**

Allah Teala, onlarca yerde *leallekum tehtedûn* : ***"Umulur ki hidayete erişirsiniz"*** diyerek, hidayete erişme sorumluluğunu kullara yüklüyor, hem de "umulur ki.." buyurarak. Aynı şekilde ***"Umulur ki kurtuluşa erersiniz"***, ***"Umulur ki öğüt alırsınız"*** buyuruyor. Allah kullarının kurtulmalarını umut ediyor. Onun için peygamberler, kitaplar gönderiyor. Zira Allah daha baştan insana akıl, irade ve vicdan vererek onu seçme yeteneğiyle donatıyor. Ondan, bahşettiği bu yetenekleri kullanarak sorumluluğunu yerine getirmesini istiyor. Bunu yapanı cennetiyle müjdeliyor, yapmayanı ise azabıyla uyarıyor.

2.2.6. Kaderi ve takdiri anlamanın anlamına dair

Allah külli irade sahibi, insan cüzi irade sahibidir. İnsana cüz'i iradeyi Allah vermiştir. Âlemdeki her şey Allah'ın takdiriyledir. Âlemlerin Rabbi olan Allah iradesiz varlıklara "statik kaderi", iradeli varlıklara da "dinamik kaderi" takdir etmiştir.

İnsana irade vermesi de Allah'ın takdiridir. İnsan iradesini kullandığı zaman, Allah'ın takdirine göre hareket etmiş olur. İşte bu yüzden, iradesinin alanına giren her hususta insanın kaderi seçmektir. Allah'ın insana seçme yeteneği anlamına gelen irade

verdiğini kabul edip de, sonra insanın iradesini işlevsiz bırakıp, onun yerine Allah'ın seçtiğini söylemek abestir. Allah'ın takdirini asıl inkâr budur.

Allah'ın iradesi kayıtsız ve şartsız, insanın iradesi kayıtlı ve şartlıdır. İnsanın kayıtlı ve şartlı iradesi, Allah'ın kayıtsız ve şartsız iradesi dışında, ona paralel, ondan bağımsız bir irade değildir. İnsanın sınırlı iradesi, Allah'ın sınırsız iradesinin içinde yer alır. Bunun içindir ki 'Allah dilemeseydi insan dileyemezdi'.

Fakat Allah insanın dilemesini dilemiştir. İnsan iradeli fiillerinden sorumludur. İnsanı fiillerinin öznesi olmaktan çıkarıp, kendisinden önce başka bir iradenin kendisi için dilediğini mecburen oynayan bir otomat olarak kabul eden bir düşüncenin adı "kadere iman" değil, olsa olsa "takdiri inkâr" olur. Böyle bir düşünce, insanın ahlaki sorumluluğunu yok eder. Ahlaki sorumluluk, ahlaki davranışın temelidir. O temel yıkılırsa, insandan sonuçlarını düşünerek davranmasını kimse bekleyemez. Dolayısıyla ödül ve cezanın, cennet ve cehennemin anlamı kalmaz. Bunların anlamı yoksa, "ahirete imanın" zemini de yok olmuş olur.

İnsan, tercihlerini iradesiyle yapar. Fakat bizzat iradenin kendisini tercih edip etmemek, insanın tercihine bırakılmamıştır. Yaratan, onun iradeli bir varlık olmasını tercih etmiştir. İnsan "insan" adını, iradeye mecbur ve meclub olduğu için almıştır.

İlahi irade, insanın iradeli bir varlık olmasını dilemiştir. İnsan iki şey arasında tercihte bulunur. Fakat iradesizlik ve iradelilik hakkında tercih hakkı insana verilmemiştir. O konuda tercih ve takdir hakkını Allah kullanmıştır. Allah tercihini yapmış ve insan için iradeyi seçmiştir. Artık iradeli davranışlar alanında insanın kaderi irade olmuştur. Yani irade kaderdir ve insan kaderinden, yani iradesinden kaçamaz. Seçmek insanın kaderidir ve insan seçmeye mecburdur. O halde, insanın seçme yeteneğini yok sayan her yorum, iradesini yok saymıştır. İradesini yok sayan bir yorum ise, insan için Allah'ın yaptığı ilahi takdir ve tercihi yok saymıştır. Asıl "kaderi inkâr" budur.

Kelam kitapları kader ve onun da temelini teşkil eden Allah'ın sıfatları bahsinden konuşmaya başlayınca iş sarpa sarıyor, "vuzuha kavuşacağı" yerde "vuzuha karışıyor". Zira kul, Allah adına konuşmaya başladığında çuvallıyor. "Allah şöyledir", "Yok, Allah böyledir", "Yok, yok! İkisi de değil, Allah böyledir" tartışması başladığı

zaman, insan Allah'ı tanımak yerine, "tanımlamaya" kalkışmış oluyor. Fakat 'tanımış' ve 'tanıtmış' olmuyor. Böyle yapınca da, Allah'ı kendi mezhebinin, meşrebinin, önyargılarının, zihni sorunlarının dar kalıplarına dökmeye yeltenmiş oluyor. Bu ise hiçbir şeyi hallet-miyor. Sorunu çözmüyor. Aksine işi daha da karıştırıyor. Zira Allah Ekber'dir. Allah kelamın/ilahiyatın/teolojinin içine sığmayacak kadar Ekber'dir. Onu her tanıtma teşebbüsü insanın boyunu aşan bir iştir. Onun için Allah hakkında en iyi açıklama susmak ve iki şeyi dinlemektir:

Vicdanı ve Kur'an'ı.

O vicdanda mevcuttur. İnsan O'nu hisseder, fakat dil O'nu tavsiften aciz kalır. O her tür laflamanın (kelamın) konusu olmaktan münezzehtir.

Eğer O'nu tanımlayacak biri varsa, o biri yine bizatihi kendisidir. Bu yüzden Allah hakkında en doğru tarifi yine Allah yapar. Vahiy bu konuda ne diyorsa onu demek ve onun ötesine geçmemek mü'minliğin edebindendir. Zira insanın tabiatı onu zatıyla kavramaya, lisanın tabiatı da O'nu olduğu gibi tanıtmaya imkân tanımamaktadır. O halde, Allah, Allah'ın sıfatları, Allah'ın kimliği, Allah'ın bilgisi, dilemesi, edip-eylemesi, konuşması, takdiri gibi konularda insana düşen Kur'an'ın edebiyle edeplenmek ve susmaktır.

Sus. Allah hakkında Allah'ın söylemediğini söylemekten Allah'a sığın. Sus ve dinle. "Neyi dinleyeyim?" diye sorma. Unutma ki, sessizlik bile O'nun konuşmasıdır. Dinlemesini bilirsen, akleden kalbine sessizliğin içinden seslenecektir. Gözünü kapa, özünü aç, seslenene ses ver: Lebbeyk Allahümme lebbeyk!

2.3. Metin ve şerh

فهذا يا امير المؤمنين كتاب الله ينطق ومن احسن من الله حديثا قال :"والذى قدر فهدى»، ولم يقل قدر فاضلّ، لقد بين الله لعباده وما تركهم فى لبس من دينهم ولا شك من امرهم حتى انه جعل الهداية من نفسه و الضلالة من نبيه فقال: «قل ان ضللت فانما اضل على نفسى وان اهتديت فبما يوحى الى ربى» أفترضى لمحمد(صلعم وآله) ان يكون الضلال منه ان ضل وتسخط ذلك لانفسنا، وقال تعالى :»ان علينا للهدى» ولم يقل ان علينا للضلال.

فأنزل كتاب الله ياامير المؤمنين على منازله ولا تحرفه و تتأوله غير تأويله، فما كان الله تعالى لينهى العباد عن شيء فى العلانية ثم يقدرهم عليه فى السر كما يقول الجاهلون الغافلون ولو كان ذلك ما كان يقول:»اعملوا ما شئتم « ولكان قال سبحانه : اعملوا ما قدرت عليكم، وما كان يقول :»فمن شاء فليؤمن ومن شاء فليكفر» ولكان ليقول: من شئتُ فليؤمن ومن شئت فليكفر.

İşte bu, ey Mü'minlerin Emîri, Allah'ın konuştuğu kitabıdır; Allah'dan daha güzel sözlü kim olabilir. O, "***O (Allah) ki, takdir etti ve hidayet etti***" *(Alâ 87:3)* dedi, fakat "takdir etti ve saptırdı" demedi. Doğrusu Allah kullarına bunu açıklamış ve onları asla ne dinlerinde bir karışıklık, ne de işlerinde bir şüphe içinde bırakmıştır. Hatta O, "***De ki: Eğer ben sapmışsam kendi aleyhime sapmış olurum, yok hidayete ermişsem, Rabbimin bana vahyettikleri sayesinde ermiş olurum***" *(Sebe' 34:50)* diyerek, hidayeti Zatına, sapmayı ise Peygamberine atfetmiştir. Ne yani ey Mü'minlerin Emîri, sapmanın Muhammed'den (s.l.a.m. ve âlihi) olabileceğine razı olursun da, aynı şeyin bizim için olmasına razı olmaz mısın? Ve Yüce Allah "***Şüphesiz hidayet etmek Bize düşer***" *(Leyl 92:12)* buyurdu, "Saptırmak Bize düşer" buyurmadı.

Ve ey Mü'minlerin Emîri, sakın Allah'ın kitabına tepeden bakma, onun çizgisine gel, onu olmayacak şekilde tevil ederek tahrif etme! Yüce Allah'ın, kullarına bir şeyi görünürde yasaklayıp da, cahil ve gafillerin iddia ettiği gibi, sonra o şeyi gizlice takdir etmesi olacak şey değildir. Eğer durum böyle olsaydı, "***Dilediğinizi yapın***" *(Fussilet 41:40)* demez, bilakis "Benim sizin için takdir ettiklerimi yapın!" derdi. Yine, "***Dileyen kimse iman etsin, dileyen kimse de inkar etsin***" *(Kehf 18:29)* demez, bilakis "Kimi diledimse o iman etsin, kimi diledimse o inkar etsin" derdi.

2.3.1. "Allah saptırmaz, insan kendisi sapar"

El-Basrî *hidayet* ve *dalalet* meselesinde de Kur'an'la inşa olmuş bir akılla konuşuyor. *Hidayet,* Allah'ın rehberliğidir. *Dalalet* ise bu rehberliğe inanmamak ve teslim olmamaktır. Allah kullarına verdiği fıtrat ve akılla, gönderdiği peygamberler ve indirdiği vahiylerle rehberlik yapmıştır. Allah bütün bunlarla kuluna doğru yol rehberliği yapmışken, nasıl olur da doğru yoldan sapma Allah'a nisbet edilebilir? Bu bir ismi de *el-Hâdi* (hidayet edici) olan Allah'a iftira olur.

El-Basrî sözün tam burasında taşı gediğine koyuyor ve Sebe 50'yi şahit gösteriyor. Bu ayet hidayetin Allah'tan, dalaletin kuldan olduğunu keskin bir üslupla söylüyor. Ayetteki keskinlik şu: Ayet, insanlar içinde sapıklığa en uzak kesimi temsil eden peygamberler içinden âlemlere rahmet olan Hz. Peygamber'e "***Eğer ben sapmışsam kendi aleyhime sapmış olurum, de***" diyor. Kur'an bu hakikati duyurmak için bundan daha sarsıcı bir örnek sunamaz. "***Eğer ben sapmışsam***" demesi istenen kişi, peygamberlik zincirinin son halkasıdır. İnsanlık tümden sapsa o yine sapmaz. Fakat ayet "Farzımuhal böyle bir durum olsa..." türünden bizi tefekküre davet ediyor. Zımnen diyor ki: Farzımuhal böyle bir durum olsa ey insanlar, siz "O Allah'ın peygamberi! Vardır bir hikmeti!" demeyin. Bu durumda dahi ne yaparsanız yapın, ama sakın sapmayı Allah'a nisbet edip de Allah'ı insanı saptırmakla suçlamayın!

Sual: "Allah'ın hidayeti" nasıl anlaşılmalıdır?

Cevap: Şu ayetler bu sualin cevabıdır: "***Bizim Rabbimiz her şeye yaratılış amacını yükleyip, sonra onu o amaca yönel-tendir*** (*hedâ*)." *(Tâhâ 20:50)* "***Elbet insanı doğru yola Biz yönelttik*** *(hedeynâ)*: ***iman eden ve inkâr eden biri olmayı*** (kendi tercihine bıraktık)." *(İnsan 76:3)* "***Sizi yaratan O'dur; sizden kiminiz kafirdir, kiminiz ise mü'min.***" *(Teğâbun 64:2)*

Allah'ın *hilkati*, Allah'ın bir şeyi yaratmasıdır. Allah'ın *fıtratı*, yarattığı türlere, fabrika ayarı gibi ilahi bir format atması ve bir yaratılış amacı tayin etmesidir. Allah'ın *tesviyesi*, yarattıklarını yaratılış amacıyla uyumlu hale getirmesidir. Allah'ın *hidayeti*, yarattıklarını, yaratılış amacına uygun bir yola yöneltmesidir. Burada hidayet'in "yöneltme" ile karşılanması işin püf noktasıdır. Zira "yöneltme" ile "iletme" farklıdır. İnsan gibi iradeli varlıklar için Allah'ın hidayeti, onu "ilahi bir vasıtaya" bindirip cennete kadar götürmek değildir. Ona doğru yolu göstermek, onu ucu cennete ulaşan bir yola yöneltmek, ama o yola girip girmemeyi kendi tercihine bırakmaktır.

Bu yüzdendir ki Kur'an'da defaatle gelen *yehdî men yeşâ'* ibareli ayetlerde *yeşâ'* fiili iki özneyi de birlikte görecek bir yere yerleştirilmiştir (Msl: 16:93). Bu muhteşem bir konumlandırmadır. *Yeşâ'* (diler/diliyor/dileyecek) fiilinin gördüğü iki özneden biri "dileyen insan" (*men*), diğeri "dileyen Allah" (gizli *huve*/O).[30] Şu halde Allah'ın hidayetinin bu kalıpla geldiği tüm yerlerde doğru anlama

---

30 *Men yeşâ'* ibareleriyle ilgili ayrıntılı bir açıklama için bkz: *Hayat Kitabı Kur'an*, 13:27'ye ait 9 no'lu dipnot.

"Allah dilediğine hidayet eder" değildir. Zira bu *yeşâ'* fiilinin iki özneye bakan iki gözünden birini kör etmektir. *Yeşâ'* fiilinin iki özneyi de gören bir çevirisi şöyle olur: "O dileyen kimseye/dilediği kimseye hidayet eder." Bunun daha düzgün bir açılımı şudur: "O dileyen kimseye, hidayet etmeyi diler."

Sual: Madem hidayet Allah'tan, dalalet Allah'tan değildir. Peki, Kur'an'daki *yudillu men yeşâ'* ibaresi geçen ayetleri nasıl anlayacağız?

Cevap: Asla, "Allah dilediğini saptırır" diye anlamayacağız. Zira Allah'ın muradı kullarını saptırmak değil, aksine doğru yola yöneltmektir. İçinde *yehdî men yeşâ'* ibaresi geçen ayetlerdeki *yeşâ'* fiilleri de iki özneyi gören bir şekilde yerleştirilmiştir. O halde bu ayetlerin söylediği hakikat şudur: ***"Allah sapmayı dileyenin sapmasına izin verir"***. Zira Allah kimi saptıracağını beyan etmiştir: ***"Allah yoldan sapmışlardan başkasını saptırmaz."*** *(Bakara 2:26)* *Yeşâ'* fiilinin iki özneli konumunu tasdik eden çarpıcı ayetlerden biri şudur: ***"Allah dileyen kimsenin sapmasını diler, kendisine yönelen kimseyi ise doğru yola yöneltir."*** *(Ra'd 13:27)*

Allah'ın hidayeti ve dalaleti konusu sahabe döneminde doğru anlaşılmıştı. Bu yüzden hiçbir tartışma olmadı. Fakat Emeviler'in, kaderciliği devlet ideolojisi yapmasından sonra kafalar karıştı. Kur'an ile sabit olan bu temel hakikat, zulüm siyasetiyle bulanık hale geldi, kafalar karıştı. *Risale* yazıldığında, Peygamberimizin vefatı üzerinden henüz 55-60 yıl geçmişti. *Risale* yazarı, işte bu kafa karışıklığını izale etmeyi hedeflemektedir. Hasan el-Basrî'nin rehberi Kur'an olacaktır. Ona karşı çıkanlar, Kur'an'ın kendilerini desteklemediğini görünce, çok tehlikeli bir yola başvurdular. Kendi cahili anlayışlarını rivayet edebiyatının sırtında taşıyarak, ümmetin akide ırmağını bulandırdılar.

2.3.2. Allah mecbur ettiğini mes'ul tutmaz Mes'ul tuttuğunu mecbur etmez

Allah bir şeyi ayetiyle yasaklayıp, levh-i mahfuzda o şeyi kullarına kader kılmaz. Bu, Allah'a yapılacak en büyük iftiradır. Allah kullarına tuzak kurmaz. Allah kullarını bir şeye mecbur etmişse o şeyden onları mes'ul tutmaz. Yok, eğer mes'ul tutmuşsa, onları o şeye mecbur kılmaz. Bu ikisi de Allah için caiz olmayan *teklif-i mâ lâ yutak* (güç yetirilemeyeni teklif) cümlesindendir.

Allah'ın *"dilediğinizi yapın"* demesi, insanın irade etmesinin Allah'ın kaderi olduğunu gösterir. Allah insana dilemesini emretmektedir. İnsanın Allah'a "Yok ya Rabbi, ben dilemiyorum" dediğini düşünelim. Elbet bu da bir dilemedir. Bu takdirde insan, dilememeyi dilemiştir. Zira irade verildikten sonra insanın dilememesi bile, iradesiyle yaptığı bir tercihtir. Dolayısıyla bundan da hesap verecektir. "Ben dilemedim" diyerek kurtulamaz. Allah da ona "Sen dilememeyi tercih ettin, gel bakalım tercihinin hesabını ver" der.

Kur'an birçok ayetinde "dileme" fiilini insana nisbet eder: *"İçinizden öne geçmeyi ve arkada kalmayı dileyen herkes için."* *(Müddessir 74:37)*

Şu ayet, insana akıbetinin kendi tercihlerinin sonucu olacağını söylüyor: *"Kim kendini geliştirip arındırırsa o kesinlikle ebedi mutluluğa ulaşacaktır; kim de kendini geliştirmeyip (fıtrat tohumunu) çürütürse, o kesinlikle kaybedecektir."* *(Şems 91:9-10)*

Şu ayette, Allah'ın kuluna tavrının sebebi olarak, kulun Allah'a tavrı gösterilir: *"Onlar Allah'ı unuttular, bu yüzden Allah da onları unuttu/hatırlanmaya değer bulmadı."* *(Tevbe 9:67)*

Allah hidayet ederek doğru yol rehberliği yapar. Fakat muhataplar saparsa, Allah saptırdığı için değil, kendi tercihleri olarak sapmış olurlar: *"Semud kavmine gelince... Nitekim Biz onlara da yol göstermiştik, fakat onlar doğru yolu görmektense körlüğü tercih ettiler."* *(Fussilet 41:17)* *"Hepsi de elçileri yalanladılar: Bu yüzden cezamızı hak ettiler."* *(Sâd 38:14)*

İnsan iradesine ipotek koyacak bir kader anlayışı, insanı tercihlerinden muaf tutmak anlamına gelir. Böyle yapmak ise, Hesap Günü'nün varlık sebebi olan ilahi imtihan hakikatini inkâr etmektir. Bunu yapan, iyi ile kötüyü bir tutmuş olur. Allah bundan münezzehtir: *"Ne yani, şimdi süslü püslü kötülüklerin albenisine kapılıp bir de onları güzellik gibi gören(in sonu, yukarıdaki) kimsenin sonuyla bir olur mu?"* *(Fâtır 35:8)*

2.4. Metin ve şerh

وقال جل ذكره: "وكان امر الله قدرا مقدورا»، وامره قدره وقدره امره، انه لا يأمر بالفحشاء و المنكر، ولقد قال ذلك قوم فعاب الله عليهم بقوله: «واذا فعلوا فاحشة قالوا وجدنا عليها آباءنا والله أمرنا بها قل ان الله لا يأمر بالفحشاء اتقولون

فكتاب الله نور عند الظلمة وحياةعند الموت، فما ترك الله للعباد حجة بعد الكتاب و الرسل: «ليهلك من هلك عن بينة و يحيى من حى عن بينة».

Yüce Allah buyuruyor ki: *"Allah'ın emri takdir edilmiş bir kaderdir."* *(Ahzab 33:38)* Zira O'nun emri kaderidir, kaderi emridir. Zira O, hayâsızlığı ve kötülüğü emretmez. Allah, böyle diyen topluluğu, şu sözüyle ayıplamıştır: *"Bir hayâsızlık işlediklerinde derler ki: "Biz babalarımızı bu hal üzre bulduk; demek ki bize bunu Allah emretmiş". De ki: Allah asla hayâsızlığı emretmez: Ne yani, şimdi siz Allah'a bilmediğiniz bir konuda iftira mı atıyorsunuz?"* *(A'raf 7:28)*

Allah'ın Kitabı karanlığa nazaran nur, ölüme nazaran hayattır. Allah kulları için Kitap ve peygamberlerden başka delil bırakmamıştır. Ta ki: *"Helak olacak olan bir delil ile helak olsun, yaşayacak olan da bir delil ile yaşasın."* *(Enfal 8:42)*

2.4.1. "Allah'ın takdiri emir ve nehyidir, emir ve nehyi takdiridir"

Allah'ın emri takdiri, takdiri de emri ise, kaza ve kader, Allah'ın emir ve nehiyleri olmuş olur. Şu ayete göre, doğru olanı yapmak Allah'ın kaderine razı olmaktır: *"De ki: Benim Rabbim sadece doğru olanı emreder."* *(A'raf 7:29)* Şu ayete göre hayâsızlık, kötülük ve haddi aşmaktan kaçınmak Allah'ın kaderine razı olmaktır: *"Ve O sizi hayâsızlıktan, kötülükten ve haddi aşmaktan nehyeder ve size böylece nasihat eder ki, aklınızı başınıza alabilesiniz."* *(Nahl 16:90)*

El-Basrî'nin *Kader Risalesi* üzerinden öğreniyoruz ki, Allah'ın kudretiyle insanın kudretini yarıştırmak, Kur'an'ın inşa ettiği sahabe ve tabiin neslinden sonra ortaya çıkmış kelami bir bid'attır.

Bazı önde gelen kelamcılar, insan fiilini ortaya çıkaran kudreti insana nisbet etmemek için, bin bir dereden su getirmişlerdir. İnsana Allah'ın emanet ettiği kudreti inkâr eden bu akım, "Fiili üzerinde insanın kudreti yoktur" görüşündedir. Bu sağlıksız tavrın arkasında yatan gerçek sebep, oldukça 'masum'dur. Zira onlar Allah'ın kudretinin 'elden gittiği' zehabına kapılmıştılar. Bunun için de, "Allah'ın kudreti elden gidiyor!" telaşı ile, ilahi kudreti diğer tüm sıfatların üstüne çıkarmıştılar. İlahi kudrete dair esmayı, diğer esmaya takdim etmekte bir beis görmediler. Allah'ın kudre-

tinin elden gittiği korkusuyla ortalığı velveleye verenler, sadece kendi dengelerini bozmakla kalmadılar, sözlerini geçirdikleri kendilerine tabi kitlelerin akidesinin dengesini de bozdular.

Bunun sonucunda, ilahi kudreti kurtarma yarışı başlamıştır. Bir yandan Allah'ın kudretinin sonsuzluğunu savunurken, bir yandan da sanki kudreti sonsuz Allah kendini savunmaktan acizmiş gibi davranmanın, ne azim bir çelişki olduğu gözden kaçmıştır.

Her ideolojik duruşta olduğu gibi, "kudretçilik" adını verebileceğimiz bu duruşta da kutuplaşma, dengesizlikle sonuçlanmıştır. Dengesizlik sonucu abartılan her hassasiyet, ya karşı kutupta bir başka hassasiyeti körüklemiş, ya da bir dünyaya aşırı dikkat kesilenin, öbür âleme kör kalması sonucunu doğurmuştur.

Bu durum, Allah ile O'nun kudretinin en büyük tecellisi olan insanı karşı karşıya getirmek gibi vahim bir neticeye yol açmıştır. Bu yaklaşım Allah'ı insanın karşısına, Allah'ın sonsuz kudretini insanın özgür iradesinin karşısına yerleştirmiştir. Oysa bu iki kudret, asla birbirinin zıddı ve rakibi olamaz. Zira Allah'ın kudreti mutlak, insanın kudreti mukayyettir. Allah'ın kudreti sonsuz, insanın kudreti sonludur. Allah'ın kudreti kendi zatından, insanın kudreti Allah'tandır. İnsana dileme ve yapma kudretini, yine Allah vermiştir. İnsan Allah'ın emanet ettiği bu kudreti kullanıp kullanmadığından ve nasıl kullandığından hesap verecektir. İnsana verilen bu kudret itiraf edilmeden, insan eylemlerinden sorumlu tutulamaz. İnsanın eylemlerinden sorumlu tutulmadığı bir dünyada, iyi kötüyle, adalet zulümle, doğru yanlışla, iman küfürle, hak batılla eşit hale gelir. Bu ise, Allah'a yapılabilecek en büyük iftiradır.

Allah'ın sonsuz kudreti ve insanın özgür iradesi, kudret meselesinde karşı karşıya konuşlandırılınca, insanın özgür iradesine yapılacak her atıf "kudretçilerin" hışmına muhatap olmuştur. Mesele orada da durmamış, hiç alakası olmadığı halde istismar sürdürülerek "ilahi fiil" ile "insani fiil" karşı karşıya yerleştirilmiştir.

Nasıl olsa "Allah'ın kudreti" denince akan sular durmaktadır. Bu dengesiz tavır sahipleri de bundan istifadeyle, Allah'ın kudretini savunma adı altında hem kendi kelami tezlerini savunmuşlar, hem de muhaliflerini Allah adına evire çevire dövme hakkını kendilerinde görmüşlerdir. Onları, "Allah'ın kudretine saldıranlar" gibi takdim etmekte bir beis görmemişlerdir.

Mübarek Kur'an'ın ifadesiyle, "her hizip kendi elindekiyle övünüp durmuş", fakat olan, perdelenen ve parçalanan hakikate olmuştur. Tabi ki Allah'ın kudreti elden gitmemiştir. Zaten bu mümkün de değildir. Kaldı ki, Müslümanlar arasında Allah'ın kudretini alıp kaçan veya Allah'ın kudretinde şüpheye düşen birileri de yoktur. Zira böyle yaparın, İslam'la alakası kalmaz.

Bu işin bir boyutudur. Bir başka boyutu ise şudur: Allah kendi kudretini savunmaya kâdirdir. Kudretine yönelecek her tehdidi Kâdir ismiyle bertaraf eder. Allah'ın kudretine bihakkın iman etmiş birinin, "Amanın yetişin! Allah'ın kudreti elden gidiyor!" tavrı içinde telaşa düşmesi, Allah'ın kudretinden kuşku duyduğunun göstergesidir. Bir yandan Allah'ın kudretine inanıp, öte yandan Allah'ı kendini savunmaktan aciz biri gibi telakki etmenin, iler tutar bir yanı yoktur. Bu açık bir çelişkidir.

Eğer durum böyleyse, burada ilahi kudreti savunma perdesi altında, savunulan aslında çok daha başka bir şeydir. O da kelam mezheplerinin muhaliflerine karşı üstünlük kazanma sevdasıdır. İşin en kabul edilemez tarafı, bu kelami tartışmalarda, Allah'ı ve sıfatlarını istismar etmeye kalkmaktır. Allah ve sıfatları üzerinden muhaliflerini vurmaya çalışmak, ne ahlakidir, ne de ilmidir. Fakat vakıa budur. Ve İslam kelam mezheplerinin bu tavrı, ihtilaf ahlakının tefessühü ile neticelenmiştir. "Usulu'd-dîn" ilan edilen Kelam'ın ilim ahlakından mahrum olması, onun sonunu getirmiştir. Zira Allah bereketini ve hıfzu emanını, bu ilim dalının üzerinden çekmiştir.

2.4.2. *El-Kadîr olan, gücünü keyfi kullanmayandır*

Sual: Allah'ın her şeye gücü yeter. Buna iman ettik. Peki, Allah gücünü kullanırken hiçbir ilke gözetmez mi?

Cevap: Kur'an'ın bize öğrettiğine göre, Allah gücünün yettiği her şeyi yapmamıştır. Gücünün kontrolüne girmek yerine, gücünü kontrol altında tutmuştur. Genelde yapabileceği halde yapmadığı şeylerden söz edildiğinde ihtimal bildiren *lev* (eğer) edatı kullanılmıştır. İşte bir örnek: ***"Eğer Allah dileseydi, onların (münafıkların) işitme ve görme duyularını alırdı: Şüphesiz Allah her şeye Kadîr'dir."***

(Bakara 2:20)

Bu ayette "Eğer Allah dileseydi ... alırdı" dedikten sonra, orada yazılı olmayan ama sözün gelişinden kolayca çıkarılabilecek olan

bir cümle vardır: "Fakat Allah bunu dilemedi". Evet, eğer dileseydi, münafıkların işitme ve görme duyularını kökten alırdı. Alırdı, zira Kadîr olan Allah'ın buna gücü yeterdi. Fakat O bunu dilemedi. Ya ne diledi? Onların da her insan gibi verdiği iradeyi kullanmasını diledi, bunun için onlara fırsat verdi, tevbe etmeleri için süre tanıdı. Bütün bunlardan sonra eğer onlar nifaklarında ısrar ederlerse, kendilerini bekleyen feci akıbeti kitabında onlara haber verdi.

Buna benzer bir kullanım da ilahi meşiete dayalı olarak gelen ibarelerde görülür. Mesela: ***"O dilediğini/dileyeni bağışlar, dilediğine/dileyene de azap eder; zira Allah her bir şeye Kadîr'dir."***

(Bakara 2:284)

Bu ayet, Kadîr olup "her şeye gücü yeten" Allah'ın, bu gücünü ilkesiz ve keyfi olarak kullanmadığına delalet eder. O gücünü kullanırken, kendi zatı için koyduğu prensiplere uygun davranır. Bunu Kur'an'dan anlıyoruz. Mesela: "O, yoldan çıkanlardan başkasını saptırmaz". (2:26) "Ne zaman ki kaydılar, Allah da onların kalplerini kaydırdı." (61:5) Zaten yukarıdaki ayette geçen *yağfiru limen yeşâu ve yu'azzibu men yeşâ'* ibaresindeki *yeşâ'* fiilleri, iki faili de görmektedir. Bu iki fail Allah ve insan'dır. Fiilin iki faili de gören bu müstesna konumu, Allah'ın sonsuz gücünü kullanmadaki ilkelerini de göstermektedir. Bu ilke şudur: İnsan gücünü kullanmalı ki, Allah'ın yardımını hak etsin.

el-Kadîr olan Allah'ın gücünü keyfi kullanmadığının delillerinden biri de şu ayettir: ***"Onlar "Ona Rabbinden mucizevî bir belge indirilmesi gerekmez miydi?" derler. De ki: "Allah her tür mucizevî belgeyi indirmeye Kâdirdir. Fakat onların çoğu bunun bilincinde değildir."*** ***(En'âm 6:37)***

Ayette Allah'tan mucize indirmesini isteyen inkârcılara verilen cevap açık: ***"Allah her tür mucizeyi indirmeye Kâdir'dir."*** Hem Kur'anî hem tarihi bir gerçek var ki, onların istediği mucize onlara indirilmiyor. Ayette Allah'ın sonsuz kudretine atıf yapılmasına rağmen onlara istedikleri mucizenin indirilmemesi, onların lehinedir. Zira daha önceki kavimler mucize istemişler, kendilerine mucize gelmiş fakat onlar inkârda ısrar etmişler. Bu da onların helak olmalarına neden olmuştur.

Böyle bir ayetin hem önünde hem de sonunda, "Allah'ın yasalarına" doğrudan atıf yapılması manidardır. Bunu görmek için pasajın tamamını ihtiva eden En'âm suresinin 35-38. ayetlerini birlikte okumak yeterlidir.

Kâdir, sonsuz kudrete sahip olmasına rağmen kudretinin rüzgârına kapılmayana denir. İlahi kudret sonsuz ve mutlaktır. Bununla beraber mümkinata taalluk eder, muhale değil. Zira mutlak kudrete malik olmasına rağmen Kâdir olan Allah, kudretine ait değil kudretine sahiptir. O sonsuz kudreti üzerinde de Kâdir'dir. İstediğini istediği şekilde yapmasına kimse mani olamaz. Kimse O'ndan hesap soracak kudrete malik değildir, O herkesten hesap soracak kudrete maliktir. Fakat O bu sonsuz kudretini keyfi kullanmaz. O kendi sonsuz kudretini kontrole de Kâdir'dir.

İnsan için *kâdir* sıfatı kullanılabilir. Fakat bu hep mukayyet ve sınırlı kudrete delalet eder. İnsan asla el-Kâdir olamaz, ne var ki el-Kâdir'in tecellisi ve ihsanı sayesinde *kâdir* olabilir. Eğer kendisine emanet edilen kudreti kötüye kullanırsa, o sonsuz kudret yakasından yapışmaya da Kâdir'dir.

Sual: Allah Şeytan'a irade kudreti verdi, Şeytan Allah'ın verdiği bu kudreti kötüye kullanarak Allah'a isyan etti. Şimdi Şeytan "kâdir" sayılır mı?

Cevap: Eğer Şeytan mecazen dahi "kâdir" olsaydı, nefsine kâdir olur Allah'a isyan etmezdi. Şeytan bencilliğine kâdir olamadığı için asi oldu. Eğer kendisine emanet edilen nisbi kudretin şehvetine kapılmak yerine, onu kontrolü altına alsaydı, işte asıl o zaman "kâdir" olacaktı. Nemrut ve Firavun da öyle idi. Onlar da kendilerine emanet edilen kudretle şımardılar. İktidarın muktediri olamadılar. Aksine iktidarın şehvetine kapılıp, gücün kontrolüne girdiler. Kontrolsüz güç zaaf idi. Onlar da kendilerine dönen güçlerinin altında ezilip gittiler.

Bilginin, servetin, iktidarın, makamın, şöhretin, nefsin ve Şeytan'ın elinde oyuncak olan insanlar, göründüğünün tersine bütün bunlar üzerinde güç ve kudret sahibi değildirler. Aksine bütün bunlar onların üzerinde güç ve kudret sahibidir.

2.4.3. Cahiliyye ehli kaderciydi

Kader Risalesi'nin yazıldığı zaman diliminde, *sünnet*, sonradan kazandığı terim anlamını henüz kazanmamış olmalı ki, el-Basrî *Risale*'sinde *el-kitab ve's-sunne* (Kitab ve sünnet) yerine *el-kitab ve'r-rusul* (kitab ve rasuller) diyor. Bu da gayet makuldür. Zira 93'te doğup 179'da vefat eden İmam Malik bile *sunnet*'i mücerret olarak değil, "Medine ehlinin sünneti", "Nebi'nin sünneti" gibi bir terkip içinde kullanmaktadır. Bugünkü tarif, daha sonra Şafii tarafından ıstılahlaştırılacaktır.

El-Basrî, Emeviler eliyle devlet ideolojisi haline getirilen kader inancının kökeninin cahiliyye damgalı olduğunun farkındadır. Şu ayeti zikretmesi bu yüzdendir: ***"Bir hayâsızlık işlediklerinde derler ki: "Biz babalarımızı bu hal üzre bulduk; demek ki bize bunu Allah emretmiş."*** *(A'raf 7:28)* Ayetin içindeki örtülü atıf, tedebbürsüz anlaşılamaz. ***"Biz babalarımızı bu hal üzre bulduk"*** ile ***"bize bunu Allah emretmiş"*** cümleleri arasındaki *vav*, atf-ı beyan olarak okunmalıdır. Biz o *vav*'ı "demek ki" şeklinde çevirdik. Ayete göre, müşrikler şirklerini zımnen şöyle savunuyorlar: "Babalarımızın hayat tarzı Allah'ın kaderi, dolayısıyla Allah'ın emri olduğuna göre, bizim onların yolunda yürümemizden daha doğal bir şey olamaz."

İlk kaderci ***"Madem beni Sen saptırdın, ben de Senin dosdoğru yoluna oturacağım"*** *(A'raf 7:16)* diyen Şeytan'dı. Zira kendisini Allah'ın saptırdığını söylüyordu. O böyle yapmakla Şeytan olurken, Âdem kendi günahının sorumluluğunu kabullenerek tevbe etti ve adam oldu. Bir başka ifadesiyle, tercihinin sorumluluğunu reddeden Şeytan günahı tarafından yönetilirken, tercihinin sorumluluğunu kabul eden Âdem, tevbe ederek günahını yönetti.

Şeytan'ın kaderciliğini cahiliyye temsil etti. Kur'an'ın haber verdiğine göre cahiliyye müşrikleri şöyle diyecek kadar kaderciydiler: ***"Şirk koşanlar dediler ki: Eğer Allah dileseydi ne biz ne de atalarımız asla şirk koşmazdık."*** *(6:148; Krş: 16:35)*

Cahiliyye dönemi Arabının bedeviliği ile kaderciliği arasında, hep bir irtibat kurulmuştur. Çöl hayatı, bir an sonra sizi hangi ölümcül tehlikenin beklediğini bilmediğiniz çetin ve endişeli bir hayattır. Her an bir yılan sokabilir. Her an bir fırtına patlayıp üzerinize çölün kum tepelerini sürebilir. Bir şimşek çakar ve yıldırım çölde tek dikili nesne olan sizi gelip bulabilir. Kaderciliğin, hayatı zor ve bilinmeyenlerle dolu olan bedeviyi teskin eden bir yanı vardır. Bu yüzden birinin kendisinden neden üstün olduğunu bedevi "yazgı" (*kitap*) ile açıklayıp teselli buluyordu. *(İkdu'l-Ferid II, 377)* İbn Abdirabbih şu sosyolojik tesbiti yapar: "Araplardan kaderi kabul etmeyen hiç kimse olmamıştır." *(A.g.e., II, 280)*

Esasen "kaza ve kader" kelime çifti Kur'an'da hiçbir yerde malum vurgusuyla kullanılmadığı ve kavram ikizleri olarak gelmediği halde, cahiliyye döneminde kullanılıyordu. "Kaza ve kader"in cahiliyyedeki vurgusunu görmek için cahiliyye şiirine bakmak gerekir. Antere b. Şeddad (525-615) bir şiirinde şöyle der:

أدافع الحادثات فيك / ولا أطيق دفع القضاء و القدر

Başına gelecek olaylara karşı savunurum seni
Fakat savuşturamam senden kaza ve kaderi

Yine Antere, Beni Zubeyd diyarına çıkarken sevgilisi Able'ye seslenir:

يا عبل يهنئك ما يأتيك من نعم / إذا رماني على أعدائك القدر

Ey Able, afiyet olsun sana ulaşan nimetler
Düşmanların üzerine beni saldığı zaman kader

Kader kelimesinin Kur'an'daki tüm kullanımlarını **ÜÇÜNCÜ BÖLÜM/2.2.2. "Haksızlık ve zulüm Allah'ın kaza/kaderi değildir"** başlığı altında incelemiş ve bu kelimenin Kur'an'da insan fiiline nisbet edilmediğini görmüştük.

Cahiliyyede *kader*, "kısmet, uğur, baht, nasip, şans" vurgularıyla kullanılmaktaydı. Bu kelime bu anlamlarıyla Kur'an'da hiç kullanılmaz. *Kader*'in günümüzde halk tasavvurundaki karşılığına da denk düşen "kısmet, şans, baht" manasının Kur'an'daki karşılığı *tiyera/tayr* ve *dehr*'dir. Mesela Yâsin suresinde sapkın kavimle elçilerin "kader" anlayışlarının zıtlığı "kısmet, uğur, şans" anlamına gelen *tayr* üzerinden vurgulanır. Sapkın kavim, hakikate davet eden hak erlerine ***"bize uğursuzluk getirdiniz"*** der (18). Hak erlerinin mukabelesi "uğursuzluk sizde" şeklinde olmaz. Ya ne olur? ***"Uğurunuz/şansınız/kaderiniz tercihinize bağlıdır"*** olur:

قَالُوا طَٰٓئِرُكُمْ مَعَكُمْ ۚ أَئِن ذُكِّرْتُم ۚ بَلْ أَنتُمْ قَوْمٌ مُّسْرِفُونَ

"(Elçiler) dediler ki: "Uğurunuz/uğursuzluğunuz size bağlıdır. Ne yani, size öğüt verildi diye mi (böyle oldu)? Hayır, asıl siz haddi aşmış bir toplumsunuz." *(Yasin 36:19)*

Kur'an'da "ilahi ölçü, kıymet, değer, miktar, süre, yasa ve güç" manasına kullanılan *kader* kelimesini, Cahili tasavvur, Kur'ani manasından koparıp kendi köküne bağlamıştır. Böylece, Kur'an'ın kavrama yaptığı semantik müdahale tersine döndürülmüştür. Müslüman akla yerleşmesi için de, rivayet kültürünün içine konularak taşınmıştır. Kader konusunda ortada gezen rivayetlerin birçoğu, Kur'an'ın bu konuda söyledikleriyle tam zıt konumlara düşer. Bu tür rivayetler adeta Kur'an'la yarışır gibidir. Geniş yığınların tasav-

vurunu inşa etmede, üretilen rivayetlerin Kur'an ayetlerinden daha etkili olduğu acı bir gerçektir. Bunun psiko-sosyal sebepleri, ayrı bir bahis konusudur.

Kaza teriminin içini Kur'an cahili içeriğinden boşaltmış, kelimeyi terim olmaktan çıkararak lugavi yerine döndürmüştür. *Kaza*, "muhatabını mecbur bırakan hüküm, yargı, muhatabı bir şeye mahkûm etmek" anlamına gelir. İbnu'l-Murteza'nın *el-Munye*'de naklettiği şu olay, Kur'an'ın *kaza*'ya verdiği manayı güzel anlatır: "Hz. Ali'ye yaşlı bir adam şöyle sorar: "Öyleyse, bizi sevkeden kaza ve kader nedir?" Hz. Ali: "O Allah'ın emir ve isteğidir" der ve şu ayeti okur: *Ve kadâ rabbuke ellâ ta'budû illa iyyâhu*/ ***"Rabbin yalnız kendisine kulluk etmenize hükmetti."*** *(İsra 17:23)* Hasan el-Basrî de Hz. Ali ile aynı görüştedir. İkisi de *kaza ve kader*'i, "Allah'ın emir ve nehyi, istek ve arzusu" olarak açıklamıştır.

Cahiliyye kaderciliğinin oluşmasında, muhtemelen Mısır'dan İran'a, Hint'ten Mezopotamya'ya kadar büyük bir coğrafyayı etkilemiş olan gnostik akımların rolü vardı. Vasıl b. Ata'nın hadis olarak naklettiği şu şaibeli haber, cahiliyye kader inancının bir kaynağının da Fars kültürü olduğunu gösterir:

"Fars diyarından biri Rasulullah'a geldi ve şöyle dedi: Anneleriyle, kız kardeşleriyle ve kızlarıyla evlenen insanlar gördüm. Bunlara "Neden böyle yapıyorsunuz?" diye sorulduğunda, "Bu Allah'ın kaza ve kaderidir" diyorlar. Bunun üzerine Allah Rasulü şöyle dedi: ***"Benim ümmetimden de böyle diyen kaderciler çıkacaktır. Onlar ümmetimin Mecusileridir."*** *(el-Munye, s. 8-10)*

Bu ve bölgedeki diğer inanç akımlarının hemen hepsinin ortak bir yanı vardı: Kur'an'ın şiddetle reddettiği 'kehanet/*irâfe*' ve 'yıldız falcılığı'. Kehanet ve yıldız falcılığının dayandığı temel ise, cahiliyyedeki vurgusuyla "kaza ve kader" düşüncesiydi. Zira kâhinlerin, arrafların ve falcıların bir insanın geleceğini okuyabilmesi için, o insanın geleceğinin daha önceden onların okuyabileceği bir yerlere yazılması gerekiyordu. Cahiliyye kahin ve arraflarının yaptığı, Allah'ın hududuna tecavüz ve "gaybı taşlamak" anlamına gelen bu yöntemi, ***"Yaş ve kuru hiçbir şey yoktur ki ilahi bir yasa ile kayıt altına alınmamış olsun"*** *(En'am 6:59)* Kur'ani hakikatiyle karıştırmamak lazımdır.

Yarı efsanevi rivayetlerde, Mesela Şık ve Satîh (veya Sutayh) adlı iki hilkat garibesinin cahiliyyenin en ünlü kâhinleri olduğu söylenir. Asıl adı Enmar b. Nezzar olan *Şıkk*'a "yarım" anlamına gelen

bu ad, tek gözlü, tek kulaklı, yarım kafalı, tek kollu ve tek bacaklı olduğu, yani "yarım insan" olduğu için verilmiştir. *Satîh*'e ise bu ad yere konulunca *satıhla* bir olacak kadar yayıldığı için verilmiştir. Zira bu şahsın kafatasından başka vücudunda kemik yoktur. Dilinden başka bir yeri de oynamamaktadır. Annesi onu bir sepete koyup duvara asmaktadır. Dönemin kralları, beyleri, asilzadeleri bu tür insanlara geleceklerini okutmak için para yağdırmaktadırlar.

Bu kâhin ve arraflar, tıpkı günümüzdeki "optik okuyucular" gibi, birer "kader okuyucu" olarak kullanılmaktadır. Esasen birer hilkat garibesi olan bu zavallı insanları, koca bir kitlenin "gayptan haber veren allamesi" makamına oturtan şey, cahili kader inancının ta kendisidir.

Cahiliyye kader inancı biraz değiştirilip yumuşatılarak Emeviler eliyle yeniden gündeme getirildi. Bu konuyu **BİRİNCİ BÖLÜM/2.3. Emevi kaderciliğinin teşekkülü** başlığı altında işlediğimiz için geçiyoruz.

2.5. Metin ve şerh

ففكّر يا امير المؤمنين فى قوله تعالى :"لمن شاء منكم ان يتقدم او يتأخر» وذلك ان الله قد جعل فيهم من القدرة ما يتقدمون بها و يتأخرون ليستحق المحسن الجنة و يستحق المسيء النار، ولو كان الامر كما ذهب اليه المبطلون لما كان لهم ان يتقدموا ولا يتأخروا ولا كان لمتقدم حمد ولا على متأخر لوم فيما عمل، لان ذلك بزعمهم ليس منهم ولا اليهم ولكنه شيء عمل بهم ولكان الله قال فيما ذكر من جزائهم جزاءً بما عمل بهم وجزاء بما كتبت لهم، ولما كان قال:»جزاء بما كانوا يعملون».

ولقد خالف القوم يا امير المؤمنين كتاب الله وحرفوه وما كان قول الله ليكذب [بعضه][31] بعضا بل هو كما وصف "احسن الحديث كتابا متشابها» يشبه بعضه بعضا ولا يخالف بعضه بعضا لانه «تنزيل من حكيم حميد».

ثم فكر يا امير المؤمنين فى قوله: "ونفس وما سوّاها فألهمها فجورها وتقويها» فقد جعل فى طبع ابن آدم بالالهام ان يعرف الفجورمن التقوى ثم قال تعالى: «قد أفلح من زكاها وقد خاب من دساها» فلو كان هو الذى دساها ما خيّب نفسه.

---

31 İstinsah sırasında burada bir kelime düşmüş olsa gerektir.

ثم فكر يا امير المؤمنين فى قوله: "قالوا ربنا من قدم لنا هذا فزده عذابا ضعفا فى النار» فلو كان الذى قدم لهم ذلك...[32] [ولكن الله قد بيّن لنا من قدّم لهم ذلك ومن أضلهم فقال: «وقالوا ربنا انا اطعنا سادتنا و كبراءنا فاضلونا السبيلا» فالسادة والكبراء هم الذين قدموا لهم الكفر و اضلوهم السبيل بعد ان كانوا عليها.]

Ey Mü'minlerin Emîri! Yüce Allah'ın ***"İçinizden öne geçmeyi ve arkada kalmayı dileyen herkes için..."*** *(Müddessir 74:37)* sözünü düşün! Bu, Allah'ın onlara kudret vermesi sebebiyle ileri giderler ve geri kalırlar demektir. Sonuçta iyilik yapanlar cenneti hak edecek, kötülük yapanlar ise cehennemi hak edecektir. Eğer mesele (insanın sorumluluğunu/irade özgürlüğünü) iptal edenlerin iddia ettikleri gibi olsaydı, onların ileri gitme ve geri kalma imkânı olmayacaktı. Bu durumda ise, ileri giden övülmeyecekti, yapmadığı şeyden dolayı geri kalan da yerilmeyecekti. Zira onların düşüncesine göre bu (ileri gitme ve geri kalma) durumu, ne onların kudretinin eseridir, ne de onlara verilmiş kudretin eseridir. Sadece bu, onlara yaptırılmış bir şeydir. Eğer durum onların sandığı gibi olsaydı, onların cezalarından söz ederken, Allah'ın; "Onlara *yaptırılan* şeylere bir karşılık olarak" ve "Onlar için önceden yazdığım şeylere bir karşılık olarak" demesi gerekirdi; ama asla ***"Onların yaptıkları şeylere bir karşılık olarak"*** *(Secde 32:17)* demezdi.

Doğrusu Ey Mü'minlerin Emîri, bu topluluk (böyle yapmakla) Allah'ın kitabına muhalefet ettiler ve onu tahrif ettiler. Allah'ın sözlerinin [bir kısmı] diğerini yalanlamaz. Bilakis Kur'an Allah'ın tanımladığı gibi ***"En güzel söz, birbirine benzeyen bir kitaptır."*** *(Zümer 39:23)* Bir kısmı diğer kısmına benzer, asla bir kısmı diğer kısmına aykırı düşmez. Zira o, ***"Hakîm ve Hamîd olan Allah'tan indirilmedir."*** *(Fussilet 41:42)*

Sonra Ey Mü'minlerin Emîri! Allah'ın şu sözünde vurguladığı hakikati düşün: ***"İnsan benliği ve onun yaratılış amacına uygun biçimlenişi şahit olsun! Ve nihayet insan benliğine iyiyi ve kötüyü tanıyıp sorumsuz ve sorumlu davranma yeteneğini yerleştiren (şahit olsun) ki.."*** *(Şems 91:7-8)* Allah âdemoğlunun tabiatına, iyiyi kötüden seçip ayırma yeteneğini yerleştirmiş ve şöyle buyurmuştur: ***"Kendini temizleyen kimse kurtulmuş, kendini kirleten kimse ise***

---

32 Elyazma nüshada bu cümle, nüshayı istinsah eden kâtibin zuhulünden kaynaklanan bir nedenle olsa gerek, yarımdır. Köşeli parantez içinde kalan kısım, Haccac'ın mektubunda (b nüshası) yaptığı iktibasa dayanmaktadır.

hüsrana uğramıştır. *(Şems 91:9-10)* Eğer onu kirleten Allah olsaydı, hüsranı kuluna nisbet etmezdi.

Ey Mü'minlerin Emîri, Allah'ın şu sözü üzerinde de düşün: ***"(Cehennemlikler) şöyle yalvaracaklar: "Rabbimiz! Bunu başımıza kim sardıysa, onun ateş içerisindeki azabını kat be kat artır!"*** *(Sâd 38:61)* Eğer onların başına bu cezayı Allah sarmış olsaydı... [Fakat Allah bize onların başına bu cezayı kimin sardığını ve onları kimin saptırdığını şu sözüyle beyan ediyor: ***"Onlar dediler ki: "Rabbimiz! Biz efendilerimize ve büyüklerimize uymuştuk; onlar da bizi yoldan çıkardılar!"*** *(Ahzab 33:67)* Efendiler ve büyükler, onlar doğru yolday-ken, onları küfre sürüklemişler ve yoldan saptırmışlardır.]

2.5.1 Allah "size yazdığım karşılık" demedi; "yaptıklarınıza karşılık" dedi

El-Basrî *Risale*'nin bu bölümünde de insanın yapabilme ira-desine ve gücüne dikkat çekiyor. Daha doğrusu, Kur'an'ın meseleyi böyle ele alışına dikkat çekiyor. Kur'an falancaları "Allah öne geçi-rir" veya "arkada bırakır" demiyor. Aksine "öne geçme" ve "arkada kalma" fiillerinin öznesi olarak insanı gösteriyor. İnsan cennet veya cehenneme, Allah "bu cennetliktir" veya "bu cehennemliktir" diye yazdığı için girmiyor. Secde 17. ayetin de açıkça söylediği gibi, "öz-gür iradesiyle seçiminin ve bu seçime uygun olarak yaptıklarının bir sonucu" olarak giriyor.

Risale'deki *mubtılûn* (iptal edenler), Haccac'ın *Risale*'yi özetleyen mektubunda yumuşatılarak *muhtûn* (hata edenler) şeklinde yazılmış. İptal edenlerden kasıt iki şey olabilir: 1) İnsanın sorumluluğunu iptal edenler. 2) Özgür iradeyi iptal edenler. Her ikisi de aynı kapıya çıkar. *Mubtılûn* isimlendirmesinde, ecnebi ifadesiyle "nihilist" manası da mevcuttur. El-Basrî'nin kadercilik sapmasına karşı bu canhıraş mü-cadeleyi vermesinin altında yatan sebep de budur. Zira her tür ahlaki yozlaşmanın kökeninde, sorumsuzluk yatar. Kadercilik ise, mesuliye-tin yerine mecburiyeti, iradenin yerine 'kaderi' koyan anlayıştır. Oysa-ki Kur'an ***"Her insan yaptıklarının rehinesidir."*** *(74:38; krş: 52:21)* der.

El-Basrî, kaderci düşünceyi savunanları "kavim" olarak nite-lendirir. Bu, iktidar destekli mezkûr düşünceyi savunanların orga-nize ve bilinen bir sosyal çevre olduğunu gösterir.

İnsan amellerinin öznesidir. İbnu'l-Cevzi, İmam'a dair eserin-de ondan şunu nakleder:

"Ey Âdemoğlu! Ben yeni günüm; yapıp ettiklerine şahitlik ediyorum. Senden ayrıldığımda bir daha geri gelmem. Bunun için ne yapacaksan şimdi yap; zira gelecekte şu an yaptıklarını bulacaksın. Dilediğini arkaya at; ama bil ki bu fırsat bir daha eline geçmeyebilir."

El-Basrî'nin 13.5 asır önce *Kader Risalesi* ile söylediği bu hakikati, ondan 13 asır sonra gelen Kur'an şairi Mehmed Akif şiir diliyle şöyle söyler:

Ye'sin sonu yoktur, ona bir kerre düşersen
Hüsrana düşersin, çıkamazsın ebediyyen!

Allah'a dayandım de, sen çıkma yataktan
Mânâyı tevekkül bu mudur, hey gidi nadan!

Dünya koşuyor söz mü, beraber koşacaktın
Heyhat, bütün azmi sen arkanda bıraktın

Allah'a dayan, sa'ye sarıl, hikmete râm ol!
Yol varsa budur, bilmiyorum başka çıkar yol

Memleket mahvoluyor, din de beraber gidiyor
Size Kur'an, bakınız sâde uzaktan mı diyor?

Bırak çalışmayı, emret oturduğun yerden!
Yorulma öyle ya, Mevla 'ecîr-i hâss'ın iken!

Bütün işleri Rabbim görür: Vazifesidir!
Yükün hafifledi, sen şimdi doğru kahveye gir!

Kamer çalışmadadır, gökle yer çalışmadadır
Güneş çalışmada, seyyâreler çalışmadadır

Çalış dedikçe şerîat, çalışmadın durdun
Onun hesabına birçok hurâfe uydurdun!

Sonunda bir de 'tevekkül' sokuşturup araya
Zavallı dini çevirdin onunla maskaraya!

Yer çalışsın, gök çalışsın, sen sıkılmazsan otur!
Bunların hakkında bilmem bir bahânen var mı? Dur!

Mâsivâ bir şey midir, boş durmuyor Halık bile
Bak, tecellî eyliyor bin şen-i gûnâgûn ile

Ey bütün dünya ve mâfiha ayaktayken yatan!
Leş misin, davranmıyorsun, bâri Allah'tan utan!

2.6. Metin ve şerh:

[ثم فكر يا امير المؤمنين][33] فى قوله: «ربنا ارنا الذين اضلانا من الجن والانس نجعلهما تحت اقدامنا ليكونا من الاسفلين»، وقال عز من قائل: «انا هديناه السبيل اما شاكرا واما كفورا»، يقول عرفناه الطريق اما ان يشكر فنجازيه واما ان يكفر فنعاقبه على كفره: «ومن يشكر فانما يشكر لنفسه ومن كفر فان الله غنى حميد»، [وكذلك قال الله عز وجل: «واضل فرعون قومه وما هدى».

فقل يا امير المؤمنين كما قال الله فرعون الذى اضل قومه ولا تخالف الله فى قوله وتجعل من الله الا ما رضى لنفسه فانه قال: "ان علينا للهدى و ان لنا للآخرة والاولى» فالهدى من الله و الضلال من العباد.

ثم فكر يا امير المؤمنين فى قول الله عز وجل: "وما أضلنا الا المجرمون»، وقوله :»وأضلهم السامرى»، وقوله: «ان الشيطان كان للانسان عدوا مبينا»، و[34] قال الله تعالى: «وأما ثمود فهديناهم فاستحبوا العمى على الهدى فأخذتهم صاعقة العذاب الهون بما كانوا يكسبون»، فكان بدؤ الهدى من الله تعالى وكان بدؤ استحقاقهم العمى باهوائهم المضلة.

[Bir de düşün Ey Mü'minlerin Emîri] Allah'ın şu sözünü: ***"Rabbimiz! Görünen görünmeyen iradeli varlıklardan bizi baştan çıkaranları bize göster; onları ayaklarımızın altına alıp çiğneyelim ki, hepimizin en alçağı olsunlar."*** *(Fussilet 41:29)* Yine şu da O'nun dediklerindendir: ***"Biz insanı doğru yola yönelttik; artık ister şükreden biri olur, isterse küfreden biri olur."*** *(İnsan 76:3)* O diyor ki: Biz insana yolu tarif ettik; o ya şükreder, Biz onu ödüllendiririz; ya da inkar eder, Biz onu inkarından dolayı cezalandırırız: ***"Artık kim şükrederse, kendi lehine şükretmiş olur; kim de nankörlük ederse, iyi bilsin ki Allah kendi kendine yetendir, hamdlerin tümü Zatına mahsus olandır."*** *(Lokman 31:12)* [Yüce Allah'ın şu sözü de buna benzer: ***"Firavun kavmini saptırmıştı; bir daha da doğruyu gösterememişti."*** *(Tâhâ 20:79)*

33 Köşeli parantezden önceki cümle yarım olduğu için, paragrafın başında, *Risale'nin* üslubuyla uyumlu böyle bir girizgâh takdir edilmiştir.

34 Köprülü nüshasında bulunmayan köşeli parantez içindeki kısmın neşrinde, Ayasofya ve *el-Münye* metinleri esas alınmıştır.

Ey Mü'minlerin Emîri! Sen de Allah'ın dediği gibi, "Kavmini saptıran kimse Firavun'dur" de! Allah'a, kelamında muhalefet etme! Allah'a, O'nun Zatı için razı olduğundan başkasını isnat etme. Çünkü O şöyle buyurur: ***"Elbet doğru yolu göstermek Bize düşer; şüphesiz bu hayat da, öbür hayat da Bizim mülkiyetimizdedir."*** *(Leyl 92:12-13)* Hidayet Allah'tandır, dalalet kullardandır.

Bir de Yüce Allah'ın şu sözü üzerinde düşün Ey Mü'minlerin Emîri: ***"Bizi saptıranlar, günaha gömülüp gitmiş olan şu kimselerdi."*** *(Şuara 26:99)* Ya O'nun şu sözü: ***"Ve Samiri onları saptırdı."*** *(Tâhâ 20:85)* Bir de şu sözü: ***"Şüphesiz Şeytan insan için tartışmasız bir düşmandır."*** *(İsra 17:53)* Ve] Yüce Allah şöyle buyurur: ***"Semud kavmine gelince... Biz onlara da yol göstermiştik; fakat onlar, doğru yolu görmektense körlüğü tercih ettiler. Sonuçta yapageldikleri şeylere karşılık, onları onur kırıcı azabın yıldırımı çarptı."*** *(Fussilet 41:17)* İşte, hidayetin başlangıcı Yüce Allah'tan, fakat onların körlüğü hak etmeleri, sapık arzularına uymalarından dolayıdır.

2.6.1. Mes'uliyetin yerine mecburiyeti koymak, kötülükle iyiliği bir tutmaktır

Bölümün ilk ayeti Fussılet 29'dur. Bu ayetin de içinde yer aldığı pasajların ana fikrini "İyilikle kötülük bir olmaz" diyen 34. ayette buluyoruz.

Peki, ***"İyilikle kötülük bir olmaz"*** demek, ne demektir?

Bunu demek, "insan yaptığı iyiliklerin de kötülüklerin de sorumlusudur" demektir. Yine, "Allah insana iyilik ve kötülüğü yaptıran değil, Allah insanı yaptığı iyilik ve kötülükle hesaba çekendir" demektir. Tersi de geçerli: İnsanı yaptıklarından mes'ul değil, yaptıklarına mecbur bilmek, iyilikle kötülüğü aynı kefeye koymaktır. Eğer bunu Allah'a nisbet ediyorsa, Allah'ın iyilikle kötülüğü bir tutacağı iftirasında bulunuyor demektir. Oysaki Allah insanı doğru yola yöneltmiştir. Ondan sonrası insana kalmıştır: İster şükreder, isterse küfreder (76:3). Artık şükreden kendi lehine şükretmiş olur, küfreden de kendi aleyhine nankörlük etmiş olur (31:12).

Kur'an, kavmini Firavun'un saptırdığını söylemektedir. Buna karşın, birileri kalkıp da Allah'ın vahyini yalanlarcasına, "Yok, onların sapacağı/şaki olacağı daha Âdem yaratılmadan yazılmıştı" derse, Firavun'un vebalini Allah'a yıkmış olur. Ona söylenecek şey şudur:

Allah'tan utan! Bu sözü ağzına koyduğun Hz. Peygamberden utan! Allah ile Peygamberi karşı karşıya getirmekten utan!

Yüce Allah *"Elbet doğru yolu göstermek Bize düşer"* (92:12) derken, birileri kalkar da; "Yok, sadece hidayet değil, dalalet de Allah'ın işidir" derse, "Allah'tan kork! Allah'a iftira etme!" der ve Allah'ın kelamını hatırlatırız: *"Bizi saptıranlar günaha gömülüp gitmiş olan şu kimselerdi."* (26:19)

Allah Firavun'un zulmünden kurtulan İsrailoğulları'nı Samiri'nin saptırdığını söyler (20:85). Birileri kalkar da, "Yok onların sapacağı daha yaratılmadan yazılmıştı" derse, biz de ona; "'Onları Samiri saptırdı' diyen Allah doğru söyledi, sense yalan söyledin" deriz. Allah'ı tekzib edeni tekzib etmeyi, imanımızın bir gereği biliriz.

Risale'de sadece başı yer alan Fussılet 17, şöyle bitiyor: *"Sonuçta yapageldikleri şeylere karşılık, onları onur kırıcı azabın yıldırımı çarptı."* (Fussılet 41:17) Zımnen bu şu anlama geliyor: Helak olan Semud, Allah ezelde yazdığı için değil, kendi yaptıkları yüzünden azaba uğradı. Burada biri kalkıp da; "Ama Allah onların öyle yapacaklarını ve azaba uğrayacaklarını biliyordu" derse, konuyu saptırmış, istismar etmiş olur. Zira Allah'ın konuyu Kur'an'da ele alma amacı, sonsuz ilmini isbat değil, kullarını, yaptıklarının sorumluluğunu üstlenmeye davettir. Zira bu ayetlerin indiği nüzul ortamında Allah'ın ilmini inkâr diye bir sorun bulunmamaktadır. Dolayısıyla, Kur'an'ın olmayan bir sorunu varmış gibi takdim etmesi de söz konusu değildir.

2.7. Metin ve şerh:

ولا يطولن عليك يا امير المؤمنين كلامي و كتابي، فان فيه الحجج الواضحة على من برأ نفسه و نسب الظلم الى ربه، [واقتدا][35] ابانا آدم وهو أحق من يقتدى] به حين قال اذ عصى ربه: «ظلمنا انفسنا وان لم تغفر لنا و ترحمنا لنكونن من الخاسرين»، ولم يقل: «هذا قضاؤك وقدرك»، وكذلك قال موسى حين قتل النفس قال: «هذا من عمل الشيطان انه عدو مضل مبين قال رب اني ظلمت نفسي فاغفر لي فغفر له»، فموسى يقول «هذا من عمل الشيطان» والجاهل يقول: «هذا من فعل الرحمن».

35 Müstensih hatası olduğunu düşündüğümüz bu kelimenin yerinde, elyazma nüshada واسم kelimesi yer almaktadır.

وما كان احد ممن قصّ الله علينا فى كتابه الا وهو معترف بذلك. قال الله تعالى: "فسولت له نفسه قتل اخيه فقتله فاصبح من الخاسرين"، و ليس فى الناس احد يقال له انت صاحب الظلم و منك بدؤه الا كره ذلك فيجعلون لله ما لا يرضونه ويجعلون لانفسهم ما يشتهون، ولم يهلك فى هذا الا قوم «فى قلوبهم زيغ فيتبعون ما تشابه منه ابتغاء الفتنة»، فيجادلون فيقولون قد قال الله تعالى «[ان الله] يضل من يشاء ويهدى..»، و لا ينظرون إلى ما قبل ذلك و ما بعده و لو تدبروا ما قبل الآيات وما بعدها مما يدل عليها لم يضلوا.

قال الله تعالى: "يثبت الله الذين آمنوا بالقول الثابت فى الدنيا وفى الآخرة ويضل الله الظالمين ويفعل الله ما يشاء»، فمما شاء[أنه] اثبت الذين آمنوا بايمانهم وصلاحهم ويضل الظالمين ببغيهم وعدوانهم ، وقال: «فلما زاغوا ازاغ الله قلوبهم»، فانما ازاغ قلوبهم لما زاغوا، وقال الله تعالى: «يضل به كثيرا ويهدى به كثيرا وما يضل به الا الفاسقين الذين ينقضون عهد الله من بعد ميثاقه ويقطعون ما امر الله به ان يوصل و يفسدون فى الارض اولئك هم الخاسرون»، ومما نازعوا فيه قوله : «افمن حق عليه كلمة العذاب افأنت تنقذ من فى النار»، فد بيّن الخلق من الذى حقت عليه كلمة العذاب بقوله تعالى: «كذلك حقت كلمة ربك على الذين فسقوا انهم اصحاب النار» وانما حقت كلمة العذاب عليهم بعدما عملوا بالفسق.

Ey Mü'minlerin Emîri! Sözüm ve yazım sana asla uzun gelmesin. Çünkü bu yazıda, zulmü Allah'a isnat edip kendilerine toz kondurmayan kimselere açık ve net deliller vardır. İşte, kendisine uyulacak kimselerin başında gelen atamız Âdem'in [yoluna uy]; o Rabbine isyan ettiği zaman, ***"Biz kendimize zulmettik; eğer bizi bağışlamaz ve bize rahmet etmezsen; elbet biz hüsrana uğrayanlardan oluruz"*** *(A'raf 7:23)* demişti. O, "Allah'ım, bu Senin kaza ve kaderindir" dememişti. Yine Musa da bir cana kıydığında şöyle demişti: ***"Bu Şeytan'ın amelidir; şüphe yok ki o kişiyi yoldan çıkaran açık bir düşmandır" Ve dedi ki: "Rabbim! Ben kendime zulmettim! Benim günahımı bağışla! Sonunda Allah onu bağışladı."*** *(Kasas 28:15-16)* Musa "Bu Şeytan'dandır" diyor, cahil ise kalkmış "Bu fiil Rahman'dandır" diyor.

Allah'ın, kitabında bize (bu türden) kıssasını anlattığı hiç kimse yok ki, bu hakikati itiraf etmemiş olsun. Yüce Allah dedi ki: ***"Ve (Kabil'in) benlik davası, onu kardeşini öldürmeye sevk etti; sonunda onu öldürdü ve büsbütün kaybedenlerden oldu."*** *(Maide 5:30)* İnsanlardan hiç biri, kendisine "Sen zalimsin, zulmün işlenmesine sen sebep oldun" denilmesinden hoşlanmaz. Hoşlanmadıklarını Allah'a isnat ederler, hoşlandıklarını ise kendilerine nisbet ederler. Bu konuda, ancak ***"Kalplerinde yamukluk bulunan ve saptırmak maksadıyla kitabın müteşabih ayetlerinin peşine düşen"*** *(Âl-i İmran 3:7)* bir topluluk helak olmuştur. Onlar cedel yaparak; "Allah Kur'an'da ***'O dilediğini/dileyeni dalalete sevk eder, dilediğini/dileyeni ise hidayete sevk eder*** *(Ra'd 13:27)* buyuruyor" derler. Ama ayetin bağlamına hiç bakmazlar. Eğer bu türden ayetlerin önünde ve ardında yer alan ayetlerin neye delalet ettiği üzerinde kafa yorsalardı, bu konuda asla sapmazlardı.

Yüce Allah şöyle buyurdu: ***"Allah inanıp güvenen kimseleri sabit, sağlam bir sözle hem dünyada hem de ahirette sapasağlam (dimdik ayakta) tutar; ve Allah zalimlerin ayaklarını kaydırır: çünkü Allah dilediğini yapar."*** *(İbrahim 14:27)* Yani, O'nun dilemesi [şu demektir]: O, iman edenlerin ayaklarını, imanları ve iyilikleri sebebiyle sabit tut(mayı dil)er; zalimlerin ayaklarını ise, olumsuzlukları ve zalimlikleri sebebiyle kaydır(mayı dil)er. O şöyle buyurdu: ***"Ne zaman ki kaydılar, Allah da onların kalplerini kaydırdı."*** *(Saf 61:5)* Onlar kayınca, Allah da kalplerini kaydırmıştır. Ve O şöyle buyurdu: ***"Bununla Allah birçoğunu saptırırken birçoğunu da doğru yola yöneltir. Ve fakat yoldan çıkmışlardan başkasını kesinlikle saptırmaz. Onlar ki (fıtrat) sözleşmesinden sonra Allah'ın (aldığı) sözü bozarlar, Allah'ın birleştirilmesini emrettiğini birbirinden ayırıp-koparırlar ve yeryüzünü fesada verirler: işte bunlardır hüsrana uğrayanlar."*** *(Bakara 2:26-27)* Onların münakaşa konusu ettiği ayetlerden biri de şudur: ***"Ne o, hakkında azap vaadi gerçekleşmiş olan kimseyle (böyle olmayan) bir olabilir mi? Şimdi, ateşin göbeğine düşmüş birini sen kurtarabilir misin?"*** *(Zümer 39:19)* İnsanlar içerisinden azabın kim üzerine hak olduğunu Allah şöyle beyan etmiştir: ***"İşte Rabbinin inkarda direnen kimseler hakkındaki sözü böyle gerçekleşmiştir; elbet onlar ateş yoldaşıdırlar."*** *(Mü'min 40:6)* Onların hakkında azap sözü, ancak onlar fasıkça ameller işleyince gerçekleşmiştir.

2.7.1. Âdem "Bu bana yazdığın kaderdir" demedi, 'Ben kendime zulmettim' dedi

Hz. insanın atası Âdem, arzularına uymuş ve Allah'a asi olmuştu. Âdem "Bu Allah'ın kaza ve kaderidir" demedi, "***Ben nefsime zulmettim***" dedi (7:23). Yani isyan ve günahının sorumluluğunu Allah'a fatura etmedi, kendisi üstlendi. Zaten tevbe ve istiğfarın ilk şartı, günahının sorumluluğunu kabul etmekti. Bunu kabul etmeyenin tevbe etmesi mümkün değildi.

Âdem hatasının sorumluluğunu üstlendi ve Allah'ın rahmetine nail oldu. İblis ise hatasının sorumluluğunu üstlenmeyip Allah'a attı ve Şeytan oldu. "***Rabbim, dedi; sen beni saptırdın, bunun için ben de yeryüzünde (kullarına günahları) süslü püslü göstereceğim ve kesinlikle onların tümünü yoldan çıkaracağım.***" *(Hicr 15:39)* Yine o "***Madem beni yoldan saptırdın; onları saptırmak için senin dosdoğru yoluna oturacağım***" *(A'raf 7:16)* dedi.

İblis eyleminin sorumluluğunu üstlenmekten kaçınıp tercihinin faturasını Allah'a çıkarmış, "Beni Sen saptırdın" demişti. Bu durumda ilk kaderci İblis olmuş oluyordu. İbn Kayyım el-Cevziyye'nin dediği gibi "Kadercilik İblis'in dini olmuştu"[36]

Hz. Musa da amelinin sorumluluğunu üstlendi. Elinden bir kaza cinayeti çıktığında "Bu Allah'ın bana yazdığı bir kaderdir" demedi. Aksine "***Ben kendime zulmettim***" dedi ve tevbe etti (28:15).

Hz. Musa, elinden çıkan kaza cinayetinin hemen ardından "***Ben kendime zulmettim***" demeden hemen önce bir başka şey söylemişti: "***Bu Şeytan'ın işidir.***" (28:15)

Sual: Hz. Musa'nın bu davranışı sorumluluğu bir başkasına yıkmak sayılır mı?

Cevap: Asla. Eğer öyle olsaydı, bunun hemen ardından "***Ben nefsime zulmettim***" deyip Allah'tan bağışlanma talebinde bulunmazdı. Şer, günah, kötülük ve hatayı Şeytan'a nisbet etmenin iki gerekçesi olabilir:

1. Bunlar Allah'a hamledilmez. Zira Allah'ın bir ismi de Hayr'dır (12:64; 20:73). Hayr olan Allah şerri murad etmez. Sevabı emreden Allah günahı kader yapmaz. İyiliği emredip de kötülüğü kader kılmaz. Şer ve kötülüğün Şeytan'a hamledilmesi, Allah'ı bu tür şeylerden tenzih içindir.

36 İbn Kayyım, *Ravdatu'l-Muhibbîn*, s. 62.

2. Kur'an'ın günahkâr insana gösterdiği bu yöntem, muhteşem bir nükteyi barındırmaktadır. Zımnen: Ey günahkâr insan! Kendini günahınla aynılaştırma. Günah senin asli bir unsurun değildir, o sana arız olmuş bir kirdir. Yıka ve at. O sana değil Şeytan'a yakışır. Günahlarını, Şeytan taşlayan bir hacı gibi Şeytan'a at; "Al, bunlar bana değil, sana yakışır!" de. Günahıyla aynılaşan insan, günahına nişan alamaz. Günahı Şeytan'a nisbet etmekle, insan günahıyla kendini özdeşleştirmemiş olmaktadır.

Öte yandan, Şeytan'ın, insanı kendisine uymaya mecbur kılacak bir gücü yoktur. Şeytan'a uymak da insanın tercihine kalmış bir şeydir. A'raf 175, Şeytan'a uyan insanın hiçbir mazeretinin olmadığını çok güzel anlatır. *"Biz ona ayetlerimizi verdik"* buyurulur. Ayetleri Allah verir. Bu vehbi olanı temsil eder. Devamında *"insan ondan sıyrılır çıkar"* buyurulur. Bu da kesbi olanı temsil eder. İnsan ondan sıyrılır çıkar. Ayetler ilahi iradeye tabi, insanın ondan sıyrılması ise insani iradeye tabidir. Yine *fe-etbe'ahu'ş-şeytan* ibaresinde "Şeytan'a uymak" insanın iradesi dışında gerçekleşmez. *Fe-tebi'ahu* değil de fe-*etbe'ahu* gelmesi bundandır. Zira şeytana uyan kişi Allah'ın ayetleriyle "bağını koparmış"tır. Süreci başlatan fiilin faili odur.

Hz. Davud da eyleminin sorumluluğunu üstlendi. O, Sâd suresinin 24-25. ayetlerinde dile getirildiği gibi, Allah'tan af dileyecek bir iş yapmış, fakat "Bu Allah'ın kaza ve kaderidir" mazeretine sığınmamıştı. Aksine tevbe etmiş ve Allah da onu bağışlamıştı.

Hz. Yunus da eyleminin sorumluluğunu üstlendi. O, kavmine sinirlenip, görevini izinsiz terk etmişti. Kur'an, Hz. Yunus için *"kaçak bir köle"* (37:140) benzetmesini yapar. Daha sonra başına gelen ağır imtihanlar sırasında, asla "Bu Allah'ın bana yazdığı bir kaza ve kaderdir" demedi. Aksine, eyleminin sorumluluğunu üstlenerek hatasını kabul etti ve *"ben zalimlerden oldum"* (21:87) itirafında bulundu.

2.7.2. Kendine "zalim" dedirtmeyen kul, neden Allah'a zulüm isnat eder?

İmam el-Basrî, o keskin ferasetiyle başlıktaki soruyu sorar ve şu tesbiti yapar: "Hoşlanmadıklarını Allah'a isnat ederler, hoşlandıklarını ise kendilerine nisbet ederler". Bu müşriklerin kız çocukları konusundaki tavrını hatırlatmıyor mu? Onlar kız çocuğu

haberini bir felaket haberi gibi karşılarken, Allah'a ortak koştukları putları ve melekleri dişi olarak tasavvur ve tasvir ediyorlardı. Kur'an onlara şöyle suçüstü yapar: *"Erkekler size, kızlar O'na ha! Bu ne berbat bir taksimat!"* (*Necm* 53:21)

Kadercilerin *"O dilediğini/dileyeni dalalete sevk eder, dilediğini/dileyeni hidayete sevk eder"* (*Ra'd* 13:27) türü ayetleri istismar ettiklerini söyler. Bu ve buna benzer ayetlerin hemen önünde ve ardında, dalalet ve hidayet gerekçeleri mutlaka yer alır. Bu gerekçelerin tamamı insanın kendi tercihine bağlı amelleridir. Zaten hemen arkadan gelen İbrahim 27. ayette, Allah'ın İman edenleri hidayete yönelteceği, zalimlerin ise ayağının kaymasına izin vereceği ifade buyurulmaktadır. Ve arkasından sıra sıra ayetler zikredilerek, Allah'ın dilemesinin keyfi değil, kendi koyduğu ilkelere bağlı olduğu isbat edilmiştir.

Kaldı ki, bu tür ayetlerin tamamında *yeşâ'* (diler) fiilinin biri insanı (*men*) diğeri Allah'ı gösteren gizli zamir (*huve*: O) olmak üzere iki faili birden gördüğünü daha önce söylemiştik. Bu durumda bu tür ibarelerin tümü "Allah sapmayı dileyenin sapmasını diler/izin verir, hidayeti dileyenin hidayetini diler/izin verir" şeklinde anlaşılması dil açısından da bir zarurettir.

Kur'an şuna benzer ayetlerle doluyken, kim kalkıp da amellerinin mes'uliyyeti yerine kaderin mecburiyetini koyabilir:

"Zira Biz, her peygamberi, Allah'ın izni dâhilinde sadece kendilerine itaat edilsin diye gönderdik. Eğer onlar, kendilerine kötülük ettikten sonra sana gelip de Allah'tan af dileselerdi ve -Peygamber de onların bağışlanması için dua etseydi- kesinlikle Allah'ı tevbeleri kabul etmeye hazır ve merhametli bulacaklardı."

(Nisa 4:64)

"Allah sizin için kolaylık ister, sizi zora koşmak istemez; oruç günlerinin sayısını tamamlamanızı, sizi doğru yola ulaştırdığı için O'nu yüceltmenizi ister, böylece O'na şükretmiş olursunuz."

(Bakara 2:185)

"Ve (sana gelince) Ey Âdem! Sen ve eşin has bahçede yerleşin, canınızın çektiği her şeyden yiyin, ama sakın şu ağaca yaklaşayım demeyin: sonra zalimlerden olursunuz!" ***(A'raf 7:19)***

Kur'an'ın bu ve buna benzer yüzlerce ayetinde, insanın özgür seçimine ve insanı bekleyen akıbetin niteliğini bu seçimin tayin edeceğine atıf vardır.

2.8. Metin ve şerh:

ومما ينازعون فيه قوله: "وما كان لنفس ان تؤمن الا باذن [الله]»، والاذن التخلية فقد خلاها والايمان وجعل لها قدرة عليه و قال: «وما ارسلنا من رسول الا ليطاع بإذن الله»، وما كان الله ليبعث رسولا ليطاع ثم يحول بين خلقه و بين طاعته ما ابعد هذا من وصف الله و عدله وحكمه، و مما ينازعون فيه قوله: «لمن شاء منكم ان يتقدم او يتأخر»، [وقوله] «لمن شاء منكم ان يستقيم وما تشاؤن الا ان يشاء الله رب العالمين».

صدق الله لم يكن ليشاء الخير الا ان يشاء لنا فمن مشيئته لنا الخير قبل ان نشاء ان دلنا عليه و بيّنه لنا، و قال: "يريد الله بكم اليسر ولا يريد بكم العسر»، وقال: «يريد الله ليبين لكم ويهديكم سنن الذين من قبلكم ويتوب عليكم والله عليم حكيم والله يريد ان يتوب عليكم»، و ما كان الله يريد ان يتوب علينا ويمنعنا ان نتوب او قد منعنا ذلك.

وينازعون فيما خلق من اولاد الزنا وغيرهم وليس يعذب الله الزانى على الولد وانما يعذبه على مخالفة امره وهو زناه الذى هو غير الولد وانما مثل الزانى الذى يضع النطفة فى غير حقها مثل الزارع الذى يبذر بذره فى غير ارضه ثم ان ينبت ما يشاء منه وما لا يشاء لا ينبته.

Onlar Allah'ın şu sözünü de münakaşa konusu ediyorlar: "***[Allah'ın] izni olmasaydı, hiçbir insan imana eremezdi.***" *(Yûnus 10:100)* Ayetteki *izin*, "özgür bırakma"dır; kişiyi imanda özgür bırakan, o insana, imana girme gücü vermiş olur. O şöyle buyurdu: ***"Zira Biz, her peygamberi, Allah'ın izni dâhilinde sadece kendilerine itaat olunsunlar diye gönderdik."*** *(Nisâ 4:64)* Kendilerine itaat edilsin diye, önce elçiler gönderip sonra kullarını itaatten engellemek Allah'a yakışmaz. Bu anlayış, 'Allah' olma hususiyetinden, O'nun adalet, hüküm ve hikmetinden ne kadar da uzaktır! Allah'ın şu sözü de, münakaşa konusu ettikleri ayetlerdendir: "***İçinizden ileri gitmeyi veya geri kalmayı dileyen kimseler için.***" *(Müddessir 74:37)* [Yine şu sözünü de]: "***Sonuçta içinizden doğru yolda yürümeyi dileyenler (öğüt alır). Âlemlerin Rabbi Allah (size irade vermeyi) dilemese, siz hiçbir şey dileyemezsiniz.***" *(Tekvîr 81:28-29)*

Allah doğru söylemiştir. O'nun bize hayırda rehberlik etmesi ve onu beyan etmesi, biz dilemeden önce O'nun bizim için dilediği hayırlardan biridir. O şöyle buyurdu: *"Allah sizin için kolaylığı diler, sizin için zorluğu dilemez."* (Bakara 2:185) Ve şöyle buyurdu: *"Allah (bütün bunları) size açıklamak, öncekilerin (doğru) hayat tarzlarına sizi yönlendirmek ve tevbelerinizi kabul etmek için size yönelmek ister; çünkü Allah her şeyi bilendir, her hükmünde tam isabet edendir. Allah size olanca bağışlayıcılığıyla yönelmek ister.."* (Nisâ 4:26-27) Tevbelerimizi kabul etmek için önce bize yönelmeyi dileyip de, sonra bizi tevbeden men edecek veya geçmişte men etmiş değildir.

Zina ürünü çocukları ve benzer durumdakileri Allah'ın yaratmış olmasını da münakaşa konusu ederler. Oysaki Allah zina eden kimseye çocuktan dolayı azap etmez, emrine karşı gelmekten dolayı azap eder. Allah'ın emrine muhalefet onun zina etmesidir, çocuk değildir. Zina ederek menisini hakkı olmayan bir mekâna akıtanın durumu, kendisine ait olmayan bir araziye tohum eken çiftçinin durumu gibidir. Ondan sonra O (?), orada istediğini yetiştirir, istemediğini yetiştirmez.

2.8.1. "Allah'ın izni", iradeyi özgür kılması demektir

Yüce Allah kitabında *"Allah'ın izni olmazsa hiçbir insan iman edemez"* (Yunus 10:100) buyuruyor. Burada *"Allah'ın izni* ne demektir?" sorusu önemli. Ancak ondan daha önemli bir şey var: Ayetin devamı: *"Ve Allah aklını kullanmayanlar üzerine pisliği boca eder!"* Eğer bir ayet başında imanı Allah'ın iznine bağlıyor, sonunda ise aklını kullanmayan üzerine Allah'ın pisliği boca edeceğini söylüyorsa, orada Kur'an okuyanlara emredilen *'tedebbür'* (derin okuma) şart olur.

"Allah'ın izni olmazsa hiçbir insan iman edemez" ayetini birileri "Kimin iman edeceği kimin küfredeceği Âdem yaratılmadan önce yazılmıştı" şeklinde anlarsa, küfür ve şirke sapan herkesin "Benim iman etmeme Allah izin vermedi" deme hakkı doğmuş olur. Bunu diyen birilerinin olduğunu Kur'an haber veriyor. Onlar şirkte direnen Mekke müşrikleri. *"Eğer Allah dileseydi biz şirk koşmazdık"* diyorlar. Bu Yüce Allah'a iftira olmuş oluyor.

İmam el-Basrî, *"Allah'ın izni"* ifadesini "Allah'ın tahliyesi" olarak açıklıyor. Bu muhteşem bir açıklama. *Tahliye, Kader Risalesi*'nde

"özgürlük" kelimesinin tam karşılığı olarak kullanılmıştır. Kök anlamı, bir odaya kapatılmış birine "yol vermek, izin vermek, müsaade etmek, serbest bırakmak" manasına geliyor. Esasen bu bağlamda "iradeyi özgür bırakmak" vurgusuna sahiptir.

"Allah'ın izni olmadan hiç kimse iman edemez" demek, "Allah'ın müsaadesi olmadan hiç kimse iman edemez" demektir. Allah insana irade vermekle, insanı imanı ve inkârı seçmede özgür bırakmıştır (*tahliye*). Bunun anlamı "Allah insana özgür irade vermeden hiç kimse iman edemez" demektir. Eğer ayetteki "Allah'ın izni", "Allah'ın kaza ve kaderi" anlamına gelseydi, hâşâ Allah imanı yazdığı için kişi mü'min, nifakı yazdığı için münafık, fıskı yazdığı için fasık, küfrü yazdığı için kâfir, şirki yazdığı için müşrik olmuş olurdu. O zaman insana islamı, imanı, takvayı, ihlâsı emretmesinin; küfrü, nifakı, fıskı, şirki yasaklamasının pratikte hiçbir anlamı kalmazdı.

Allah'ın izni, iradeli varlıklar söz konusu olduğunda tam da "irade"ye karşılık gelmektedir. İşte bunun için ayet ***"Allah aklını kullanmayanların üzerine pisliği boca eder"*** diye bitmektedir. Zira Allah iradeye seçme hürriyeti ve akla temyiz yeteneği verdikten sonra insan aklını kullanmazsa, o insan Allah'ın rehberliğine sırt dönmüştür. Allah'ın rehberliğine sırt dönen, kendini pisliğe mahkûm eder. Allah da onun kendini pisliğe mahkûm etmesine izin verir. Bu fiilin ve diğer beşeri fiillerin Allah'a nisbet edilmesi, Kur'an'ın öğrettiği bir edeptir. Hemen aşağıda bu meseleye girilecektir.

Külli planda Allah'ın izni olmadan hiçbir şey olmaz. Yaprak kımıldamaz, su akmaz, yağmur düşmez, güneş ısıtmaz, ay ışıtmaz, ateş yakmaz, soğuk üşütmez, hiçbir canlı doğmaz ve ölmez, insan kolunu kaldıramaz, parmağını oynatamaz. Şu kâinatta bilinçli bilinçsiz her hareket ve amel Allah'ın izni sayesinde gerçekleşir. Buna zâlimin zulmü, kâfirin küfrü, şakinin eşkıyalığı, münafığın nifakı, fâsığın fıskı da dâhildir. Zira zâlim zulmünü icra ederken O'nun emanet ettiği aklı, gücü, iradeyi, imkânı kullanır. Kâfir, şaki, münafık ve fâsık da öyle. Eğer Allah onlara irade vermemiş olsaydı, onlar zulmü, küfrü, şirki seçemezlerdi. Onlar sapmayı seçmişlerse, bu kendilerine bahşedilen irade sayesindedir. Allah iradeye seçme izni vermiş, insan yanlışı seçmiştir. Fakat Allah'ın zulme, şirke, küfre rızası yoktur. Bu yüzden cezalandıracaktır.

"Allah'ın izni", insanın iradeli eylemleri söz konusu olduğunda, "iradedir" demiştik. Şu ayetlerde geçen "Alah'ın izni" ifadelerinin

vurgusu da hep böyledir: *"Nice (nitelikli) sayıca az topluluk vardır ki, (niteliksiz) çoğunluğa Allah'ın izniyle galip gelir."* (Bakara 2:249) *"O az topluluk, çoğunluğu Allah'ın izniyle yendi."* (Bakara 2:251) *"Hiç kimse Allah'ın izni olmadan ölemez."* (Âl-i İmran 3:145) *"Rabbinin izniyle bitkiler ürün verir."* (A'raf 7:58) *"Allah'ın izni olmadan hiçbir musibet gelmez."* (Teğabun 64:11) *"(Vahiy) onları O'nun izniyle karanlıklardan aydınlığa çıkarır."* (Maide 5:16)

Kur'an'da 30'u aşkın ayette kullanılan ilahi izin, iradeli varlıklar söz konusu olunca iradeye, iradesiz varlıklar söz konusu olunca ilahi yasalara, kâinat söz konusu olunca sünnetullaha tekabül eder.

Bölümün giriş ayeti olan Yunus 100'e benzer bir kalıp da, kadercilerin istismarına çok uğrayan şu ayettir: *"Allah dilemezse siz dileyemezsiniz."* (Tekvir 81:29)

Amenna ve saddakna. Buna hangi mü'minin itirazı olabilir ki? Fakat Allah insanın dilemesini dilemiş. Bunun için iradesinden bir cüz de insana vermiş. O insanın dilemesini diledikten sonra, insanın iradesini "kader" adı altında ipotek edip, kimin said ve şaki olacağının daha kâinat yaratılmadan yazıldığını iddia etmek, Allah'ın takdirine itiraz etmektir. Allah takdirini çoktan yapmış ve insanın dilemesini dilemiştir. Zaten "Allah dilemese siz dileyemezdiniz" ayetinin hemen önünde yer alan ayet, tüm istismarcılara cevabı peşinen vermek için oraya konulmuştur: *"İçinizden doğru yolda yürümeyi dileyenler (öğüt alır)."* (Tekvir 81:28) Ayette, "doğru yolda yürüme" eylemi insanın iradesine nisbet edilmektedir. Bu durumda *"Allah dilemezse siz dileyemezsiniz"* demek, "Ama Allah sizin dilemenizi diledi" demekten başka ne manaya gelebilir ki?

Buna benzer bir pasaj da Müddessir suresinin sonunda yer alır:

"Evet, şüphesiz bu bir öğüttür; artık dileyen ondan öğüt alır; zaten onlar ancak Allah'ın dilemesi durumunda öğüt alabilirler: O, kendisine karşı sorumluluk duyulmaya ve bağışlamaya en ehil olandır." (Müddessir 74:54-56)

Bu ayetler zımnen şu hakikati söylemektedir: Allah da bunu dilediğine göre, artık kimse *"Eğer Allah dileseydi biz şirk koşmazdık"* (En'am 6:148) türünden bahanelerle Allah'a iftira etmemelidir. Yani: İnsanın dilemesini de Allah dilemiştir. Zaten, vermeyi dilemeseydi, dilemeyi vermezdi.

Yine buna benzer bir başka pasaj da İnsan suresinin sonunda yer alır:

"Hiç şüphe yok ki bu vahiy bir uyarıcı mesajdır; şu halde dileyen Rabbine varan bir yol tutsun; Zaten Allah (dilemenizi) dilemezse siz asla dileyemezsiniz: elbette Allah her şeyi bilendir, hep hikmetle hükmedendir. O, dileyen kimseyi rahmetine sokmayı diler; ne ki zalimler için de elîm bir azap hazırlamıştır." *(İnsan 76:29-31)*

Pasajın başı, ***"dileyen Rabbine varan bir yol tutsun"*** der. Ortası ***"Allah dilemezse siz dileyemezsiniz"*** der. Sonu ***"O dileyeni/dilediğini rahmetine sokmayı diler"*** der. Bütün bunların nasıl anlaşılması gerektiğini aynı surenin şu ayeti açıklar: ***"Elbet insanı doğru yola Biz yönelttik: şükreden ve nankörlük eden biri olmayı (kendi tercihine bıraktık)."*** *(İnsan 76:3)* Ayette geçen birleşik *immâ* (*in*+*mâ*) edatı, şart ve nefy'den oluşur. Bu "iki şıkkın dayandığı asıl yoksa, şıkların hiçbiri yok" demektir. Yani "insanın küfrü tercih etme yeteneği olmasaydı, şükür yeteneği de olmazdı" anlamına gelir. İrade, şükrün de küfrün de şartı ve sebebidir.

2.8.2. Kur'an ve sünnette beşeri fiillerin Allah'a isnadı

Kur'an'da beşeri fiillerin Allah'a isnat, nisbet ve izafesi konusu, üç başlık altında değerlendirilebilir:

1. *Yalnız Allah'a isnat edilip Allah dışında hiçbir varlığa isnat edilmeyen fiiller*: *Fıtrat, mağfiret, takdir* fiilleri gibi fiiller bu cümledendir. Bu kısma giren bu ve buna benzer fiiller Kur'an'da yalnızca Allah'a isnat edilir. Bunlara *'ef'âl-i husnâ-i hâssa'* (Allah'a has güzel fiiller) adını verebiliriz.

2. *Allah'a isnat edilmeyip hep insana ve diğer mahlûkata isnat edilen fiiller*: Bu fiillerin başında *zulüm, fesad-ifsad, hata* ve *günah* (*ism*) fiilleri gelir. Bunların Allah'a isnat edilmemesini bazıları, Allah'ın şanına yaraşır olmamasıyla izah etmişlerdir. Bu eksik ve yanlıştır. Aynı görüştekiler, kulu "dalalete düşürmeyi" (saptırma) Allah'ın şanına yaraşır bulmakta bir sakınca görmemişlerdir. Bu tutarsızlıktır. Onlar, zımnen şöyle demiş oluyorlar: 'Aslında zulüm, ifsat, hata ve günah fiillerinin hakiki failinin Allah olduğu doğrudur. Ama bunu böyle söylemek yanlıştır.'

Fesübhanallah! Bu ne yaman bir çelişkidir böyle! Onlara düşen Allah'ın tüm kötülüklerden beri olduğu hakikatine iman etmek, insanın işlediği tüm kötü fiillerin fail-i hakikisinin insan olduğunu itiraf etmekti. Zira Allah sadece kullarını dosdoğru bir yola çağırmamakta, kendi zatının da dosdoğru yolda olduğunu buyurmaktadır:

"Şüphe yok ki Rabbim, dosdoğru bir yol üzerindedir."

(Hûd 11:56)

3. *Hem Allah'a hem kula nisbet edilen fiiller*: Bunları da kendi içinde ikiye ayırmak mümkündür:

A- *Allah için de kullar için de kullanılan fiiller*: Bu da kendi içinde ikiye ayrılır: a) Allah için de kullar için de ayrı bağlamlarda ayrı ayrı kullanılan fiiller. Bunun Kur'an'dan birçok örneği vardır. b) Aynı bağlamda aynı lafız içinde kullanılan çift özneli fiiller: Kur'an'da geldiği her yerde değil, ama birçok yerde kullanılan *yehdî men yeşâ'*, (dilediği/dileyen kimseye hidayet eder) *yudillu men yeşâ'* (dilediği/dileyen kimseyi saptırır) gibi fiiller bunun başında gelir.[37]

İster bu kalıpta gelsin, ister kalıp dışı gelsin, mesela *yudillu men yeşâ'* ibaresi, yalınkat "Allah dilediğini saptırır" şeklinde çevrilmemelidir. Bu takdirde *yeşâ'* fiilinin iki özneyi de birlikte gören iki gözünden biri kör edilmiş olur. Ayetin metninde bulunan bir mana zayi edilmiş olur. Bu ibarenin iki özneyi de gören çevirisi şudur: "*O dileyenin sapmasını diler*". Bunun zımni açılımı ise şudur: "Allah dileyenin sapmasına izin verir". Zaten, ***"O fasıklardan başkasını saptırmaz"*** *(Bakara 2: 26)* gibi ayetler, bu manayı teyit eder. Risale'nin metninde örnek olarak zikredilen ***Zaten âlemlerin Rabbi Allah dilemezse, siz hiçbir şey dileyemezsiniz."*** *(Tekvîr 81:28-29)* ayeti de bu sınıfa girer. Zımnen: Allah size irade vermezse, siz dileyemezsiniz. Allah size irade vermekle sizin dilemenizi diledi, siz de o sayede diliyorsunuz.

B- *Aslında kula ait olduğu halde, Allah'a isnat edilen fiiller*: Bu sınıfa giren örnekler gerçekten dikkat çekicidir. Maksadı kullara Allah'a karşı edep öğretmektir. Verilen mesaj açıktır: 'Ey kul! Sakın Allah yokmuş gibi konuşma! Sakın Allah yokmuş gibi düşünme! Sakın Allah yokmuş gibi davranma!' İşte Risale metninde örnek gösterilen

يُرِيدُ اللَّهُ لِيُبَيِّنَ لَكُمْ وَيَهْدِيَكُمْ سُنَنَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ وَيَتُوبَ عَلَيْكُمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ

(4:26) ayetindeki *yubeyyinu* (O açıklar), *yehdî* (O yol gösterir) ve *yetûbu* (O yönelir) fiillerinin Allah'a isnat edilmesi, bu cümledendir.

37 Bkz: *Hayat Kitabı Kur'an / Gerekçeli Meal-Tefsir*, Ra'd 13:27, not 3.

Bununla güdülen maksat bellidir: İnsana "Haddini bil, kendini bil!" mesajı vermektir. Maksat, insana mutlak güç ve kudret sahibi olmadığını hatırlatmak, Allah'tan kopmamasını telkin etmektir. Yaptığının arkasında Allah'ın kendisine emanet ettiği irade, akıl, kuvvet, kudret, beden ve imkân olduğunu unutturmamaktır.

Şimdi meramımızı anlatmak için bu sırufa giren ayetlerden bazı örnekler verelim:

Örnek 1: ***"O kalem ile (yazmayı) öğretti"*** *(Alak 96:5)* ve ***"Hiçbir katip Allah'ın kendisine öğrettiği şekilde yazmaktan kaçınmasın"*** *(Bakara 2:282)*: Burada kalem ile yazmayı öğretme fiili Allah'a isnat ediliyor. Fakat bilinen bir gerçektir ki, yazı öğrenen herkes kendisi gibi insan bir öğreticiden öğrenir.

Sual: Peki, bu böyle olduğu halde, neden fiil Allah'a isnat ediliyor?

Cevap: Allah o kula hususi yazı öğretmenliği yaptığı için değil, yazma yeteneğini ve onun ardındaki akıl ve iradeyi verdiği için.

Örnek 2: ***"Ona mal ve gözü önünde duran oğullar verdim"*** *(Müddessir 74:12-13)*: Ayette mal ve oğul verme fiili Allah'a isnat edilmiştir. Ayetteki verme, bu azgın müşriğe özgü mucizevî bir ilahi müdahale anlamına gelmez. Allah herkese nasıl ve ne yolla mal ve evlat veriyorsa, o azgın müşriğe de aynı yolla vermiştir.

Örnek 3: ***"Onu evinden çıkaran O'nun Rabbidir"*** *(Enfal 8:5)*: Hz. Peygamber'in Bedir savaşı için evden çıkma fiili, Allah'a isnat edilmektedir. Bu ille de özel bir çıkarma anlamına gelmez. 'En sıradan çıkışında Allah'ın müdahalesi ne ise bunda da odur' diye anlamak, Kur'an'ın genel üslubuna daha uygundur.

Örnek 4: Şu ayet de buna benzer: ***"Allah dilemedikçe siz dileyemezsiniz."*** *(Nisa 4:78)*

Örnek 5: Yine şu ayet de: ***"Sizi de (tapmak için) yaptıklarınızı da Allah yaratmıştır."*** *(Saffat 37:96)*

Sevgili Peygamberimiz de, Kur'an'ın ahlakıyla ahlaklanmış ve bu edebi kendi üslubuna taşımıştır. Sadece bir örnek vermekle yetinelim: Ebu Musa el-Eş'ari, Tebuk için Rasulullah'tan binek istemişti. Nebi, önce olmadığını söylemiş, sonradan tedarik edip bineklerı vermiş ve şöyle demişti: *İntalikû fe-innemâ hamelekumullah*: "Haydi gidin, Allah size binek verdi", bir başka rivayette: *Lestu ene hameltukum, velakinnallahe hamelekum*: "Size binek veren ben değilim, sizi bindiren Allah". *(Buhâri 6721, 6649)*

Kâinatta olup biten her şeyin Allah'ın tasarrufu altında olup bittiğine iman eden her mü'min, bu edebe sahip olmalıdır. Bu edebi Kur'an öğretmiştir. Nebi'nin ve sahabenin uyguladığı bu edebi çığırından çıkaranlar, Emevi yöneticileri ve onların açtığı kötü çığırdan gidenler olmuştur. Onlar, kendi cinayet ve günahlarını Allah'a nisbet etmeye kalkmışlardır. Oysaki Kur'an, hatasını naklettiği peygamberlerin hepsinin de, hatalarını Rablerine değil kendi nefislerine isnat ettiklerini nakletmiştir.

Sözün özü: Hayrı, iyiyi ve sevabı Allah'a nisbet etmek de; şerri, kötüyü ve günahı Allah'a nisbet etmemek de Kur'an'ın edebiyle edeplenmektir.

2.8.3. Bir sahte soru: "Veled-i zinayı kim yaratır?"

İmam el-Basrî sözü, kaderci aklın kendine cedel konusu yaptığı "veled-i zinayı kim yaratır?" meselesine getirir.

"Veledi zinayı kim yaratır?" sorusu sahte bir sorudur. Sahte sorular, aklı zehirler. Zira sahte sorular, sahte sorunlar ve cevaplar üretir. Bu sahte cevaplar, hiçbir sorunu çözmez. Aksine asıl meselelerin önüne gerilerek onları gölgeler. En tehlikeli yanları da, Müslüman şuurunu iğdiş etmeleridir.

Bu sahte mesele, daha *Kelam İlmi* tedvin edilmeden Müslümanlar arasında gündeme gelen ilk kelami tartışmalardan biridir. Muhtemelen ehl-i kitap kültürü üzerinden Müslümanların gündemine girmiştir.

Veled-i zina meselesi, kötülüğün kaynağı (*teodise*) meselesi bağlamında tartışılmıştır. Bu konuda sorulan soru şuydu: "Allah'ın haram kıldığı zinadan olan çocuk, diğer herhangi bir çocuk gibi, ana rahminde Allah tarafından mı yaratılmaktadır?"

Bu soru boşuna sorulmuyordu. Zira arkasında başka sorular yatıyordu. Şunun gibi: Eğer zina mahsulü çocuğu yaratan da Allah ise, bu takdirde çocuğun olmasına sebep olan zina da onun "kaza ve kaderi" ile gerçekleşmişti. Eğer öyleyse, zinanın sorumlusu zina eden kimse midir, yoksa o çocuğun yaratılmasını ezelde takdir eden Allah mıdır? Eğer bu sonuncusuysa, zina eden neden cezalandırılır?

İmam el-Basrî, bu soruya yukarıda cevabını veriyor. Cezanın çocuktan dolayı değil, Allah'ın nehyettiği bir fiil olan zinayı işlemekten dolayı olduğunu söylüyor.

Burada asıl dikkat çekilmesi gereken husus, cahili kader anlayışını Kur'an'a rağmen iktidar eliyle yeniden hortlatanların bakış açısıdır. Onların derdi, kendi günah ve zulümlerini meşrulaştırmaktır. Onlar, bu meseleden yola çıkarak, işledikleri zulüm ve tuğyana mecbur oldukları imasında bulunmaktadırlar. Mantık şöyle yürüyor:

- Zina mahsulü çocuğu yaratan Allah mı, değil mi?

- Allah.

- O zaman o çocuğun doğumuna sebep olan zina da, Allah'ın kaza ve kaderidir. Kul kaderinden kaçamaz.

Bu senaryoyu müşriklerle mü'minler arasındaki mücadeleye taşıyalım:

- Bedir savaşı Allah'ın kaza ve kaderi miydi, değil miydi?

- Allah'ın kaza ve kaderiydi.

- O halde bir savaş, düşman olmadan gerçekleşmez. Öyleyse Allah'ın kaza ve kaderinin gerçekleşmesi için Bedir'de düşmanın olması da Allah'ın kaza ve kaderi idi. Emevi hanedanının kurucusu Muaviye'nin Bedir'de Hz. Peygamber'e karşı savaşıp öldürülen amcası, dayısı, kardeşi ve tüm diğer müşriklerin suçu ne? Onların suçu, yazılan senaryoyu oynamak. Onların konumu, Allah'ın yaratmayı takdir ettiği zina mahsulü çocuğun ebeveyninin zinasına benzer.

Bunu, yine suni ve sahte bir gündem olan "Halku'l-Kur'an" meselesinden yola çıkarak, şöyle bir senaryo olarak da düşünebilirsiniz:

- Ebu Leheb görevini yapmıştır, onun hiçbir suçu yoktur.

- Neden?

- Zira ona "Ebu Leheb'in iki eli kurusun" diyen ayet Kelam-ı Kadim'in ezeli ayetiydi.

İşte böyle...

Bu kaderci mantığın her dönemde Müslümanlar içerisinden müşterisi çıkmıştır. Mesela Hallac, Hz. Musa ve Firavun'un ikisinin de sözünün hak olduğunu savunuyor, bunu da kaderle izah ediyordu. Onlar bu sözleri, ezeli takdir ve alın yazısının bir sonucu olarak söylemişlerdi. Hallac'tan sonra bu görüş cebirciliğe mesnet kılınan *a'yan-ı sabite* nazariyesiyle savunulmaya devam etti. "Katıksız cebirci" olan İbn Arabî'miz, hiç alakası yokken Neml 62, Furkan 70 ve benzeri ayetleri münker yorumlara tabi tutarak Firavun'u temize çıkarır. *(Fusûs, s. 210)* Bu tür teviller, bu anlayışın bir devamıdır.

Veled-i zina meselesinin, istismar için tedarik edilmiş suni bir mesele olduğunu söylemeye bile gerek yok. Esasen insanın yaratılışının Kur'an'ın "sünnetullah" adını verdiği ilahi yasalara göre olduğunu, Allah'ın bu yasaları hiç kimse için ve hiçbir gerekçeyle bozmayacağını bilmek yeterliydi. Bu yasa sadece insan için değil, kuzu ve kurt için de geçerliydi.

Kur'an'ın inşa ettiği akıllar için yeterli olan, cahiliyyenin etkisinden kurtulamamış akıllar için yetmemiş olmalı ki, böylesine abes bir örnek üzerinden iktidarın tezi yürütülebiliyordu. Tabi ki buna en büyük destek, *arraf* ve *kâhini* peygamberin yerine, *'irâfe* ve *kehaneti* nübüvvetin yerine, "talih ve kısmet" anlamındaki cahili kader anlayışını *sünnetullah*'ın yerine, *fal* ve *remeli* kıraet ve tertilin yerine, hissi olanı ilmi olanın yerine koyan atıl akıldan geliyordu.

İmam el-Basrî, kaderci aklın bu tarz akıl yürütmelerinin Kur'an'ın inşa ettiği ahlak ve erdemi kökten sarstığının farkındaydı. *Kader Risalesi*'nde şahit olduğumuz o celadetli ve tavizsiz üslubun sebebi de budur.

2.9. Metin ve şerh:

ويناز عون فى قوله: "ما اصاب من مصيبة فى الارض ولا فى انفسهم الا فى كتاب من قبل ان نبرءها» ، فيتأولون ذلك برأيهم فى الكفر و الايمان والطاعة و المعصية وليس ذلك كذلك، فذا هذه المصائب فى الاموال والانفس والثمرات فخبرنا بذلك وانه مبتلينا فى هذه الدنيا بالشدة والرخاء والفقر و الغنى لكيلا نأسى على ما فاتنا ولا نفرح من متاعها فرح [من] يبطره ، ثم بين لمن صبر[38] فقال: «[و] بشر الصابرين الذين اذا اصابتهم مصيبة قالوا انا لله وانا اليه راجعون اولئك عليهم صلوات من ربهم و رحمة و اولئك هم المهتدون» .

ولو كان هذا فى الايمان والكفر ماكان يقول: «لكيلا تأسوا على ما فاتكم [ولا تفرحوا بما آتاكم»، بل كان يقول: «لكيلا تأسوا على ما فاتكم][39] من الايمان ولا تفرحوا بما آتاكم منه» ، فعلام يحزن الانسان اذا لم يحزن على ما فاته من

38 Elyazma nüshada: لم بين لنا لمن صبر

39 Sözgelimine dayanarak ilave edilmesini şart gördüğümüz köşeli parantez içinde yer alan kısım, bilemediğimiz bir nedenden dolayı elyazma nüshada yer almamaktadır.

دينه والله تعالى يقول: «قل بفضل الله وبرحمته فبذلك فليفرحوا هو خير مما يجمعون» ، فالحق واضح لمن ينتبه ولكن اكثرهم يجهلون.

Allah'ın şu sözünü de tartışma konusu yapıyorlar: *"Yeryüzüne ve size isabet eden hiçbir musibet yoktur ki, Biz onu varlık sahnesine çıkarmadan önce bir kitapta kayıt altına almamış olalım."* *(Hadid 57:22)* Onlar bunu, kendi tezlerine göre, küfür ve iman, itaat ve isyan(ın Allah tarafından önceden yazılması) olarak yorumluyorlar. Oysaki bu böyle değildir. Ve (ayette ifade edilen) musibetler, sadece mallar, canlar ve ürünlerde olan musibetlerdir ve O bunu bize bildirmiştir. Ve Allah, bizi bu dünyada darlık ve bollukla, yoksulluk ve varsıllıkla imtihan etmiştir ki, kaybettiklerimize aşırı üzülmeyelim, elde ettiğimiz dünyanın geçici nimetlerine ise şımarık kimseler gibi aşırı sevinmeyelim. Ardından, sabreden kimseleri bize beyan için şöyle buyurdu: ***"Ve sabreden şu kimseleri müjdele ki, onlar bir musibete uğradıklarında: "Doğrusu biz Allah'a aitiz ve sonunda yine O'na döneceğiz" derler. İşte bunlar, Rablerinin sürekli destek ve bağışına mazhar olanlardır. Doğru yolda olanlar da bunlardır."***

(Bakara 2:156-157)

Eğer "musibet" ile "iman ve küfür" kastedilmiş olsaydı, ***"Böyle takdir etmiştir ki elden kaçırdıklarınıza (aşırı) üzülmeyesiniz, ele geçirdiklerinize de (aşırı) sevinmeyesiniz."*** *(Hadid 57:23)* demek yerine, şöyle derdi: "Böyle takdir etmiştir ki kaybettiğiniz imana üzülmeyesiniz, size verdiği imana da sevinmeyesiniz". Bir insan dininden kaybettiklerine de üzülmeyecekse, başka neye üzülür ki! Zira Yüce Allah şöyle buyuruyor: ***"Söyle (onlara): Allah'ın ihsanı ve rahmetiyle, evet yalnızca bunlarla sevinsinler artık; (ki) bu onların tüm birikimlerinden daha hayırlıdır."*** *(Yûnus 10:58)* Dikkat eden kimseler için hakikat apaçık ortadadır, lakin onlardan birçoğu cahilce davranıyor.

2.9.1. Allah'ın önceden yazdığı "musibet" iman ve küfür değildir

İmam el-Basrî, Hadid 22'de Allah'ın yazdığı ifade buyurulan "musibet"in iman ve küfür olmadığını şahit gösterdiği ayetlerle mukni bir biçimde izah eder. Fakat o ayette geçen *kitab*'ın ne manaya geldiği üzerinde durmaz. Keşke el-Basri Hadid 20'yi de şahit gösterseydi, bağlam birlikteliği açısından çok daha vurucu olurdu.

Kur'an'da *kitab*, çok anlamlı kelimeler gurubuna girer. Kur'an'da "Kur'an" (2:2), "Tevrat" (2:53), "Eski ve Yeni Ahit" (2:113), "geçmiş vahiyler" (7:169), "süre, belirli zaman" (4:103), "tabiat kanunu" (9:36; 10:61; 22:70), "sosyal yasa" (15:4), "sözleşilen zaman" (2:235), "ilahi yasalar" (6:38, 59; 8:68; 20:52; 57:22), "yaratılış yasaları" (11:6), "hayat ve ölümün yasaları" (13:38; 35:11), "ilahi yasaların ana hafıza kartı" (13:39), "ahiret sicili" (18:49; 23:62; 39:69; 83:7), "varlığın kayıt arşivi" (27:75; 34:3; 78:29) anlamlarında gelir.

Görüldüğü gibi 14 farklı vurguyla Kur'an'da kullanılan kelimenin en çok kullanıldığı alan kâinatın ve insanın tabi olduğu "ilahi yasalar"dır. Ayet, başa gelen her şeyin Allah tarafından konulmuş bir yasasının olduğunu söylemektedir. İlahi yasaları keşfedip bunlara uyarın, bu musibetlere karşı tedbir üretmesi daha kolay olur.

Hadid 22. ayet zımnen şu hakikati söyler: Allah hayata her an müdahildir. Daha hayatı yaratmadan önce onun yasalarını yaratmış, hayatı şansa veya kör zamanın eline bırakmamıştır. Fakat insan zamansızlığı idrak edemeyeceği için Allah'ın zamandan bağımsız irade ve meşietini kavrayamaz. Bu yüzdendir ki öncelik ve sonralığın ilahi faaliyet için geçmediğini anlamakta da zorlanır; *"fakat bu Allah için pek kolaydır"*.

2.10. Metin ve şerh

واعلم يا امير المؤمنين ان [الله] اعدل و انصف من أن يعمى عبدا ثم يقول له أبصر وإلا عذبتك او يصمّه ثم يقول له اسمع وإلاعذبتك او يخرسه ويقول له تكلم والا عذبتك، هذا يا امير المؤمنين اوضح من [ان] يخفى على ذى عقل، وينازعون فى قوله: "فمنهم شقى و سعيد» ويتأولون ان الله خلق العباد فى بطون أمهاتكم [اشقياء]وسعداء فلاسبيل لمن اشقاه الى السعادةولاسبيل لمن اسعده الى الشقاء ، ولو كان الامر على ما يتأولونه لما كانت كتب الله ورسله تعنى شيئا ولكان دعاء الرسل إياهم الى التقوى وحثهم على الصلاح لا يعنى شيئا ولا منفعة فيها، ولكن التأويل غير ما ذهبوا اليه ، قال الله تعالى : «ذلك يوم مجموع [له] الناس وذلك يوم مشهود» يعنى يوم القيامة ثم قال: «يوم يأت لا تكلم نفس الا باذنه فمنهم شقى وسعيد» فالسعيد ذلك اليوم هو المتمسك اليوم بامر الله العامل به ، والشقى ذلك اليوم هو المضيع لامر الله المستخف بدينه.

واعلم يا امير المؤمنين ان من المخالفين لامر الله وكتابه وعدله قوم يفرطون فى امر دينهم و يحيلون بجهلهم على القدر ثم لا يرضون بذلك فى امر دنياهم حتى يأخذوا بالحزم والاستظهار لنقل الحق عليهم وحقه الباطل ، فاذا [ا]مرت احدهم بشيء فى امر دينه قال جفت الأقلام و[كتب][40] على الجبين سعيد وشقى فلو قلت لاحدهم لا تتعبن نفسك فى طلب الدنيا و[نكر][41] فى الحر والبرد تخاطر بروحك فى الاسفار فان رزقك مفروغ منه لأنكر ذلك عليك ، ولو قلت له لا تتعبن نفسك فى سقى زرعك وتنقيته وتعاهده والقيام عليه فى الحر و البرد فالذى قُدر له من عند الله سوف ينبت فى ارضك لانكر ذلك، فلو قلت له لاتطلبن لغنمك راعيا فما قدر ان تأكله الذئاب و تاخذه اللصوص و يموت ويضيع لا تقدر على حفظه وما قد قدر الله ان ينحفظ فما يضيع منه شيء لأنكر ذلك، ولو قلت لا تقيد فرسك ولا تشدده ولا تعقلن بعيرك مخافة ذهابهما فانه لا يكون من ذلك الا ما قدر لك وسواء عليك استوثقت او خلّيت بغير وثاق لأنكر ذلك عليك، ولو قلت لا تغلقن دكانك ولا باب الدار احترازا لمتاعك و ما لك ورحلك وانك لا تنتفع بغلق الباب فيما قد زادها الله به لانكر ذلك، فهو لا يرضى فى امر دنياه الا بالإحكام والاحتياط والاخذ بالحزم وان نهاه عن ذلك استجهله ثم ينكر عليه ثم يترك امر دينه على القدر ، كل ذلك لثقل الحق وخفة الباطل.

İyi bil ki ey Mü'minlerin Emîri, [şüphesiz Allah], bir kulunu önce kör edip sonra ona "Gör, yoksa sana azap ederim"; veya önce sağır edip "İşit, yoksa sana azap ederim"; veya önce dilsiz edip "Konuş, yoksa sana azap ederim" demeyecek kadar âdil ve insaflıdır. Ey Mü'minlerin Emîri! Bu, akıl sahibi hiç kimseye gizli kalmayacak kadar açık bir hakikattir. Onlar O'nun şu sözünü de cedel konusu ediyorlar: *"Onlardan kimisi bedbahttır, kimisi bahtiyar."* *(Hûd 11:105)* Onlar bunu, 'Allah kullarını daha annelerinin karnındayken ["bedbahtlar"] ve "bahtiyarlar" diye yaratmıştır' şeklinde yorumluyorlar. Öyle ki; bedbahtlar için saadete ulaşmanın önü kapalı, bahtiyarlar için de bedbaht olmanın önü kapalı. Eğer iş onların yorumladığı gibi olsaydı, Allah'ın [kitaplarının] ve peygamberlerinin hiçbir manası kalmaz; yine peygamberlerin kavimlerini takvaya davet etmeleri ve

---

40 Elyazma nüshada bu kelime bir istinsah hatası olarak كب yazılmıştır.

41 Bu kelimeyi نكر *(nekkir)* okuduk ve öyle manalandırdık.

iyiliğe teşvik etmeleri hiçbir mana ifade etmediği gibi, bir yararı da olmazdı. Fakat işin doğrusu, onların düşündüğünden başkadır. Yüce Allah şöyle buyurdu: "*O gün tüm insanlığın toplandığı bir gündür; dahası her şeyin ortaya serildiği bir gündür*" *(Hûd 11:103)*; yani "Mahşer Günü"dür. Ardından şöyle buyurdu: "*O gün geldiğinde, hiçbir kimse O'nun izni olmadan savunma yapamaz: sonuçta onlardan kimileri bedbaht, kimileri de bahtiyar olur.*" *(Hûd 11:105)* Ahiretin bahtiyarı, bugün Allah'ın emrine uyup onu yerine getirendir. Ahiretin bedbahtı, bugün Allah'ın emrini tutmayarak onun dinini hafife alandır.

Ey Mü'minlerin Emîri! Bilmiş ol ki, Allah'ın emrine, kitabına, adaletine muhalefet edenler, dini işlerinde aşırı giderler ve cehaletlerinden dolayı işi kadere yüklerler. Sonra dünya işlerinde bu kader anlayışını benimsemezler. Öyle ki onlar, (dünyevi) haklarını –o hak iddiası batıl bile olsa- alıncaya kadar çalışıp çabalarlar. Onlardan birine dini işleri hakkında bir emir verecek olsan, "Kalemler kurumuş, alınlara kimin bahtiyar, kimin bedbaht olacağı yazılmıştır" der. Ama eğer onlardan birine "Dünyalık elde etmek için kendini yorma! Sıcak soğuk demeden yaptığın seferlerden [vazgeç]! Nasıl olsa rızkın gelip seni bulur" desen, bu sözlerini senin yüzüne çarpar. Eğer ona; "Bahçenin sulanması, bakımının yapılması ve gözetilmesi konusunda sıcak ve soğukta kendini yorma, nasıl olsa toprağında neyin ne kadar biteceği Allah katında takdir edilmiştir" desen, hemen yadırgar. Eğer ona "Koyunlarının başına çoban koyma! Nasıl olsa kurtların yiyeceği, hırsızların çalacağı, hangisinin telef olup hangisinin kaybolacağı takdir edilmiştir. Hem senin onları korumaya gücün yetmez. Üstelik Allah'ın korumayı murad ettiğini kimse zayi edemez" desen, bunu da garipser. Eğer desen ki "Muhafaza etmek maksadıyla atını köstekleme ve onu zaptetme, deveni bağlama! Zaten sen bağlasan da salsan da bir şey değişmez; sana takdir edilenin dışında hiçbir şey olmaz", elbet bunu da yadırgar. O kişi dünya işleri konusunda muhakemesini kullanır, ihtiyatlı davranır ve tüm tedbirleri alır. Kendisini bundan alıkoymaya çalışanı da cehaletle suçlar ve sözlerini onun başına çalar. Eğer ona; "Malını mülkünü muhafaza için dükkânını veya evinin kapısını kapama! Zira Allah'ın sana bahşetmiş olduğu nimetler hususunda kapıyı kapaman sana hiçbir yarar sağlamaz" desen, bunu da yadırgar. Fakat aynı kişi gider dinî işlerini kadere havale eder. Bütün bunların sebebi, hak onlara ağır geldiği, batıl da kolaylarına geldiği içindir.

2.10.1. Kimse anne karnında bedbaht ve bahtiyar diye damgalanmaz

Parçacı yaklaşım...

Demek ki Kur'an ayetlerinin işine gelen yerini alıp işine gelmeyen yerini görmeme hastalığı, daha *Risale*'nin yazıldığı hicri 1. yüzyılda salgın bir hal almış. İmam el-Basrî, Hûd 105 bağlamında söyledikleriyle kadercileri suçüstü yapıyor. Onların nasları nasıl istismar ettiğini dile getiriyor. Kendi görüşlerine delil diye gösterdikleri "parça" bütün içindeki yerine yerleşince, kendi aleyhlerine bir delile dönüşüveriyor. Bu parçacı mantık, tedvin asrıyla birlikte, kendi tezini Kur'an'a söyletmek isteyenlerin sık başvurduğu bir yöntem haline geliyor.

Parçacı aklın naslara yaklaşımı, Sıffin'de, Şam valisi Muaviye'nin ordusunun mızraklarının ucuna Mushaf sayfaları geçirmesinden farksızdır. İkisi de samimiyetsizlik ve istismar gözesinde buluşur.

Parçacı aklın nasıl çalıştığının en tipik örneklerinden biri, Hûd 105. ayetin bir parçası olan "***Onlardan kimisi bedbahttır, kimisi bahtiyar***" cümlesidir. İşlem birkaç aşama halinde yürütülmektedir:

1. Aşama: Önyargı. Bu akıl Kur'an'dan delil ararken, yargısını Kur'an'dan oluşturmak için değil, Kur'an dışında oluşmuş önyargısına destek tedariki için başvurur. Maksadı kitaba uymak değil, kitabına uydurmaktır.

2. Aşama: Parça koparma. Kur'an'dan önyargısını destekleyeceğine inandığı bir cümle bulunca, onu ait olduğu ayetten koparmakta bir beis görmez. Eğer ayetin tamamını alsa, ayeti önyargısına alet edemeyecektir. Tıpkı Hûd 105 gibi: "***O gün geldiğinde, hiçbir kimse O'nun izni olmadan ağzını açamaz: sonuçta onlardan kimileri bedbaht, kimileri de bahtiyar olur***".

3. Aşama: Kopardığı parçayı keyfi olarak biçimlendirme. Bu örnekte, parçası koparılan ayetin zamanı gelecek zaman, yani Hesap Günü'dür. Bu haliyle ayet önyargıyı desteklememektedir. Küçük bir operasyon yapılır ve ayetin zamanı gelecekten geçmişe döndürülür. Böylece, daha anasından doğmamış insanların üzerine "said" ve "şaki" damgasının vurulduğuna dair rivayetler, Kur'an ile de belgelenmiş olur.

Bu durumda, insanın tercihinin belirleyici olacağını söyleyen yüzlerce ayetin bir anlamı da kalmamış olur.

İmam el-Basrî kaderi bahane ederek Allah'a iftira edenlerin içine düştüğü çelişkiye çok güzel örnekler vermiştir. Kaderci/cebirci aklın bu çelişkisi sadece o güne has değildi. Aynı aklın benzer çelişkilerini bugün de hayatın sıradan hadiseleri içinde görmek mümkündür. Mesela bunlardan biri işlek bir trafikte karşıdan karşıya geçecek olsa, "Ne yazıldıysa başa o gelir" demez, ışık kırmızı yansa dahi sağa-sola bakmadan geçmez. Trafikte şerit değiştirecek olsa, dikiz aynasına bakmadan şerit değiştirmez.

İbn Teymiyye'nin haklı tesbitinde olduğu gibi, Eş'ari/kaderci bir kelamcıyı bir mahkemeye hâkim etsen, suçluları yargılamak için "özgür iradecilerin" akıl yürütme yöntemlerini kullandığını görürsün. Zaten başka türlü adaleti tahakkuk ettirmesi mümkün değildir.

2.11. Metin ve şerh

وينازعون فى قوله : "ولو شاء الله لجمعهم على الهدى فلا تكونن من الجاهلين» ، انما ذلك عتاب من الله تعالى لنبيه (صعلم) لما تداخله الحزن بجهة المشركين وانهم لم يسلموا فقال الله : «لعلك باخع نفسك على آثارهم إن لم يؤمنوا بهذا الحديث اسفا» ، اخبر الله نبيه عن قدرته وان لو شاء ان يجبرهم على الطاعة لكان قادرا وما كان ذلك يعجزه وانما اراد ان يبتليهم ليكافيء كلا على عمله وقال : «ولو شاء ربك لآمن من فى الارض كلهم جميعا افانت تكره الناس حتى يكونوا مؤمنين»

ومما ينازعون فيه قوله تعالى : «ولقد ذرأنا لجهنم كثيرا من الجن والانس لهم قلوب لا يفقهون بها ولهم اعين لا يبصرون بها ولهم آذان لا يسمعون بها اولئك كالانعام بل هم اضل اولئك هم الغافلون» ، فتأولوا ذلك على ان الله ابتدأ خلقه فجعل لجهنم قوما لا يقدرون على الطاعة التى طالبهم بها و جعل للجنة قوما لا يقدرون على المعصية التى نهاهم عنها كما انه خلق القصير لا يقدر ان يكون طويلا والاسود لا يقدر ان يكون ابيض وعذبهم على ان يكونوا مؤمنين

فوصفوا الله سبحانه باقبح الصفات وانما اخبر انهم يصيرون الى جهنم باعمالهم الخبيثة وشبههم بقوله : «لهم قلوب لا يفقهون بها ولهم اعين لا يبصرون بها» ، الآية كما قال تعالى :»فالتقطه آل فرعون ليكون لهم عدوا و حزنا» وانما التقطه ليكون لهم قرة اعين ، وكقوله تعالى : «انما نملى لهم

ليزدادوا اثما» انما اخبر انهم يزدادون فى الاملاء اثما بتركهم للطاعة وانما كلم الله العرب بما يعرفون من كلامهم قال بعض حكماء العرب:

وللموت تغذوا الوالدات سخالها / كما لخراب الدهر تبنى المساكن

اخبر بان مصير الاولاد الى الموت و مصير البنيان الى الخراب وانما تغذ[ى] السخال للبقاء ليس للموت و تبنى المساكن للعمران لا للخراب، والقرآن يا امير المؤمنين عربى انزله الله الى قوم عرب خاطبهم بكلامهم الذى يعرفون معناه.

Onlar Allah'ın şu kelamını da tartışma konusu yapıyorlar: ***"Eğer Allah dileseydi, onların hepsini hidayet üzerinde toplardı; şu halde asla cahillerden olma!"*** *(En'âm 6:35)* Bu, müşriklerin islama girmemelerinden dolayı üzüldüğü için, Allah'ın Nebi'sine ettiği sitemdir. Bu meyanda Allah şöyle buyurdu: ***"Demek sen kalkıp, -bu hitaba inanmamaları durumunda- onların verdiği tepkiler üzerine kızıp kendini helake sürükleyeceksin."*** *(Kehf 18:6)* Allah Peygamberine kudretini haber vermektedir: Eğer onları zorla itaat ettirmek istese, elbet buna kadirdir, bunu yapmaktan aciz değildir. Fakat O onları sınamayı ve herkese işlediği amele göre mukabele etmeyi dilemiş ve şöyle buyurmuştur: ***"Eğer Rabbin dileseydi, yeryüzünde bulunan herkes toptan iman ederdi. Ne yani, sen mi onları iman edinceye kadar zorlayacaksın?"*** *(Yûnus 10:99)*

Bu konuda Yüce Allah'ın şu sözünü de tartışma konusu yapıyorlar: ***"Doğrusu Biz, görünen görünmeyen iradeli varlıklar içinden akleden kalpleri olup da kavramayan, gözleri olup da görmeyen, kulakları olup da işitmeyen birçoklarını cehennem için meydana getirmişizdir. Hayvan sürüleri gibidir bunlar, belki daha da şaşkın! Onlar kendilerine yabancılaşmış olan zavallılardır."*** *(A'râf 7:179)* Onlar bu ayeti şöyle te'vil ettiler: Allah yaratma işine başladığında bir gurubu cehennemlik kıldı; artık bunların, Allah'ın kendilerinden talep ettiği itaate güçleri yetmez. Yine O bir gurubu da daha baştan cennetlik kıldı; artık bunların da nehyedildikleri isyana güçleri yetmez. Tıpkı boyunu kısa yarattığının uzamaya, tenini siyah yarattığının beyazlaşmaya kudretinin olmaması gibi. Yani O, (hem daha baştan onları cehennemlik olarak yazmış, hem de) mü'min olmuyorlar diye onlara azab etmiştir.

Onlar noksansız olan Allah'ı sıfatların en çirkiniyle niteledi-ler. Oysaki Allah onların kötü amelleri ve şüpheleri sebebiyle cehennemlik olacaklarını şöyle haber vermektedir: *"Onların kalpleri var, onunla düşünmezler; onların gözleri var, onunla görmezler; onların kulakları var, onunla işitmezler."* (A'raf 7:179) Bu ayet, tıpkı şu ayete benziyor: *"Derken, Firavun'un ailesi onu buldular; işin sonunda kendileri için bir düşman ve bir hüzün kaynağı olacak (bu bebeği) sahiplendiler."* (Kasas 28:8) Oysaki onlar Musa'yı kendilerine gözaydınlığı olsun niyetiyle almışlardı. Tıpkı Yüce Allah'ın şu sözü gibi: *"Onlara yalnızca günahlarını artırsınlar diye mühlet verdik."* (Âl-i İmran 3:178) Allah'ın haber verdiği hakikat şu: Onlar Allah'a itaati terk ettiler, Allah onlara süre verdi, onlar da bu süre içinde günahlarını artırdılar. Allah, Araba aşina oldukları kendi dilleriyle konuşuyor. Arap hakîmlerinden biri şöyle dedi:

Anneler çocuklarını akıbetleri ölüm olduğu halde beslerler
Nasıl ki harap olmaya mahkûm olduğu halde yapılırsa meskenler

(Şair) çocukların *'akıbetinin'* ölüm olduğunu, mamur hanelerin *'akıbetinin'* harabolmak olduğunu haber veriyor. Oysaki çocuklar ölsün diye değil, yaşasın diye beslenirler. Meskenler de harap olsun diye değil, mamur olsun diye yapılırlar. Ey Mü'minlerin Emîri! Kur'an Arapçadır, Allah onu Araplara (Arapça olarak) indirdi. Onlara, manasını anladıkları kendi dilleriyle hitap etti.

2.11.1. *"Eğer Rabbin dileseydi, herkes iman ederdi"* demek ne demek?

Cahiliyye artığı kaderci akıl, "Eğer Rabbin dileseydi, herkes iman ederdi" ayetini, bir önceki bölümün şerhinde ele aldığımız yönteme benzer bir şekilde istismar ederek, "Allah'ın dilediği iman eder dilemediği iman edemez" şeklinde anlıyor. Bu sakat anlayışına da bu gibi ayetleri mesnet gösteriyor.

Oysaki "Allah dileseydi" ibaresiyle başlayan ayetler, kaderci aklın iddia ettiğinin tam tersine, Allah'ın ayette geçen konuda öyle dilemediğini ifade eder. İşte Kur'an'da "Allah'ın dilemesi"ne isnatla kullanılan *meşiet* fiillerinin kullanıldığı bazı ayetler:

"Dilersek, onları yerin dibine geçirir ya da göğü başlarında paralarız." **(Sebe' 34:9)**

"Eğer dileseydik, onların görüp kavrama yeteneklerini iyice köreltirdik de (hayvanlar gibi) yoldan (çıkmak için) yarışırlardı."

(Yâsîn 36:66)

"Eğer dilesek, mutlaka onları kendi konumlarına göre başka bir hale dönüştürürdük: o takdirde ne savuşturabilirler ne de geri dönebilirlerdi." *(Yâsîn 36:67)*

"Eğer dileseydik, (geçmişte olduğu gibi) elbette her topluma (şimdi de, ayrı) bir uyarıcı gönderirdik." *(Furkân 25:51)*

Bütün bu ayetlerin açıkça gösterdiği şey, "Eğer Allah dileseydi" formuyla gelen ayetlerde, metinde yer almasa da sözün akışında bir devam cümlesinin varlığıdır.

Sual: *"Eğer Rabbin dileseydi, yeryüzünde bulunan herkes toptan iman ederdi"* ayetinde, lâfzen olmayıp sözün akışında bulunan devam cümlesi nedir?

Cevap: *"...fakat dilemedi"* cümleciğidir.

Evet, eğer Rabbimiz dileseydi bunu yapmak ona çok kolaydı. Fakat bizim Rabbimiz irade ve kudretini keyfince kullanan bir Rab değil, "sünneti", "yasası", "ilkesi", "prensibi" olan bir Rab'tır.

Sual: Eğer bunu dilemediyse, onun yerine neyi diledi?

Cevap: Hidayeti dileyene hidayeti vermeyi diledi. Herkesin yüreğini açıp oraya imanı koymak yerine, herkese doğru yolu bulabileceği bir akıl, irade ve vicdan verdi. Bu altyapının üzerine bir de peygamberler ve vahiyler gönderdi. Bütün bunlar Allah'ın rehberliği/hidayetidir. Eğer insan Allah'ın rehberliğine tabi olursa doğru yolu bulur. Yok, Allah'ın rehberliğini reddederse, o Allah'ın kendisi için olan takdirini reddetmiş sayılır. Tercihinin sonuçlarına da katlanır.

Sual: Ayetlerin beyan ettiği bu hakikat her aklıselim sahibinin anlayacağı açıklıktayken, Allah'ın kelamına onun kastetmediği bir şeyi söyletmek isteyen kaderci aklın yaptığı yeni bir şey mi?

Cevap: Hayır, asla yeni bir şey değil. Aksine biz bu akıl yürütme tarzını bir yerden hatırlıyoruz; Kur'an'ın naklettiği cahiliyye müşriklerinin düşünme tarzından:

"Bir de onlar "Eğer Rahman dileseydi asla biz onlara tapmazdık" dediler; ne ki onlar, buna dair bir bilgiye sahip değiller: onlar sadece sürü güdüsüyle hareket ediyorlar." *(Zuhruf 43:20)*

"Allah'a ortak koşanlar derler ki: "Eğer Allah dileseydi, ne biz ne de atalarımız şirk koşmazdık; dahası (O'nun helallerinden) hiçbir şeyi haram kılmazdık." Onlardan öncekiler de hakikati işte bu mantıkla yalanladılar; ta ki azabımızı tadıncaya kadar..." (En'âm 6:148)

"Ve bu azap siz farkında değilken ansızın gelip çatmadan önce, Rabbiniz tarafından siz (insanlara) indirilmiş olan en mütekâmil vahye uyun ki, hiç kimse, "Allah'a karşı yabancılaştığım ve gerçeği alay konusu yaptığım için vay benim halime" demesin! Veya "Eğer Allah beni doğru yola iletseydi, elbet ben de sorumlu davrananlar arasında olurdum" demesin! Ya da azabı gördüğü zaman, "Keşke bana bir fırsat daha tanınsaydı da iyiler arasına girseydim" demesin." (Zümer 39:55-58)

Dalalet, zulümdür. Allah'ın insanı saptırdığını söylemek, Allah'ın insana zulmettiğini söylemektir. Bu Allah'a büyük iftiradır. Bu iftiraya kimse değil, Allah cevap veriyor:

"Onlara zulmeden Biz değiliz, fakat asıl onlar kendi kendilerine zulmediyorlar." (Zuhruf 43:76)

"Uğradığınız her iyilik Allah'tandır; başınıza gelen her kötülük de kendinizdendir." (Nisâ 4:79)

İmam el-Basrî, Kur'an'ın inşa ettiği muhteşem bir muhakemeye sahip. Bu bölümde, el-Basrî'nin çok yönlü bir âlim olduğunu gösteren bir dil tahlili yaptığına şahit oluyoruz. Bu örnek aynı zamanda hicri ilk yüzyılın 3. çeyreğinde yaşayan büyük bir Tabiin âliminin tefsir yöntemini göstermesi açısından da dikkate şayandır.

El-Basrî, Abdülmelik'e yazdığı savunmasında "Allah Araba aşina oldukları kendi dilleriyle konuşuyor" hatırlatmasında bulunuyor. Bu hatırlatmayı Abdülmelik'e yaptığına göre, onun da Risale'nin hedef aldığı kaderci tezin savunucularından olduğu zımnen anlaşılmış oluyor. Üstat burada kaderci aklın istismar ettiği ayetlerden biri olan A'raf 179'u ele alıyor. Zira kaderciler bu ayetin baş tarafından bir cümleciği parçacı mantıkla bütünden koparıyorlar: *"Doğrusu Biz insanlardan ve cinlerden birçoğunu cehennem için meydana getirdik"*. Kaderci aklın elinde bu ayet, "İnsanlar ve cinlerin çoğunun cehennemlik olması onların kaderiydi" şeklinde anlaşılıyor.

Bu anlayışı ilk yalanlayan ayetin istismar edilen ilk cümlesinin hemen ardından gelen bölümüdür: *"Onların kalpleri var, onunla düşünmezler; onların gözleri var, onunla görmezler; onların kulakları*

var, onunla işitmezler: Hayvan sürüsü gibidir bunlar, belki daha da şaşkın". Onların akleden kalpleri düşünmez, görmez ve duymaz olmuş, bu yüzden hayvandan daha şaşkın hale gelmişler ve sonunda da cehennemin dibini boylamışlardır.

İmam el-Basrî *li-cehennem*'deki *lâm*'a dikkat çekiyor. Bu istismarı yapanların Arap dilini ya bilmediklerini, ya da tahrif ettiklerini ima ediyor. Zira bu *lâm* onların dedikleri gibi *ta'lil/gerekçe lâmı* değildir. Bu *lâm, 'âkıbet lâmı* (*lâmu'l-'âkıbeh*) adıyla bilinir. Ayette amel sahibi öznenin söz konusu ameliyle hangi akıbete yol alacağını gösterir. El-Basrî, Kasas 8. ayette yer alan *li-yekûne*'deki lâm'ı ve Âl-i İmran 178'de yer alan *li-yezdâdû*'daki *lâm*'ı örnek gösterir. Bunlara Arap şiirinden bir de delil getirerek, taşı gediğine koyar. Âkıbet lâmına şiirdeki *li'l-mevt* ve *li-harabi'd-dehr* ibarelerindeki *lâm*'ları da şahit gösterir.

2.12. Metin ve şerh

ويجادلون فى علم الله فيقولون قد علم الله من قوم الكفر فهم لا يستطيعون الايمان لان علم الله هو المانع فصار قولهم ان الله كلف عباده اخذ ما لا يقدرون على أخذه و ترك ما لا يقدرون على تركه والله تعالى يكذبهم بقوله: "لا يكلف الله نفسا الا وسعها»، وانما علم الله ان الكفر كائن منهم باختيارهم له واتباعهم اهواءهم ، فشّبهوا ذلك بما علم الله انهم ينتهون اليه من الطول والقصر و الصور والالوان التى علم الله انهم لا سبيل لهم الى تجاوزه ، وليس كذلك لان الطول والقصر والصور والالوان فعل الله بهم ، ليس لهم فيه تقديم اختيار ولا قدرة على . . تغييره ، والكفر علم الله انهم يختارونه باهواءهم وعلم أنهم ان كرهوا تركوه وكانوا قادرين بما جعل فيهم من الاستطاعة ليبلوهم على الايمان و العدل.

كذلك السفينة التى خرقها الخضر علم الله انها لو مرت بالملك صحيحة اخذها غصبا علم انه اذا خرقها لم يأخذها وكذلك الغلام الذى قتله الخضر علم الله انه ان بقى ارهق ابويه طغيانا وكفرا وان قتل امن ابو[ا]ه طغيانه و كفره وكذلك الجدار الذى اقامه الخضر علم الله انه [ان] لم يقمه ضاع الكنز الذى تحته و علم انه ان اقامه بقى الكنز تحته حتى يبلغ الغلامان اشُدّهما ويستخرجا كنزهما

رحمة من الله ثم قال [ل][42] موسى :»وما فعلته عن امرى» . لان الله اعلمنى ذلك وهوقوله :»وعلمناه من لدنا علما».

وكذلك المنافقون الذين تخلفوا عن رسول الله (صلعم) علم انهم يتخلفون لبعد الشقة عليهم وعلم انه: «لو كان عرضا قريبا و سفرا قاصدا لاتبعوك ولكن بعدت عليهم الشقة و سيحلفون بالله لو استطعنا لخرجنا معكم يهلكون انفسهم والله يعلم انهم لكاذبون» ، لانهم قد كانوا يستطيعون الخروج لو ارادوا

Bir de onlar Allah'ın ilmini tartışma konusu yapıyorlar ve diyorlar ki: Allah insanlardan bir kısmının kâfir olacağını elbet bilmektedir. Artık onların iman etmeye güçleri yetmez. Çünkü Allah'ın bilmesi buna manidir. Bu durumda onların sözü şu manaya geliyor: Allah kullarına yapamayacaklarını yapma sorumluluğunu, terk edemeyecekleri şeyleri de terk etmeleri sorumluluğunu yüklemiştir. Yüce Allah onları şöyle yalanlamıştır: *"Allah hiç bir kimseye gücünün üstünde yük vurmaz."* (Bakara 2:286) Ne var ki Allah, küfrün, onların seçimiyle olacağını bilir. Zira onlar tutkularının peşinden gitmişlerdir. Fakat onlar bu durumu, iradelerinin dışında kalan, uzunluk, kısalık, suret ve renkler gibi asla dışına çıkamayacakları hususları Allah'ın bilmesine benzettiler. Bu ikisi farklı şeylerdir. Çünkü uzunluk, kısalık, suret ve renkler gibi Allah'ın ilmine dair hususlar, (yasaya) bağladığı Allah'ın fiilleridir. Dolayısıyla onlar, bu gibi şeyleri özgür iradeleriyle seçim gücüne ve değiştirme kudretine sahip değillerdir. Küfre gelince: Allah onların tutkularına tabi olmaları sebebiyle küfrü seçtiklerini biliyordu. Keza Allah, onların küfrü kerih görmeleri halinde, ondan uzak duracaklarını da biliyordu. Zira onlar, Allah'ın kendilerini iman ve adalet konularında sınamak için sunmuş olduğu (seçme hakkını) kullanabilme kudretine sahiptiler.

Nitekim Hızır'ın yaraladığı gemi de böyledir. Bu gemi kralın semtine kusursuz olarak uğrasaydı, elbette Allah onun gemiyi gasbedeceğini biliyordu; ama kusurlu hale gelince, onun gemiyi gasbetmeyeceğini de biliyordu. Hızır'ın öldürdüğü genç de öyle. Allah, onun ebeveynine serkeşlik ve nankörlük ile asi olacağını biliyordu;

---

42 Elyazma nüshanın en zor okunan yerlerinden biri burasıdır. Burada, metinde muhtemelen müstensih hatasından kaynaklanan bir nedenle yer almayan bir ل olması zaruridir.

fakat O, oğul ölünce ebeveyninin onun şerrinden emin olacağını da biliyordu. Aynı şey Hızır'ın düzelttiği duvar için de geçerlidir: Allah, Hızır duvarı onarmazsa, onun altında saklı servetin ortaya saçılarak zayi olacağını biliyordu; lakin o duvarı onarınca, o iki çocuk o serveti Allah'ın rahmeti sayesinde çıkaracak kadar büyüyünceye dek orada kalacağını da biliyordu. Ve (salih kul) Musa'ya şöyle dedi: ***"Yani (bütün bunları) ben kendi kararımla yapmadım."*** *(Kehf 18:82)* Çünkü Allah bunu bana bildirdi: ***"Ve kendisine katımızdan bir ilim öğrettiğimiz..."*** *(Kehf 18:65)*

Aynı şekilde, Allah Rasulü ile birlikte sefere çıkmayan münafıkların, yol meşakkatli geldiği için katılmayacaklarını Allah biliyordu; fakat yine O biliyordu ki: ***"Eğer yakın bir menfaat ve kolay bir sefer olsaydı, senin ardına tereddütsüz takılırlardı. Fakat bu zorlu yolculuk onlara pek uzun geldi. Üstelik "Eğer gücümüz olsaydı kesin sizinle çıkardık" diye Allah adına yemin ederek kişiliklerini mahvedecekler: Oysaki Allah onların yalancı olduğunu çok iyi biliyor."*** *(Tevbe 9:42)* Çünkü o münafıklar, eğer iradelerini o yönde kullansalardı, kesinlikle sefere çıkabilirlerdi.

2.12.1. *"Onlar Allah'ın ilmini cedel konusu yapıyorlar"*

Hasan el-Basrî, kaderci/cebircilerin en çok istismar ettiği konuların başında gelen "Allah'ın ilmi" konusunu ele alıyor. Bu konuyu da ayetler çerçevesinde açıklığa kavuşturuyor.

Önce Kur'an'dan yola çıkarak şu genel ilkeye dikkat çekiyor: ***"Allah hiç kimseye gücünün üstünde yük vurmaz."*** *(Bakara 2:286)* Birileri çıkar da, "Allah'ın ilmi" ile "insanın iradesini" karşı karşıya getirir ve çatıştırırsa, bu öncelikle "insana gücünün yetmeyeceği yükü yüklemek" anlamına gelir. Bu, insana zulümdür. Hakeza biri çıkar da, "Allah'ın emri" ile "Allah'ın ilmi"ni karşı karşıya getirir ve çatıştırırsa, bu da Allah'a iftiradır.

Diyelim ki katilin biri cinayeti işledi ve "Neden işledin?" diye sorulduğunda, "Allah'ın ilmi"ni gerekçe gösterip; "Allah bunu ilm-i ezelisiyle biliyordu" dedi.

İmam el-Basrî zımnen, Allah'ın ilmini istismar eden bu katile şu cevabı veriyor: "Allah senin öfkene esir olman halinde o adamı öldüreceğini biliyordu" bu doğru. Fakat aynı Allah, senin öfkene hâkim olman durumunda o adamı öldürmeyeceğini de biliyordu". Bu da en az diğeri kadar doğru. İkisi da Allah'ın ilmidir.

Şimdi katile dönüp sormak lazım:

1. Sen cinayeti tasarlayıp işlerken Allah'ın ilmine vakıf mıydın ki, "Madem Allah'ın ilmi bu yönde, bari ben Allah'ın ilmine uygun davranayım da, şu cinayeti işleyeyim. Bir yandan katil olacağım doğrudur; fakat öte yandan, Allah'ın ilmini gerçekleştirmiş olmanın haklı gururunu yaşayacağım" mı dedin?

2. Bunu böyle dedinse, cinayetini, mahiyetini bilmediğin "Allah'ın ilmi" üzerine yıktın. Fakat "Allah'ın emri" masum bir cana kıymamak idi. Peki, böyle düşünmekle "Allah'ın emri" ile "Allah'ın ilmi"ni karşı karşıya getirdiğinin farkında mısın? Nasıl olur da "Allah'ın emri", aynı "Allah'ın ilmi" ile çatışır? Bunu hiç mi düşünmedin?

3. Böyle düşünmekle sen Allah'ın ilmini "Olup bitene indirgemiş" oldun. Allah'ın ilmini kendi küçük dünyanda "olup bitene ve vuku bulana indirgemek", senin Allah'ı da kendin gibi düşündüğünü gösterir. Allah'ı kendine indirgeyen, nefsini ilahlaştırır. Sen "Allah'ın ilmine iman" adı altında, bu kadar inkârı bir araya getirdiğinin farkında mısın?

4. Diyelim ki, hür iradenle yaptığın tercihe "Allah'ın ilmi" kılıfını geçirdin. Peki, "Allah'ın emaneti" olan irade ne olacak. İrade Allah'ın insanı insan eden en büyük emanetidir. Sen bilmediğin ve ulaşamadığın, kullanımı sana ait olmayan "Allah'ın ilmi"ni istismar etmenin; bildiğin ve ulaştığın, kullanımı sana ait olan "Allah'ın irade emaneti"ne ihaneti mubah kılacağını mı sanıyorsun?

5. Ey Allah'ın ilmi ile Allah'ın emrini savaştıran kişi! Önünde iki yol vardı. Sen birini seçtin. O yolda yürüdün ve bu sonuca ulaştın. Allah'ın ilminin buna erdiğini biliyorsun. Peki, Allah'ın emanet ettiği irade ile öteki yolu seçseydin. O yolda yürüseydin ve elde ettiğin sonucun dışında bir sonuç elde etseydin. Allah onu bilmeyecek miydi? Bunu mu demek istiyorsun? Sen Allah'ın sonsuz, sınırsız, zamansız, mekânsız, eşsiz ve benzersiz ilmini zamana, mekâna, olguya ve olaya hapsederek, esasında Allah'ın ilmine inanırmış gibi yapıp, Allah'ın ilmini inkâr ettiğinin farkında mısın?

Aklını Kur'an'ın inşa ettiği her mü'min ve Müslüman gibi, "Allah'ın ilmi" deyince, el-Basri'nin aklına hemen "insanın iradeli fiilleri" gelmiyor. "Allah'ın ilmi" deyince, aklına ilk gelen şey insanın iradeli fiilleri olan kimsenin aklı, ters çalışıyor demektir. Aklı ters çalışan birinden bir meseleyi doğru anlaması, doğru kavraması, hatta doğru soru sorması beklenemez.

İnsan iradesi, Allah'ın külli iradesinden bir cüzdür. Üflenen ruh ile insana bahşedilen iradenin bağlı olduğu yasalar vardır. Bu yasaları Allah koymuştur. İnsan iradesi, "sünnetullah" tabir edilen değişmez ve bozulmaz yasalara bağlı olarak işler. Bu yasaların bir adı da "emr"dir.

İnsanın iradeli fiillerinde Allah'ın ilmi, iradenin bağlı olduğu ilahi yasalardır.

Allah'ın ilmi meselesini Allah'ın sünneti meselesinin dışında düşünmek, Allah'ı bilmemek, tanımamak ve anlamamaktır. Böyle birine Allah'ın ayetleri kâr etmez. Allah'ın ayetlerinin kâr etmediğine, hiçbir şey kâr etmez.

İradenin tabi olduğu yasaların anahtarı "seçmek"tir. Seçmek, yani "ihtiyar" etmektir. İradeyi emanet eden Allah, onu kullanan her insanı mes'ul tutmuştur. Allah insanı iradeye mahkûm ve mecbur etmiştir, iradenin önündeki seçeneklerden birine değil. İrade, Allah'ın insan için koyduğu kaderdir. İradeyi insana kader kılan Allah'ın, iradeyi verdikten sonra bir de dönüp insan için iradenin önünde beliren alternatiflerden her hangi birine mecbur ve mahkûm etmesi, sağ eliyle verdiğini sol eliyle almasıdır. Bir yandan serbestsin deyip, öbür yandan elini ayağını bağlamaktır. Bu Allah'a iftiradır. Eğer öyle olsaydı, o zaman insan mes'ul değil mecbur olurdu. Oysaki insan mecbur olduğundan mes'ul tutulamaz, mes'ul tutulduğuna da mecbur olmaz.

Allah bir yandan iradeye seçme kabiliyeti vermiş, öte yandan ise insanın özgür iradesiyle doğruyu seçmesi için doğru yolu göstermiştir. Peygamberler ve vahiyler bunun için gönderilmiştir. Kur'an'ın ve Hz. Muhammed aleyhisselamın gönderiliş amacı budur. Binlerce ayet insan iradesini doğruyu seçmeyi öğretmenin yolunu gösterir. Eğer Allah insana emanet ettiği iradenin yapacağını, verdiği iradeyi boşa çıkararak kendisi yapıyorsa, bu, "Kur'an'ın indirilişi ve peygamberlerin gönderilişi anlamsızdır" demeye gelir. Her mü'minin her gün namazının her rekatında tekrarladığı ***"Bizi doğru yola yönelt"*** duasının anlamı kalmaz. Her türlü davet faaliyeti manasını kaybeder. İyiliği emir ve kötülükten nehiy ilahi emri abes olur. Bunlar anlamsızsa, adalet ve zulmün, şefkat ve vahşetin, itaat ve isyanın, iman ve inkârın, iyi ve kötünün, doğru ve yanlışın, hak ve batılın da birbirinden farkı yok demektir. Bunların farkı kalmayınca, ödül ve cezanın, cennet ve cehennemin, necat ve helakin de lüzumu kalmaz. Hepsine hâşâ ve kellâ. Bunları hangi mü'min iddia edebilir?

2.12.2. Allah'ın meşieti kulun iradesine bakar

Allah'ın "dilemesi"ne, *meşiet* adı verilir. Kur'an'da Allah'a isnatla kullanılan *lev şâe Rabbuke* (***eğer Rabbin dileseydi***), *in yeşe'* (***O dilerse***), *en şâe Allah* (***Allah'ın dilemesi***), *in şâe Allah*/*inşallah* (***Allah dilediyse***) gibi ifadeler bu cümledendir. Fakat *meşîet* ifadelerinin çoğu, tahakkuk etmiş olan bir şeye değil, Allah'ın "isterse öyle yapacağına" dair ihtimalin bulunduğu şeylere dairdir. Hatta *meşiet* fiili *lev* (eğer) edatı ile gelirse, İbn Abbas'a göre bu, söylenen o "dileğin" hiç gerçekleşmemiş olduğuna delalet eder.

Allah'ın meşieti kulun iradesine bakar. Yani Allah'ın iradeli varlık olan insan ile iradesiz varlık olan mahlûkat üzerindeki tecellisi aynı değildir. Allah üzüm çubuğu ile Ahsen-i takvim üzre yarattığı insanı bir tutmaz. Allah'ın kulları için istediği şeyler vardır. Fakat o şeylerin tahakkuku, kulun da o şeyi kendisi için istemesine bağlıdır. Mesela Allah kulun hidayetini murad eder. Fakat kul kendisi için hidayeti istemez ve bu uğurda adım atmazsa, Allah'ın onun için hidayeti murad etmesi tahakkuk etmemiş bir "irade" olarak kalır. Kulun iradesiyle alakalı bir şeyin tahakkuku için, kulun onu hak etmesi şarttır.

İşte şu gibi ayetler bu hakikati beyan ederler:

"Kim ahiret hâsılatını elde etmek isterse, onun bu alandaki yatırım şevkini bir miktar artırırız; kim de bu dünya kazancını elde etmek isterse, ona da ondan bir miktar veririz; fakat onun ahirette hiçbir nasibi olmaz." ***(Şûrâ 42:20)***

Bu hakikati dile getiren bir başka ayet de şudur: ***"Her kim ki, hemen şimdi ve buradanın geçici hazlarını tercih ederse, dilediğimiz kimseye istediğimiz kadar veririz; ne ki sonunda ona cehennemi tahsis ederiz (de), o oraya; kınanmış ve gözden çıkarılmış biri olarak atılır."*** ***(İsra 17:18)***

Şu ayeti de bunlara eklemek lazım: ***"Bana dua ettiğinde, dua edenin duasına icabet ederim; artık siz de benim davetime icabet edin ve bana iman edip güvenin ki, doğru yola ulaşasınız"***

(Bakara 2:186)

Bütün bu ayetlerde Allah'ın meşieti, kulun eylemine ve talebine bina edilmiştir. Bu şu demektir: Allah, kula verdiği irade ile onun dilemesini dilemiştir. Kulun iradesine bakan hususlarda Allah'ın o kul için bir şey dilemesi, kulun Allah'ın dilediği o şeyi istemesine bağlıdır. Eğer bu gerçekleşmezse, Allah'ın koyduğu irade yasası gereği, o şey gerçekleşmez.

2.13. Metin ve şerh

ويجادلون فى قوله : "ما اصابك من حسنة فمن الله وما اصابك من سيئة فمن نفسك»، «قل كل من عند الله فما لهؤلاء القوم لا يكادون يفقهون حديثا» ، فيفسرون ذلك بر أيهم فى الطاعة والمعصية ويزعمون ان الكفر والفسق والعصيان والظلم و الجور والبهتان و جميع الفواحش كلها من عند الله وليس كذلك ، لكن المنافقون اذا اصابهم الله [ببعض][43] ما يحبون من خصب المعيشة وصحة الابدان وشبه ذلك قالوا هذا [من]عند الله واذا اصابهم ببعض ما يكرهون من ضيق المعيشة ومشقة الابدان او جدوبة الارض اونقص فى الحرث و النسل قالوا هذا من محمد (صلعم) قال الله تعالى: «قل كل من عند الله» ، اى كل يفعله الله .

ويجادلون فى قصة نوح وفى قوله: «ولا ينفعكم نصحى ان اردت ان انصح لكم ان كان الله يريد ان يغويكم هو ربكم و اليه ترجعون» ، فيتأولون ذلك بجهلهم ان نوحا لبث فى قومه الف سنة الا خمسين عاما يدعوهم الى الله تعالى وينصح لهم وهو لا يدرى أنافعهم إجابتهم إياه و قبولهم نصحه أم غير نافعهم ذلك وهو لا يدرى مع ذلك هل جعل الله لهم السبيل الى قبوله ام لم يجعل لهم اليه سبيلا ، وليس ذلك كما تأولوه ولكن نوحا جادل قومه حتى برموا جداله فقالوا: «يا نوح قد جادلتنا فأكثرت جدالنا فأتنا بما تعدنا ان كنت من الصادقين» ، فقال لهم نوح: «انما يأتيكم به الله ان شاء وما انتم بمعجزين» ، [يعنى ما انتم بناجين من عذابه ان اتاكم ولا بممتنعين منه «ولا ينفعكم نصحى «حينئذ» ان اردت ان انصح لكم « ، عندحلول العذاب بكم، وقد علم نوح عليه السلام ان العذاب اذا نزل بهم وعاينوه لم ينفعهم الايمان عند ذلك وقد بيّن الله تعالى فى الامم التى اهلكهم بقوله : "فلم يك ينفعهم ايمانهم لما رأوا باسنا سنة الله التى قد خلت فى عباده وخسر هنالك الكافرون» ، فهذه سنة الله لا يقبل التوبة عند معاينة العذاب ، واما قوله : «ان كان الله يريد ان يغويكم هو ربكم و اليه ترجعون» ، فانما يعنى بالغى فى هذا الموضع العذاب وهو قوله تعالى : «فخلف من بعدهم خلف اضاعوا الصلاة واتبعوا الشهوات فسوف يلقون غياً»

---

43 Elyazma nüshada bu kelime بعض şeklinde hatalı olarak yazılmıştır. Daha selim bir manaya ulaşmak için, bir sonraki cümle esas alınarak, muhtemelen müstensihten kaynaklanan bu hata düzeltilmiştir.

، ای عذابا الیما وقد تقول العرب لقی فلان الیوم غیا ای ضربه الامیر ضربا شدیدا او عذبه عذابا الیما][44].

Yine O'nun şu kelamını da tartışma konusu yapıyorlar: ***"Başına gelen her iyilik Allah'tandır; başına gelen her kötülük de kendindendir."*** *(Nisâ 4:79)* ***"De ki: "Hepsi Allah'tandır!" Fakat şu topluluğa da ne oluyor; sanki hiçbir sözü anlamıyorlar!"*** *(Nisâ 4:78)* Onlar bunu, kendi tezlerine uygun olarak, (iyiliği) itaat, (kötülüğü) isyan diye tefsir ediyorlar ve inkâr, sapıklık, isyan, zulüm, haksızlık, iftira ve tüm kötülüklerin Allah'tan olduğunu iddia ediyorlar. Ama ayetin (söylediği) bu değildi. Şöyle ki: Münafıklar, kendilerinin sevdiği geçim bolluğu, beden sıhhati ve benzeri nimetler geldiğinde, "Bu Allah'tandır" diyorlardı. Fakat başlarına geçim darlığı, hastalık veya servet ve evlatta azalma gibi musibetler geldiği zaman, "Bu Muhammed (a.s.l.a.m.) yüzünden geldi" diyorlardı. Yüce Allah da (onları red için) şöyle buyurdu: ***"De ki: Hepsi Allah'tan geldi"*** *(Nisâ 4:78)*; yani hepsi Allah'ın fiilleridir.

Onlar, Nuh kıssası bağlamında şu ayeti de tartışma konusu yapıyorlar: ***"Hem ben sizin lehinize nasihat etmek istesem dahi, eğer sizi saptırmayı Allah murad ediyor idiyse, nasihatımın size hiçbir yararı olmaz: O sizin Rabbinizdir, sonunda O'na döndürüleceksiniz."*** *(Hûd 11:34)* Onlar bu ayeti cehaletleri sebebiyle şöyle yorumluyorlar: "Nuh, kavminin arasında elli yıl eksiğiyle bin yıl kaldı. Onları Allah'a davet etti ve onlara nasihat etti. Nuh onların kendisine icabet edip nasihatını kabul etmelerinin kendilerine fayda verip vermeyeceğini bilmiyordu. Bununla beraber, davetini kabul için Allah onlara bir yol verecek mi yoksa vermeyecek mi, Nuh bilmiyordu. Oysaki bu konu, asla onların yorumladığı gibi değildi. Şöyle ki: Nuh kavmiyle mücadele etti. Nihayet onlar bu mücadelede köşeye sıkıştılar ve ona dediler ki: ***"Ey Nûh! Bizimle tartıştın, üstelik aramızdaki tartışmada hayli ileri gittin. Madem öyle, eğer sözünün arkasındaysan hadi bizi tehdit ettiğin cezaya çarptır."*** *(Hûd 11:32)* Nuh onlara dedi ki: ***"Allah dilesin yeter ki! Onu sizin başınıza öyle bir sarar ki, artık bir daha asla atlatamazsınız."*** *(Hûd 11:33)* Yani: Eğer gelirse, O'nun azabından kendinizi kurtaramaz ve ondan korunamazsınız; ***"Hem ben sizin***

---

44 Köşeli parantez içindeki bölümün neşrinde, Köprülü nüshasından daha sağlıklı mana verdiği ve bazı ziyadeler içerdiği için, *Kader Risalesi*'nden iktibas yapan Haccac'ın risalesi (Ayasofya nüshası) esas alınmıştır.

lehinize nasihat etmek istesem dahi, eğer sizi saptırmayı Allah murad ediyor idiyse, nasihatımın size hiçbir yararı olmaz: O sizin Rabbinizdir, sonunda O'na döndürüleceksiniz." *(Hûd 11:34)*; (yani) artık azap başınıza geldiği zaman... Doğrusu Nuh aleyhisselam, azap onlar yüzünden indirilip de kendilerini hedef alınca, imanın onlara bir yararı olmayacağını iyi biliyordu. Zira helak ettiği ümmetler hakkında Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: "*Fakat kahredici cezamızı gördükten sonra iman etmeleri, onlara hiçbir yarar sağlamadı. Kulları hakkında geçmişten bugüne Allah'ın uygulaması budur: Nitekim inkârı huy edinenler orada ve o anda hüsrana uğradılar.*" *(Mü'min 40:85)* Bu Allah'ın sünneti ve yasasıdır: Azab göründüğü zaman tevbe kabul edilmez. O'nun şu ayetine gelince: "*Hem ben sizin lehinize nasihat etmek istesem dahi, eğer sizi saptırmayı Allah murad ediyor idiyse, nasihatımın size hiçbir yararı olmaz: O sizin Rabbinizdir, sonunda O'na döndürüleceksiniz*" *(Hûd 11:34)* Bu bağlamda *el-ğay* ile "azap" kastedilmektedir. Şu ayette olduğu gibi: "*Derken onların ardından öyle bir kuşak geldi ki, ibadeti zayi ettiler ve dünyevi zevklerin peşine düştüler; işte bu yüzden gelecekte derin bir düş kırıklığı yaşayacaklar*" *(Meryem 19:59)*; [yani "elim bir azaba uğrayacaklar" anlamına gelir. Yeri geldiğinde Araplar "falanca bugün *ğayy*'a düştü" derler. Bu, "Yönetici falancaya korkunç bir sopa çekti" veya "verdiği ceza ile acınılacak duruma düşürdü" anlamına gelir.]

2.13.1. İsmi "Hayr" olan Allah'tan şer değil hayır sudur eder

İmam el-Basrî, kadercilerin şerri Allah'a nisbet ettiklerini ve bunu isbat için de "*De ki: Hepsi Allah'tandır*" ayetini istismar ettiklerini dile getiriyor. Onların bu istimarı da, öncekiler gibi parçacı mantığa dayanıyordu.

İmam, bu mantığın hilesini ortaya çıkarmak için bu ibarenin hemen ardından gelen ayete dikkat çekiyor: "*Başına gelen her iyilik Allah'tandır; başına gelen her kötülük de kendindendir.*" *(Nisâ 4:79)* Aslında cahiliyye uzantısı olan Emevi kaderciliğinin istismarından Nisâ 78'i kurtarmak için Nisâ 79 kâfi idi. Fakat el-Basrî bununla yetinmiyor ve bu ayetin sebeb-i nüzulüne ilişkin çok orijinal bir bilgi naklediyor. Bu nüzul sebebi rivayeti, iki ayet arasında zahiren çelişki gibi görünen problemi kökten çözüyor.

Aynı mantığın kendisini Hz. Nuh ile ilgili Hûd 34 üzerinden meşrulaştırmasına da temas eden İmam el-Basrî, zamanının çok fevkinde olan ilmi bir üslupla bu konudaki ayet istismarını da Kur'an'dan yola çıkarak çürütüyor. Kaderci muarızları Hûd 34'teki *yuğviyekum* (O sizi saptırır) ibaresini ayetin bütününden koparark "insanı saptıran Allah'tır" demeye getiriyorlar. Oysa bu ibareyi ait olduğu cümleye iade edip bir daha okuduğunuzda, karşınıza ***"Eğer sizi saptırmayı Allah murad ediyor idiyse"*** cümlesinin çıktığını hayretle görürdünüz. Bu ve buna benzer ihtimal edatlarıyla gelen ilahi meşiet (ve burada olduğu gibi ilahi irade) ile ilgili ayetlerin "Allah'ın o konuda öyle dilediğine" değil, "öyle dilemediğine" delil olduğunu **2.11.1. "Eğer Rabbin dileseydi, herkes iman ederdi" demek ne demek?** başlığı altında işlediğimiz için geçiyoruz.

Sual: Hasan el-Basrî'nin "hayır ve şer" konusundaki görüşü nedir?

Cevap: el-Basrî hayrın Allah'a nisbet edileceği, şerrin Allah'a nisbet edilemeyeceği inancındaydı. Kendisi de bir âlim olan talebesi Katâde, hocası Hasan el-Basrî'nin şöyle dediğini nakleder: *el-Hayru bi-kaderin, ve'ş-şerru leyse bi-kaderin*: "hayır kaderledir, şer kaderle değildir." (İbn Hacer, *Tehzib* II, 270) Esasen *Kader Risalesi* baştan sona bu yaklaşımı destekleyen bir metin olarak önümüzde durmaktadır. İmam el-Basrî'nin bu görüşünü kelama değil Kur'an'a arz ediyoruz ve Kur'an bu görüşü doğruluyor.

Sual: ***"Sizin hoşlanmadığınız bir şeyde sizin için bir hayır olabilir, sizin hoşlandığınız bir şeyde sizin için bir şer olabilir: Allah sizin bilmediklerinizi de bilir."*** (2:216) Ayeti nasıl anlaşılmalıdır?

Cevap: Hayrı ve şerri sizin beğenileriniz belirlemez. Sizin bir şeye "hayır" veya "şer" demeniz, o şeyin mahiyetini değiştirmez. Olsa olsa, sizin nitelemelerinizin görece olduğunu gösterir. Kul uçağa binmeye giderken geçirdiği kazaya "şer" der, yetişemediği uçağın düştüğünü haber alınca aynı şeye döner "hayır" der. Şu halde hayrı ve şerri Allah'tan öğrenmek zorundasınız. Sizin hayır veya şer dediğinize Allah öyle demiyorsa, orada sizden kaynaklanan bir problem var demektir. Baktığınızı tanımlamayı bırakın da, bakışınızı düzeltin. Bunun için Allah'ın gör dediği yerden bakın!

Allah gör dediği yer, vahiyden başkası değildir.

2.13.2. Kur'an *hayr*'ı Allah'a isnat eder *şerr*'i değil

Şimdi birçoğumuzun kafalarının karışık olduğu *şer* konusunda, akla abdest aldırmak için, Allah'ın kerim kitabının ne söylediğine kulak verelim.

Hayr Allah'ın Kur'an'da geçen ismidir. Kur'an'da *hayr* 20'ye yakın ayette Allah'a isnat ve izafe edilir. Fakat *şer* kelimesi 30 yerde kullanıldığı halde, Allah'a isnat ve izafe edilmez. Bunları tek tek ele alalım:

1. *Şer insanın arzu ve isteğine nisbet edilir:* ***"Hem sizin hoşlanmadığınız bir şey sizin için hayır, hoşlandığınız bir şey de sizin için şer olabilir."*** *(Bakara 2:216)* ***"İnsan, (sanki) hayır için yalvarıp yakarıyormuşçasına şer için yalvarıp yakarır; zira insan çok acelecidir."*** *(İsrâ' 17:11)*

2. *Şer insanın cimriliğine nisbet edilir:* ***"Allah'ın lutfundan kendilerine verdiklerinde cimrilik yapanlar, bunun kendileri için hayır olduğunu sanmasınlar! Aksine bu onlar için şerdir."*** *(Âl-i İmran 3:180)*

3. *Şer herhangi bir özneye isnat edilmeden mücerret olarak kullanılır:* ***"Ne zaman Biz insana nimet ihsan etmişsek, mesafe koydu ve (sorumluluklarından) yan çizdi; ne zaman da başına bir şer gelse, tuttu umutsuzluğa kapıldı."*** *(İsrâ' 17:83)* ***"İnsan hayrı istemekten asla bıkıp usanmaz; ama başına bir şer gelecek olsa, bu kez de umudunu yitirip karamsarlığa kapılır."*** *(Fussılet 41:49)* ***"Ne zaman insana nimetlerimizi bahşetsek yüz çevirir ve yan çizer; ne zaman da başına bir şer gelse, başlar yalvar yakar uzun uzadıya dualar okumaya."*** *(Fussılet 41:51)* ***"İnsan pek tatminsiz yaratılmıştır: Başına bir şer geldiği zaman vaveylayı basar; ama bir hayra nail olduğu zaman da onu herkesten kıskanır."*** *(Meâric 70:19-21)*

4. *Şer cehenneme nisbet edilir:* ***"De ki: "Bakın, size bundan daha şerli bir haber vereyim mi: O, Allah'ın inkârda ısrar edenlere vaat ettiği ateştir; o ne berbat bir son duraktır."*** *(Hac 22:72)* ***"Ama elbet bir de haddini bilmez azgınlar var ki, onları da en şerli bir menzil beklemektedir."*** *(Sâd 38:55)*

5. *Şer faili meçhul olarak gelirken, şerrin zıddı olan ruşd Rabbe isnat edilir:* ***"Ve anladık ki, gerçekte biz (gaybı) bilmiyormuşuz; (mesela) şu yerdekilere şer mi murad edilmiş, yoksa Rableri onları rüşde/doğruya ulaştırmayı mı murad etmiş?"*** *(Cin 72:10)*

6. *Şer bilinen hayır olarak, müstakil ve nekra isim halinde gelir:* Şu ayet, Hz. Aişe'ye yapılan iftiradan söz eder: ***"Sanmayın ki bu size dokunan bir şerdir, aksine bu sizin için bir hayırdır."*** *(Nûr 24:11)*

7. *Şer sapıklığı tercih etmesinden dolayı doğrudan insana isnat edilir:* ***"Kim zerre kadar hayır yaparsa onu (ilahi kayıtta) görecektir; kim de zerre kadar şer işlerse, onu (ilahi kayıtta) görecektir."*** *(Zilzâl 99:7-8)*

8. *Şer, Yahudileşmiş İsrailoğullarına isnat edilir:* ***"En şerli konumda bulunanlar ve doğru yoldan en çok sapanlar işte bunlardır."*** *(Mâide 5:60)*

9. *Şer, aklını kullanmadığı için hakikate karşı kör ve sağır davrananlara isnat edilir:* ***"İyi bilin ki, Allah katında canlıların en şerlisi aklını kullanmayan (gerçek) sağır ve dilsizlerdir."*** *(Enfal 8:22)*

10. *Şer, iman etmemekte ısrar edip küfürde direnenlere isnat edilir:* ***"Allah katında canlıların en şerlisi, geçmişte küfre sapmış olup da daha sonra iman etmemekte direnenlerdir."*** *(Enfal 8:55)*

11. *Şer, cehennemlik olan insanlara isnat edilir:* ***"Onlar bütün yaratıkların en şerlileridir."*** *(Beyyine 98:6)*

12. *Şer, Hz. Yusuf tarafından kendisine karşı komplo kuran kardeşlerinin tavrına isnat edilir:* ***"Asıl siz şerli bir konumdasınız."*** *(Yusuf 12:77)*

13. *Şer, Allah zatından nefyedilip sapıklığı tercih eden insanın cehennemdeki konumuna isnat edilir:* ***"İşte o zaman, kimin konumca daha şerli ve savunma gücü bakımından daha zayıf olduğunu öğrenecekler."*** *(Meryem 19:75)* ***"Yüzüstü sürünerek cehenneme tıkılacak olan kimselere gelince: En şerli konumda bulunanlar ve yoldan en çok sapanlar işte bunlardır."*** *(Furkan 25:34)*

14. *Şer doğrudan hesap gününe izafe ve isnat edilir:* ***"(O has kullar ki;) üzerlerine vacip kıldıkları hayrı yerine getirirler ve şerri kahredici bir virüs gibi yayılan günün kaygısını taşırlar."*** *(İnsan 76:7)* ***"Bu yüzden Allah onları bu günün şerrinden koruyacak ve onların (yüzlerine) nûr, (yüreklerine) sürur koyacak."*** *(İnsan 76:11)*

15. *Şerrin çoğulu eşrar, Sâd 62'de cehennemlik kâfirlerin mü'minler hakkındaki yanlış zannı olarak nakledilir.*

16. *Şer, Allah'tan dolaylı olarak nefyedilir:* ***"Eğer insanların hayrı istemede acele ettikleri gibi Allah da insanlar için şerri takdir kılacak olsaydı, onların sonunu getirecek hüküm hemen infaz edilirdi."*** *(Yunus 10:11)* Burada *şer* olarak sözü edilen şey "ceza"dır. Kendisinden sonra ibret alınıp tevbe edilemeyecek bir ceza olduğu için, "şer" diye anılmıştır. Burada *ca'l* fiili ile yapılan isnat ise, reddetmek için yapılır. Yani "Eğer.. etseydi, fakat etmedi" manasındadır.

17. *Şer, Allah'a değil Allah'ın yarattıklarına izafe edilir*: Üstelik insana onların şerrinden Allah'a sığınması emredilir: ***"(Ey muhatab!) De ki: "Sığınırım ben (yokluk gecesini) yararak varlığı çıkaran sabahın Rabbine: O'nun yarattığı her şeyin şerrinden! Ve (aklı-iradeyi) bastırdığı zaman zehirli-zifiri bir (cehalet) karanlığının şerrinden! Ve düğümlere üfleyenlerin şerrinden!"*** *(Felak 113:1-4)*

Felak suresinde *şer*, Yaratan'a değil yaratılana isnat edilmiştir. *Şer* yaratılanın cevherinde olan bir şey değildir, ona arız olan bir şeydir. Zira *şer* esasen görecedir. Yaratılanı *mâ hulika leh*'ine (yaratılış amacına) uygun kullanmada şer yoktur, onu yanlış kullanmak şerre yol açar. Parçada şer görünen bütünde hayır görünür. Kulun baktığı yerden şer görünen, Allah'ın bak dediği yerden hayır görünür. "*Yarattıklarının şerri*", kişinin zifiri bir gecede duyduğu korkuya benzer; aslında bu korkunun gerçek gerekçesi gece değil, bilinmezlik, yani cehalettir. Dinlenme vakti olarak insana Allah'ın ikram ettiği geceye "şer ilahı" rolü yüklemek, hiç şüphesiz akıl ve iradeyi bastıran cehalet karanlığının şerrine maruz kalmaktır. İlk muhataplar geceyi öylesine öcüleştirdiler ki, onu bir tür "şer ilahı" gibi görmeye başladılar. 3. ayet bunu dile getirir.

18. *Şer, insana verdiği vesvese üzerinden Şeytan'a izafe edilir*: "De ki" emriyle başlayan sure, *şer*'den Allah'a sığınmayı emreder: ***"(Ey insan!) De ki: "Sığınırım ben Rabbine insanlığın; sahibine insanlığın; ilahına insanlığın: sinsi ve sinik vesvese kaynağının şerrinden."*** *(Nâs 114:1-4)*

30 ayetlik listeden geriye kalan tek ayet, Enbiya suresinin 35. ayetidir. Bu ayet de, Kur'an'da şerrin Allah'a isnat ve izafe edilmezliği kuralını bozmaz. Bunu anlamak için, ayete biraz daha yakından bakalım:

"Her can ölümü tadacaktır; şu da var ki, Biz sizi bir saflaştırma olarak şer ve hayır ile sınarız: zaten sonunda Bize döndürüleceksiniz." *(Enbiya 21:35)*

Şu açıktır ki, bu ayette şer, Allah'a izafe edilmiyor. Eğer öyle olsaydı, "Allah'ın şerri" (*şerrullah*) veya "O'nun şerri" (*şerruhu/şerrihi*) ibaresi kullanılırdı. Allah'a isnat ve nisbet de edilmiyor. Öyle olsaydı cümlede doğrudan mutlak mef'ul olarak gelirdi.

Ayette Allah'a işaret eden "Biz" (*nahnu*) zamiri ile *şer* arasına iki engel girmiştir. Biri *neblû* fiili, diğeri *bâ* edatı. Böylece Allah, *şer* ile Zatı arasına iki lâfzî mesafe koymuştur. Zira âyette *şer*, doğrudan

Allah'ı gösteren Biz öznesinin tümleçi/nesnesi kılınmamış, aksine *belâ*'nın müteallakı kılınmıştır. Açılımı şudur: Biz insanı sınarız, sınav Bizim insanı saflaştırma aracımızdır ve bu mahza hayırdır; bu hayra ulaşmak için araç kıldığımız sınav da, hayrı ve şerri kendine alet olarak kullanır.

Sonuçta, "***Biz sizi, bir saflaştırma olarak, şer ve hayır ile sınarız***" cümlesinden, ne "Allah'ın şerri" veya "O'nun şerri" (*şerrihi*) terkibine, ne de "Şerrin yaratıcısı O'dur" önermesine cevaz çıkar. Ayet gayet açıktır: Allah'ın insanı hayır ve şer ile imtihan ettiğini ifade etmektedir. Metinde şerrin *bâ* ile gelmesi, şerrin "sınava alet" kılınmasıdır. Özetle ayette şer Allah'a değil *belâ*'ya isnat edilmiş, belanın vasfı konumunda gelmiştir.

Bu ayette *şerr*'in ilsak *bâ*'sı ile (*bi'ş-şerri*) kullanılması, iki hassasiyete mebnidir:

Birincisi: Şerri Allah'a isnat ve nisbet etmeme konusundaki Kur'anî hassasiyet. Bunu yukarıda açıkladık.

İkincisi: Zerdüştîlik, Mazdekçilik, Manicilik gibi gnostik düalizme dayalı her tür şirki reddetme konusundaki hassasiyet. Düalist şirk inancı, iyilik ve kötülük tanrısına dayanır. Bu, kötülüğün tanrısal olduğunu söylemek ve kötülüğü meşrulaştırmaktır. Şerre, varoluşsal bir hakikat ve cevheri bir kimlik vermektir. Bu bakış onunla savaşmayı zorlaştırır ve ondan yana olmanın kapısını aralar. Böyle düşünüldüğünde, kötülükle savaşmak Tanrıyla ve hakikatle savaşmak anlamına gelir. Bu ayetin amacı, Allah dışında bir yaratıcı vehmine yol açan "kötülük tanrısı" icadının reddini amaçlar. Özetle, Allah'ın insanı imtihan etmesi hayırdır. İnsanı imtihan ederken Allah'ın kullandığı imtihan vesilelerini hayır veya şer olarak algılaması, insandan kaynaklanır. Bu, şerrin Allah'a izafe ve isnadı değildir.

Mesela Hz. Yusuf'un iftiraya uğramasıyla neticelenen olaylar zinciri anın içinden bakana şer görünür. Zira iftira, iftiranın mağduru için 'şer' olarak nitelenir. Fakat Allah'ın gör dediği yerden bakana mahza hayırdır. Nitekim sonuç da öyle olmuştur. Hz. Eyyub'un hastalığı, anın içinden bakana şer görünür. Hastalığın kendisi 'şer' gibi görünse de, Allah'ın gör dediği yerden bakınca hayır görünür. Eğer ruhun şifa bulması için bedenin hastalanması gerekiyorsa, hastalık neden şer olsun ki? Mekke müşriklerinin Sevgili Peygamberimize tavrı, anın içinden bakana şer görünür. Fakat Allah'ın gör dediği yerden bakınca mahza hayırdır.

Kur'an'da içinde *şer* geçen tüm ayetlerin sayım dökümünü yaptık. Buraya kadar zikrettiğimiz ayetlerin hiç birinde Allah şerrin faili/öznesi olarak zikredilmez. Hiçbir ayette şer Allah'a izafe, isnat ve nisbet edilmez.

Sual: Peki, o zaman *"..Allah'ın gazabına uğradılar"* (3:61); *"Bakın, Allah'ın laneti zalimlerin üzerine olsun"* (11:18); *"Allah ona gazaplandı, onu lanetledi ve onun için cehennemi hazırladı"* (48:6) gibi ayetleri nasıl anlayalım?

Cevap: Hakkın tahakkuku şer değil mahza hayırdır. Müstahak olan kimselerin hak ettikleri azar ve azaba muhatap olmaları şer olarak nitelenemez. O zaman adaletin ifası ve hakkın tahakkuku şer olurdu. Oysa bunlar hayırdır. Hatta müstahak olan kimse için dahi hayırdır, şer değildir. Dünyada suçunun cezasını çekmesi hem suçlu, hem mağdur, hem de toplum için hayırdır. Bu hakikat "Hadler keffarettir" düsturunda dile gelir.[45] Ahirette bu haydi haydi hayırdır. El-Basrî'nin Zümer 75. ayetteki tasrih edilmemiş hamdi cehennemlikleri de kapsayacak şekilde anlaması bu hakikatin ifadesidir. Zira cehennemlikler de kılı kırk yaran ilahi hakkaniyete Hesap Günü şahit olduklarında, başlarına geleni hak ettiklerini itiraf edecekler ve hakkı onun sahibi olan el-Hakk'a teslim edeceklerdir. Bunun neresi şerdir?

2.13.3. Şerr'i Allah'a isnat eden rivayetlerin arka planı

Şerrin Allah'a nisbet edilmesi Kur'an'a değil rivayet kültürüne dayanır. Bu tür Kur'an'ın onaylamadığı rivayetler ise, İsrailiyyat ve Mesihiyyat denilen ehl-i kitap kültürüne dayanır. Bu rivayetlerin Peygamberimizin ağzından nakledilmesi, onlara karşı daha da hassas olunmasını gerektirir.

Sevgili Peygamberimizin akidesini inşa eden Kur'an idi. Onun Kur'an'ın söylediğine karşı bir şey söylemesi muhaldir. Kur'an'ın bu konudaki hassasiyetine aykırı rivayetleri Allah Rasulü'nün ağzına kim koymuş olursa olsun, reddedilmelidir. Kaldı ki, Kur'an'ın bu hassasiyetini aynen yansıtan hadislerin varlığı da bir gerçektir. Tıpkı şu hadis gibi:

Ali b. Ebi Talib'ten: Rasulullah namaza kalkacağı zaman şöyle derdi: "Artık ben, her türlü batıldan yüz çevirerek bütün varlığımla gökleri ve yeri yaratana yöneldim; ve ben O'ndan başkasına ilahlık yakıştıranlardan değilim! Benim salâtım, ibadetlerim, hayatım

---

45 Bkz: İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, XII, 74.

ve ölümüm âlemlerin Rabbi Allah'a aittir. O'nun ortağı yoktur. Ben Müslüman olmakla emrolundum. Allah'ım! Melik sensin. Senden başka ilah yoktur. Sen Rabbimsin, ben de Senin kulunum. Nefsime zulmettim ve kusurlu bir kul olduğumu itiraf ettim. Beni bağışla. Buyur, emrine amadeyim. Hayır tamamen Senin elindedir. *Şer ise Sana nisbet edilemez (Ve'ş-şerru leyse ileyk)*"[46]

İstitrad: Müslim şarihi Nevevi'miz hadisin manasını beğenmemiş ve tevil edilmesinin lüzumuna kail olmuş. Hadisi Kur'an'a arzetse, hadise itirazının yersiz olduğunu görmekle kalmayacak, Kur'an ile tam mutabakat içinde olduğunu da fark edecek. Fakat o hadisi Kur'an'a değil Kelam'a arzediyor. "Ehl-i Hak mezhebi" adını verdiği kelami çizginin hayır gibi şerrin de Allah'tan geldiğini söylediği gerekçesiyle, hadisin mutlaka tevil edilmesi gerekliliğini söylüyor. İyi de Kur'an'ı nasıl tevil edelim?

İbn Mes'ud kendi içtihadıyla fetva vermek durumunda kaldığında şöyle derdi: "Bunu kendi görüşüme dayanarak söylüyorum; eğer doğruysa bu Allah'tandır. Eğer yanlışsa o benden ve Şeytan'dandır." Yine bir seferinde Hz. Ömer'in önünde yazan kâtip, onun bir görüşünü yazdıktan sonra "Bu Allah'ın Ömer'e gösterdiğidir" diye ilave eder. Buna şahit olan Hz. Ömer derhal itiraz eder ve o cümleyi "Bu Ömer'in görüşüdür" şeklinde düzelttirir. O görüşün yanlış olması halinde, kendi yanlışının Allah'a nisbet edilme tehlikesine dikkat çeker. Bu, Kur'an'ın inşa ettiği sahabenin bu hususta ki titizliğinin bir başka örneğidir.

Sözün özü:

1. *Hayr* Allah'ın Kur'an'da geçen esma-i hüsnasındandır (20:73). Şer Allah'ın ismi de, sıfatı da, fiili de değildir ve olamaz. Şer eşyanın özünden değil, yaratılış amacına aykırı kullanımından hâsıl olur. Yaratılış amacı uğruna kullanılan her şeyin varlığı hayırdır.

2. *Hayr*'ı zatına isim olarak seçen Allah'a, *şer* izafe, nisbet ve isnat edilemez.

3. Allah *hayr*'ı onlarca ayetinde emreder, fakat asla *şerr*'i emretmez. Allah kitabında hayra çağırır (3:104), fakat *şerr*'e çağırmaz.

4. Kur'an'da *bi-yedike'l-hayr* (***hayır sendendir***) diyen ayet vardır da (3:26), *bi-yedike'ş-şer* (şer sendendir) diyen bir tek ayet yoktur. Oysaki "hayır Sendendir" denilen ayette Allah'ın dilediğini sadece "aziz edeceği" değil, "zelil edeceği" de ifade buyurulmaktadır.

---

46 Müslim, 771; Ebu Davud, 760; Tirmizi 3420; Nesâi II, 130.

Özün özü: Kişi Allah tarafından kabul görmüş bir imana ermek istiyorsa, imanını Kur'an'a arz etmeli, imanı hususunda Allah'ın kitabının onayını almalıdır.

2.14. Metin ve Şerh

ومما يجادلون فى قول الله تعالى : " فمن يرد الله ان يهديه يشرح صدره للاسلام و من يرد ان يضله يجعل صدره ضيقا حرجا كانما يصّعّد فى السماء و كذلك يجعل الله الرجس على الذين لا يؤمنون « يقولون ان الله يفعل ذلك بالكافر ثم يعاقبه وليس ذلك لما ذكر الله الشرح و الضيق فى كتابه ترغيبا فى اتباع الهدى وتزهيدا فى ترك العمل بامره و الانتهاء الى طاعته وما قال الله تعالى ذلك ليؤيسهم من رحمته وعفوه ويسهل عليهم طرق المعاصى [فتأولوا بجهلهم على «ان الله تعالى خص قوما بشرح الصدور بغير عمل صالح قدموه وقوما بضيق الصدور يعنى القلوب بغير كفر كان منهم و لا فسق ولا ضلال ، ولا لهؤلاء سبيل الى ما كلفهم من الطاعة وهم مخلدون فى النار طول الابد».

وليس ذلك يا امير المؤمنين كما ذهب اليه الجاهلون المخطئون ربنا ارحم واعدل واكرم من ان يفعل ذلك بعباده كيف وهو يقول :»لا يكلف الله نفسا الا وسعها لها ما كسبت و عليها ما اكتسبت» وانما خلق الجن والانس لعبادته فجعل لهم اسماعا و ابصارا وافئدة يطيقون بهم اضعاف ما كلفهم الله من عبادته فمن اطاع منهم فيما امر به فقد شرح الله صدره للاسلام ثوابا منه بطاعته فى العاجل من الدنيا ويخفف به عليه اعمال البر و يثقل به الكفر عليه و الفسوق والعصيان فان كان فى حاله تيك مطيقا لجميع ما امر به ونهى عنه ، وكذلك حكم الله فى كل من بلغ من الطاعة مبلغه من شريف او وضيع ، ومن ترك ما امره الله به من الطاعة و تمادى فى كفره وضلاله فى عاجل الدنيا وهو مع ذلك مطيق الانابة والتوبةجعل الله صدره ضيقا حرجا كانما يصعد فى السماء ، عقوبة منه له بكفره وضلالته فى العاجل الدنيا و التوبة مأمور بها مدعو اليها[47] كذلك حكم الله عز وجل فيمن بلغ من الكفر والفسوق مبلغه.

---

47 Bu cümle elyazma nüshada şu şekilde yer almaktadır: (ومن ترك ما امره الله به من الطاعة وتمادى فى كفره و ضلاله جعل الله صدره ضيقا حرجا كانما يصعد فى السماء عقوبة منه له بكفره وضلاله فى عاجل الدنيى وهو مع ذلك مطيق للانابة والتوبة مأمور بها مدعو اليها.

وانما ذكر الله يا امير المؤمنين الشرح و الضيق فى كتابه رحمة منه لعباده ترغيبا منه لهم فى الاعمال التى يستوجبون بها فى حكمه ان يشرح صدورهم وتزهيدا منه لهم فى الاعمال التى يستوجبون فى حكمته تضييق الصدور، ولم يذكر الله لهم ذلك ليقطع رجاءهم ولا ليؤيسهم من رحمته وفضله ولا ليقطع عن عفوه ومغفرته وكرمه اذا هم صلحوا وقد بين الله عز و جل فى كتابه فقال تعالى: "يهدى به الله من اتبع رضوانه سبل السلام ويخرجهم من الظلمات الى النور باذنه ويهديهم الى صراط مستقيم»][48]

فتدبره يا امير المؤمنين وتفهم فان الله يقول :»فبشر عباد الذين يستمعون القول فيتبعون احسنه اولئك الذين هداهم الله واولئك هم اولوا الالباب» ، [واسمع الى قول الله تعالى حيث يقول :»ولو ان اهل الكتاب آمنوا واتقوا لكفرنا عنهم سيئاتهم ولا دخلناهم جنات النعيم ولو انهم اقاموالتورية و الانجيل وما انزل اليهم من ربهم لاكلوا من فوقهم ومن تحت ارجلهم»][49] وقال تعالى : «لو ان اهل القرى آمنوا واتقوا لفتحنا عليهم بركات من السماء و الارض ولكن كذبوا فأخذناهم بما كانوا يكسبون».

Yine onlar Allah'ın şu sözünü de tartışma konusu yapıyorlar: ***"Allah kimin hidayetini dilerse, onun kalbini islama açar; kimi de saptırmayı dilerse, onun kalbini de adeta göğe tırmanıyormuş gibi daraltıp sıkıştırır: İşte böylece Allah, inanmamakta direnen kimseleri dehşet verici bir ıstıraba sürükler."*** *(En'âm 6:125)* Onlar diyorlar ki: "Allah kâfire böyle yapar, ondan sonra da onu hesaba çeker". Ama bu doğru değil. Allah'ın kitabında zikrettiği "açma" (*şerh*) ve "daraltma" (*dayk*), ilahi rehberliğe tabi olmayı teşvik, O'nun emrini tutmayıp O'na itaat etmemeyi tekdir içindi. Allah bu ayeti, kendi rahmetinden ve affından ümit kestirmek ve onlara günahın yollarını kolaylaştırmak için buyurmadı. [Onlar cehaletleri sebebiyle bu ayeti şöyle yorumladılar: "Yüce Allah salih amel işlemedikleri halde bazı kullarının göğsünü (İslam'a) açmış, bazı kullarının da küfür, fısk ve sapıklık içinde olmadıkları halde göğsünü daraltıp bunaltmıştır. Ve onlara itaatten yüklediği sorumluluğu yerine getirmede, onlar için bir yol yoktur. Onlar sonsuza kadar cehennemde kalmaya mahkûmdurlar."

48 *Kader Risalesi*'nden iktibas yapan Haccac'ın risalesinden (Ayasofya/b nüshası) iktibasla.

49 *Kader Risalesi*'nden iktibas yapan Haccac'ın risalesinden (Ayasofya/b nüshası) iktibasla.

Yok, ey Mü'minlerin Emîri! Durum bu cahil ve yanlış adamların dediği gibi değil: Kullarına bunu yapmaktan beri olan Rabbimiz çok daha merhametli, çok daha adil, çok daha kerem sahibidir. O şöyle buyurduğu halde, nasıl böyle der: ***"Allah hiç kimseye gücünün üstünde yük yüklemez; onların kazandıkları kendi lehlerine, yüklendikleri kendi aleyhlerinedir."*** *(Bakara 2: 286)* O görünen ve görünmeyen iradeli varlıkları kendisine kulluk için yaratmıştır. Allah kullarına, yapmakla yükümlü olduklarının kat kat fazlasını yapabilecek işitme, görüp düşünme ve sezme yeteneği vermiştir. Şu halde onlardan kim O'nun emirlerine itaat ederse, itaatine bir karşılık olarak, emredileni yapıp nehyedileni yapmama gücü olan herkesin Allah göğsünü İslam'a açar, hazır dünyada yaşıyorken iyiliği ona kolaylaştırır. Yine ona, her ne kadar muhatap olduğu bütün ilahi emir ve nehiylere gücü yeten biri olsa da, küfür, fısk ve isyanı (ceza tehdidiyle) zorlaştırır.

Büyük-küçük, hatırlı-hatırsız kim olursa olsun, itaat açısından bu mertebeye ulaşmış herkes hakkında Allah'ın hükmü budur. Öte yandan, tevbe etmeye ve itaate gücü yettiği halde kim dünyada Allah'ın emrettiği itaatten ayrılır, inkâr ve sapıklıkta direnirse, Allah onun göğsünü sanki semaya yükseliyormuş gibi daraltıp sıkar. Bu, kendilerine davet ulaştığı ve tevbe ile emrolundukları halde küfür ve dalalette kalmalarının bir cezasıdır. Küfür ve fıskta zirveye ulaşanlar için de Yüce Allah'ın hükmü budur.

Ey Mü'minlerin Emîri! Yüce Allah'ın kitabında "açma" ve "daraltmayı" zikretmesinin sebebi, kullarına bir rahmet ve yapmalarını istediği amellere teşvik etmekten ibarettir. Yüce Allah, hikmeti icabı, kullarının yapmalarını istediği amellere onları teşvik için bu yolla içlerini ferahlatmayı amaçlamıştır. Değilse bunu, onların umutlarını Allah'ın rahmet ve lutfundan kesip umutsuzluğa sürüklemek için, ya da eğer ıslah olurlarsa onları affından, bağışından ve kereminden uzak tutmak için zikretmemiştir. Nitekim Yüce Allah kitabında bu hakikati şöyle beyan etmiştir: ***"Onunla Allah, kendi rızasını gözetenleri ebedi kurtuluş yollarına ulaştırır; rahmetiyle onları karanlıklardan aydınlığa çıkarır ve dosdoğru bir yola yönlendirir."*** *(Maide 5:16)*

Ey Mü'minlerin Emîri! Allah şu ayette ne diyor, düşünmek ve anlamak istemez misin: ***"Şu kulları müjdele ki, onlar sözün tamamını dinlerler ve en güzeline uyarlar: İşte Allah'ın rehberliğine tabi olanlar bunlardır; ve işte onlar, akletme yetilerini kamil manada kullananlardır."*** *(Zümer 39:17-18)* [Ve Allah'ın şu buyruğunu iyi dinle: ***"Eğer kitap ehli iman etse ve sorumlu davransaydı, onların***

kötülüklerini örter ve kendilerini sonsuz nimet cennetlerine koyardık. Eğer onlar Tevrat'ı, İncil'i ve kendilerine Rableri tarafından indirilenleri uygulamış olsalardı, gökten ve yerden gelen tüm nimetlerden yararlanırlardı.") *(Maide 5:65-66)* Ve Yüce Allah şöyle buyurdu: *"Eğer bu ülkelerin insanları inansalar ve sorumlu hareket etselerdi, onlara göklerin ve yerin bereketini ardına kadar açardık, fakat yalanladılar. Bunun üzerine, biz de yaptıklarından dolayı onları kıskıvrak yakaladık."* *(A'raf 7:96)*

2.14.1. Allah kullara emir ve nehye uyma gücü vermiştir

İmam el-Basrî, Emevi kadercilerinin istismar ettiği bir başka ayete dikkat çekiyor. Burada da istismarın aracı yukarıda olduğu gibi "parçacı yaklaşım". Ayete "kes-yapıştır" yöntemiyle yaklaşan istismarcıların hilesini boşa çıkarmak için yapılacak tek şey var: Kendi düşüncelerine alet ettikleri nassı ait olduğu yere iade etmek. Mesela şunun gibi: *"Allah kimin hidayetini dilerse, onun kalbini İslam'a açar; kimi de saptırmayı dilerse, onun kalbini de adeta göğe tırmanıyormuş gibi daraltıp sıkıştırır."* *(En'am 6:125)* Kaderci akıl ayetin bu parçasından yola çıkarak kendini şöyle meşrulaştırıyor: "Ne yaparsan yap, boş! Zira Allah birinin hidayetini dilememişse, o ağzıyla kuş tutsa yine doğru yolu bulamaz. Tersi de geçerli. Şu halde: Hidayet de dalalet de yazgıdır; insanın tercihleri bu yazgıyı değiştirmez."

Biz bu düşünce tarzını bir yerden hatırlıyoruz. Mekke müşrikleri de aynen böyle diyorlardı: *"Eğer Allah dileseydi biz şirk koşmazdık"*. (6:148) Dolayısıyla bu yaklaşım yeni değil, cahiliyye aklı aynen böyle çalışıyor. Ayetin cahiliyye müşrikinin aklına prim vermediğini anlamak için ayetten koparılan parçanın yanına eksik olan kısmını getirelim: *"İşte böylece Allah, inanmamakta direnen kimseleri dehşet bir ıstıraba sürükler"*. Kaderci aklın hilesi tüm çıplaklığıyla ortaya dökülüyor. Ayetin devamı, sapan kişi "Allah saptırdığı için" değil "inanmamakta direndiği için saptı" diyor. Ayetin zımnen söylediği şu: Kim tercihini Allah'ın rehberliği istikametinde kullanırsa, Allah onun kalbini İslam'a açarak tercihini ödüllendirir. Kim de sapmayı tercih ederse, Allah ondan desteğini çeker. Allah kimden desteğini çekerse, onun yüreği daralır, aklı kısalır, ufuksuz kalır ve çapsızlaşır.

İmam el-Basrî, En'âm 125'in doğru anlaşılması sadedinde Maide 16'yı şahit gösteriyor: *"Onunla Allah, kendi rızasını gözetenleri ebedi kurtuluş yollarına ulaştırır; rahmetiyle onları karanlıklardan aydınlığa çıkarır ve dosdoğru bir yola yönlendirir."* *(En'am 5:16)*

2.14.2. Kur'an *mühtediler için takva* değil *muttakiler için hidayet*'tir

Sual: Bu ayetin konusu olan "ilahi hidayet", nasıl anlaşılmalıdır?

Cevap: *Takva* doğru anlaşılmadan, *hidayet* doğru anlaşılmaz. *Takva*'nın doğru anlaşılması için, Bakara suresinin 2. ayetinin doğru anlaşılması şarttır. Önce ayeti hatırlayalım: ***"Kendisinde hiçbir şüpheye yer olmayan bu kitap muttakiler için hidayettir."*** Ayet metnindeki *huden li'l-muttakin* ibaresi, yaygın anlayışta zannedildiği gibi *hidayeti takvanın temeline* değil, *takvayı hidayetin temeline* yerleştirmektedir. Eğer hidayeti takvanın temeline yerleştirseydi, o zaman metin şöyle olması gerekirdi: *takven li'l-muhtedîn*. Yukarıya örneklerini aldığımız beyan ve irfan ehlinin takva tariflerinin tamamı, hidayeti takvanın temeline yerleştiren tariflerdir. O zaman Şuara 106'daki gibi kâfirlere yönelik ***"Takvalı davranmayacak mısınız?"*** hitaplarındaki takva boşlukta kalmaktadır.

"Kişi muttaki ise hidayeti bulmuş demektir, hidayete ihtiyacı varsa muttaki değildir" şeklindeki anlama, ayetteki hakikatin gözden kaçırılmasının sonucudur. Şu bir gerçektir ki, insan bilincinin tekâmül kapasitesinin sınırsızlığını ifade eden "takva", bitimsiz bir yolculuktur. Sorumluluk bilinci, birinin bitiş noktasını diğerinin başlangıcının oluşturduğu iç içe geçmiş tekâmül sürecidir; kâfiri imana, mümini ihsana, muhsini îkâna, mûkini irfâna ulaştırır.

Oysaki Bakara 2'de hidayetten önce var olan ve hidayete sebep olan takvadan söz edilmektedir. Hidayetten önceki takva "sorumluluk ahlakı"dır. Bu ahlakın itici gücü olan Allah'a karşı sorumluluk bilinci, kişiyi hidayetin kapısı önüne getirip bırakır. Mühtedilerin hayatına dikkatle bakınız, bu gerçeği mutlaka fark edersiniz.

Hidayetten önceki takvanın "sorumluluk ahlakı" olduğuna dair en güzel örnek, Allah Rasulü'nün şahsı hakkındaki şu iki ayettir:

1. ***"Sen muhteşem bir ahlak/yaradılış üzeresin."*** *(Kalem 68:4)*

2. ***"Sen kitap nedir iman nedir bilmezdin."*** *(Şûrâ 42:52)*

İki ayeti birlikte ele aldığımızda ortaya çıkan sonuç şudur: Kitap nedir iman nedir bilmezken muhteşem bir ahlaka/yaradılışa sahip olan kişi. Peki, kitap nedir iman nedir bilmeden sahip olunan muhteşem ahlak nedir? O Abdullah oğlu Muhammed'i

işinde gücünde bir tüccar iken Hıra'ya sürükleyen "sorumluluk bilincinin" ta kendisidir. Bu bilinç öylesine yüksek düzeyde hissedilecektir ki, sonunda o "âlemlere rahmet Rasulullah Muhammed" -sallallahu aleyhi ile'l-ebed- olacaktır.

Ne demek istediğimi anlatmak için şu birkaç misal yeterlidir:

Fetih sırasında 60 yaşında Müslüman olup ondan sonra 60 yıl daha yaşayan, Hz. Hatice'nin amcaoğlu ve Hz. Peygamber'in gençlik arkadaşı Hakîm b. Hizam ile Rasulullah arasında şöyle bir diyalog yaşanır: أي رسول الله أرأيت أمورا كنت أتحنث بها في الجاهلية من صدقة وعتاقة أو صلة رحم أفيها أجر؟ فقال: أسلمت على ما أسلفت من خير

Hakîm b. Hizam: "Ey Allah'ın Rasulü! Cahiliyye devrinde Allah için ibadete zaman ayırır, sadaka verir, köle azad eder ve akrabalık bağını gözetirdim. Ne dersin, bütün bunlar için bana bir ecir var mı?

Allah Rasulü dedi ki: "Sen geçmişte yaptığın bütün bu iyilikler sayesinde Müslüman oldun."[50]

Hakîm b. Hizam'ın hidayetten önceki "sorumluluk bilinciyle" yaptığı davranışlar, onu hidayetin kapısına getiren sebebin ta kendisi olmuştur.

Hidayetten önceki takvanın sahibini hidayetin kapısına getirip bırakmasıyla ilgili bir örnek daha verelim. Ünlü Arap şairi Ferezdak'ın dedesi Sa'saa b. Naciye, hem cahiliyye hem de İslam dönemini gören kişilerden biriydi. Bu zat, cahiliyye döneminde diri diri gömülen kız çocuklarını, ailelerinden satın alarak kurtarmasıyla ünlüydü. Bu yolla kendi beyanına göre 360 kız çocuğu kurtarmıştı. Naciye anne adı olabileceği gibi, şöhret bulduğu sıfatı da olabilir. Belki de künyesinde yer alan ve "kurtarıcı" manasına gelen *Naciye* adı, ona bu yüzden verilmişti. Ya da Sa'saa'nın annesi de bu yolla kurtarılmış bir hanım idi ve onu kurtarıcılığa sürükleyen sebep de bu idi?

Cahiliyye döneminin vicdanı denilmeyi hak eden bu yiğit adam, Allah Rasulü ile arasında geçen benzer bir diyalogu şöyle nakleder:

---

50 Buhâri, 1369; Müslim, *İman* 123; *Müsned*-i Ahmet, III, 434.

"Dedim ki: "Ey Allah'ın Rasulü! Ben cahiliyye devrinde bazı işler işledim. Onlarda bir ecir ve sevap var mıdır? Diri diri gömülecek olan üç yüz altmış kız çocuğunun hayatını kurtardım. Her birini iki tane on aylık gebe deve ile satın alırdım. Bunlarda bana bir ecir var mıdır? Hz. Peygamber buyurdu ki: (لك أجره إذ من الله عليك بالإسلام) *"Sana onun ecri elbet var: İşte bu yüzden Allah seni İslâm ile şereflendirdi."*

(Taberani, el-Mecmu'u'l-Kebir, 7412; Fethu'l-Bari, 5630)

Allah Rasulü "İnsanlar madenler gibidir; cahiliyyede hayırlı olan, anlayış ehliyse İslam'da da hayırlı olur" derken esasen hidayetinden önceki davranışlarında sorumlu davrananları kastediyordu. Esasen "Allah'ım! İslam'ı Ömer b. Hattab veya Amr b. Hişam (Ebu Cehil) ile aziz kıl!" derken de aynı bakış açısıyla hareket ediyordu.

Şu halde Maide 16'nın nasıl anlaşılması gerektiği ortada: İnsan imanı tercih edince, iman da insanı tercih eder, tersi değil. Yani insan "Allah'ın rehberliği" demeye gelen hidayetine talip olacak, Allah da hidayetine talib olanın talebini kendisine kolaylaştıracaktır. Bu yüzdendir ki kişiyi hidayete ulaştıran şey, hidayetten önceki takvasıdır. Hidayetten önceki takva, sorumluluk bilinci ile yapılan sorumlu davranışlardır.

İşin sırrı olan "sorumluluk/*mes'uliyet*" kavramı, bu bağlamda "zorunluluk/*mecburiyet*" kavramının mukabilidir. Yani: Sorumlu olan zorunlu değil, zorunlu olan sorumlu değildir. Onun için "dinde ikrah (zorlama) yoktur" der Kur'an. Dinde teklif vardır. İnsan Allah'ın emir ve nehiyleri karşısında mahkûm ve mecbur değil, mükellef ve mes'uldür. Zira Allah insana emir ve nehiylerine uyma veya uymama güç ve kudreti vermiştir. Bu iradenin hakkıdır ve insanın itaatini diğer varlıkların itaatinden ayıran ve insanı ayrıcalıklı kılan da budur. İşte bu nedenle el-Basrî'nin bu babta gösterdiği son şahit A'raf suresinin 96. ayetidir. O ayetin yanına şu ayeti de koymak gerekir:

"Eğer onlar Tevrat'ı, İncil'i ve kendilerine Rableri tarafından indirilenleri uygulamış olsalardı, gökten ve yerden gelen tüm nimetlerden yararlanırlardı. Onlardan doğru, âdil bir yol tutturanlar var. Çoğuna gelince: ne berbat şeyler yapıyorlar." *(Maide 5:66)*

2.15. Metin ve Şerh

[واعلم يا امير المؤمنين ان الله] لم يجعل الامور حتما على العباد ولكن قال: "ان فعلتم كذا افعل بكم كذا"، وانما يجازيهم باعمالهم وقد امرهم بعبادته و دعائه والاستغاثة به، فان هم ارادوا ما عنده احدث لهم عونا الى عونه و توفيقا الى توفيقه، يسهل عليهم به اخذ الحسنات وترك السيئات، وكذلك حكم الله [فيمن][51] اطاعه وطلب ما عنده فبهذا القول.

فحدث نفسك يا امير المؤمنين لا تقل[52] ان الله قدر عباده ما نهاهم عنه وحال بينهم و بين ما امرهم به و ارسل الرسل [يدعوهم][53] الى خلاف ما قضاه عليهم ثم يعذبهم طول الابد اذ لم يجيبوا الى ما [لم] يجعل لهم اليه سبيلا، فتعالى الله عما يقول الظالمون علوا كبيرا، فهل تدرى هؤلاء الجهال على من ردّوا؟ انما ردوا على الله تعالى.

لان الله تعالى قال: «فآمنوا خير الكم» فقال الجهال: «لا سبيل لهم الى الايمان».

وقال: «اجيبوا داعى الله» فقال الجهال: «قد حال بينهم و بين الاجابة».

وقال تعالى: «سابقوا الى مغفرة من ربكم»، فقال الجهال: «كيف لهم السابق وقد جبرهم فى البتة».

وقال: «فما لهم لا يؤمنون» فقالوا: «لان الله منعهم من الايمان واوقعهم فى الكفر».

ويقول: «يا اهل الكتاب لم تكفرون بآيات الله و انتم تشهدون»، فيقول الجهال: «لان الله قدر عليهم الكفر وجعله حتما».

فهذا هو الرد على الله و سوء الظن به.

[Ey mü'minlerin emiri! Şunu aklından çıkarma ki], Allah kullarını yaptıkları işlere mecbur ve mahkûm etmemiştir. Fakat O, *"Eğer siz şöyle yaparsanız, Ben de size şöyle yaparım"* demiş. Onlara kendine kulluk etmeyi, dua etmeyi ve kendinden yardım istemeyi emretmiş olduğu halde, onlara yaptıklarının karşılığını da vermiş-

51 Elyazma nüshada فمن şeklindedir.

52 Elyazma nüshada تقول şeklindedir.

53 Elyazma nüshada يحرمهم şeklindedir.

tir. Eğer kulları O'nun katında olan (hayrı) isterlerse, O da onlara peş peşe yardımlar gönderir, o hususta kolaylık üstüne kolaylık, muvafakat üstüne muvafakat ihsan eder. O'nun inayetiyle, onların iyiliklere ulaşmasını ve kötülükleri terk etmesini kolaylaştırır. Zatına itaat edip O'nun katında olanı talep eden kimse hakkında Allah'ın hükmü budur.

Artık bu görüşü sen de nefsine anlat Ey Mü'minlerin Emîri! Asla şöyle deme: "Allah kullarına yasakladığı şeyleri, onlara yine O takdir etmiştir... Onlara önce emretmiş, sonra da emrini yerine getirmelerine mani olmuştur... Onlara kaza ve kader kıldığı şeylere rağmen [onları davet eden] peygamberler göndermiş, sonra da aşmaları mümkün olmayan engeli aşıp da davete icabet e[deme]diler diye, sonsuza kadar onlara azap edecektir!" Allah, bu tür zalimlerin isnat ettikleri şeylerden beridir, O mutlak yüce ve eşsiz büyüktür.

Bu cahiller güruhu kime itiraz ettiklerinin farkındalar mı? Onlar başkasına değil, Yüce Allah'a itiraz ediyorlar. Çünkü Allah şöyle buyuruyor: *"Artık iman ederseniz, sizin için hayırlı olur."* *(Nisâ 4:170)* Cahiller güruhu ise şöyle diyor: "Onları imana ulaştıracak yol kapalıdır".

Allah diyor ki: *"Allah'ın davetçisine icabet edin!"* *(Ahkâf 46:31)* Cahiller güruhu ise şöyle diyor: "O, onların icabetiyle kendileri arasına aşılmaz bir set çekmiştir".

Allah diyor ki: *"Rabbinizden gelen sınırsız bir bağışa erişmek için yarışın!"* *(Hadid 57:21)* Cahiller güruhu şöyle diyor: "Onlar nasıl yarışabilir ki? Allah onları yaptıklarına mecbur ve mahkûm kılmıştır".

Allah diyor ki: *"Onlara ne oluyor da iman etmiyorlar?"* *(İnşikâk 84:20)* Cahiller güruhu diyor ki: "Çünkü Allah onların imanına mani oldu ve onları küfre düşürdü".

Allah diyor ki: *"Ey kitap ehli! Hakikate şahit olduğunuz halde niçin Allah'ın ayetlerine iman etmiyorsunuz?"* *(Âl-i İmran 3:70)* Cahiller güruhu diyor ki: "Çünkü Allah onlara küfrü kader kıldı ve onların kalbini mühürledi".

İşte bütün bunlar Allah'a itirazın ve O'na suizan etmenin daniskasıdır.

2.15.1. Allah kullarını mecbur değil mes'ul tutmuştur

İradeyi boşa çıkaran her tür kader anlayışının varıp duracağı yer 'sorumsuzluk'tur. Sorumsuzluk ikiye ayrılır:

1. *İradesiz sorumsuzluk*: Bu tür bir sorumsuzluk, cezalandırılamaz. Delinin sorumsuzluğu böyledir. Deli akletmediği için sorumsuzdur. Uykudaki birinin sorumsuzluğu da böyledir. Uyuyan biri bir başkasının üzerine düşse ve o da ölse, o kimse onun katili olarak nitelenemez ve katil olarak cezalandırılamaz. Aklı ermeyen sabinin işlediği müessir fiiller de sorumsuzdur.

2. *İradeli sorumsuzluk*: Bu tür bir sorumsuzluk cezalandırılır. Yani iradesi ve aklı olan sorumludur. Bu yüzden sorumsuz davranamaz. Eğer sorumsuz davranıyorsa, bu davranışından da sorumludur. Sorumluluğun din dilindeki karşılığı *teklif*'tir. Dinin tüm emir ve yasaklarına *teklif* adı verilir. Bu emir ve yasaklara şer'an muhatap olan her âkil ve bâliğ insana ise "mükellef" adı verilir. Mükellefin din dilindeki karşılığı "yükümlü" demektir.

İmam el-Basrî diyor ki: "O, *"Eğer siz şöyle yaparsanız, Ben de size şöyle yaparım"* demiş ve onlara yaptıklarının karşılığını vermiştir." O bunu söylemekle, kullarını önceden belirlediği davranış kalıplarına mahkûm ve mecbur etmediğini ifade ediyor. Allah kullarını davranışlarında özgür bırakmıştır. İnsanlara irade vermiş ve o iradeyle seçtiklerinden dolayı da insanları sorumlu tutmuştur.

Eğer kullarını davranışlarında özgür bırakmak yerine önceden belirlediği davranışlara mecbur ve mahkûm etseydi, kullarından *teklif* yani "sorumluluk" kalkardı. Kulluk yükümlülüğü düşerdi. İman ile inkâr, hak ile batıl, sevap ile günah, iyilik ile kötülük, maruf ile münker arasında fark kalmazdı. Allah'ın emir ve nehiylerine uymak ile uymamak eşit olurdu. Bu takdirde, imtihanın lüzumu kalmazdı. İrade ve aklın veriliş hikmeti yok olurdu.

Eğer öyle olsaydı, dua etmek abes olurdu. Hatta dua etmek, Allah'ın kaza ve kaderini değiştirmesini istemek, ona razı olmamak ve karşı çıkmak olurdu. Oysa bizden dua etmemizi isteyen, bizzat Allah'tır. Eğer dua ile değişecek bir şey yoksa, neden dua etmemiz istenmektedir? Neden Allah *"Bana dua edenin duasına icabet ederim"* (2:186) buyurmaktadır? Bu takdirde kullarının duasına icabet eden Allah, onlar için yazdığı kaderi mi bozmaktadır. Eğer kader, kulların istek ve davranışı göz önüne alınarak bozulup yeniden yazılan bir şey ise, o zaman kaderciler Allah'a bir açıdan değil birçok açıdan iftira etmiş olmuyorlar mı?

El-Basrî, bir sonraki paragrafta, bu tavrın Allah'a ne açılardan iftira etmek demeye geldiğini sıralamaktadır. Dahası, kaderci tavrı "Allah'a itiraz" olarak görmekte ve sormaktadır: "Bu cahiller güru-

hu kime itiraz ettiklerinin farkındalar mı? Onlar başkasına değil, Yüce Allah'a itiraz ediyorlar."

İmam el-Basrî, kadercinin Allah'a itirazını ayetlerle delillendiriyor. Allah, *"Onlara ne oluyor da iman etmiyorlar?"* (İnşikâk 84:20) diye soruyor? Kaderci zihniyet, Allah'ın bu sorusuna şu cevabı veriyor: "Sen onları saptırıp küfrü onlara kader kıldığın için". *Subhanallahi amma yasifûn (Allah onların nitelemelerinden uzak ve beridir).*

Cahiller güruhunun Allah'a itirazlarını, şahit olarak getirdiği ayetler üzerinden ayan beyan gösterdiği için, burada ilave bir söze ihtiyaç kalmamaktadır.

2.16. Metin ve şerh:

قال الله تعالى : "انتهوا خيرا لكم» ، فيظن الجهال انه يقول انتهوا عما قضيت عليكم فانه خير لكم وكذلك وقال تعالى : «لا تفتروا على الله كذبا» ، «ولا تقربوا مال اليتيم الا بالتى هى احسن» ، «ولا تقربوا الزنا» ، «ولا تقتلوا النفس التى حرم الله الا بالحق» ، «ولا تشتروا بآياتى ثمنا قليلا»، وجميع ما فى القرآن من اشباه ذلك يظن الجاهلون انه ينهاهم عن قضائه وقدره.

وكذلك يقولون ان الله قضى على نبيه تحريم ما احل له ثم لامه ان عمل بقضائه فقال: «يا ايها النبى لم تحرم ما احل الله لك» ، فقالوا : قضى الله على نبيه [الإذن][54] ثم اذن له ثم لامه على ذلك فقال: «عفا الله عنك لم اذنت لهم» ،

ولم يخطئ احد من النبيين الا و نسب الخطأ الى نفسه ولم ينسبه الى ربه وقد قال الهدهد الذى انطقه الله :» وجدتها وقومها يسجدون للشمس من دون الله وزين لهم الشيطان اعمالهم فصدهم عن السبيل» ، « ذلك فى القرآن كثير.

وهذا جواب ما سألتنى عنه قد بينته واوضحته فتدبره واحسن الفكر فيه فانه شفاء لما فى الصدور.

تمت الرسالة.

Yüce Allah şöyle buyurdu: *"Kendi hayrınıza olarak, buna bir son veriniz."* (Nisâ 4:171) O cahiller de zannediyorlar ki şöyle buyurmuştur: 'Size kaza ve kader kıldığım şeye bir son verin, bu sizin için daha hayırlıdır'. Buna keza, Allah şöyle buyurdu: *"Düzüp koştu-*

54 Elyazma nüshada ذن şeklindedir.

ğunuz yalanları Allah'a isnat etmeyin!" (Tâhâ 20:61) *"Meşru ölçünün dışında yetimin malına asla yaklaşmayın!"* (En'âm 6:152; İsrâ 17:34) Yine Allah şöyle buyurdu: *"Zinaya yaklaşmayın!"* (İsrâ 17:32) *"Meşru karşılık dışında asla bir cana kıymayın!"* (İsrâ 17:33) *"Ayetlerimi az bir menfaat karşılığı satmayın!"* (Bakara 2:41)

Aynı şekilde, onlar böyle düşünmekle şöyle demiş oluyorlar: 'Allah, kendisine helal olan bir şeyi Peygamberine haram etmeyi kaza ve kader kıldı, sonra da tuttu kaza ve kader kıldığı şeyi yapmasından dolayı onu şu ayetle kınadı': *"Ey Nebi! Allah'ın sana helal kıldığını niçin kendine haram kıldın?"* (Tahrim 66:1) Yine, şunu da demiş oluyorlar: 'Allah Nebisine önce ['izin verme'] işini kaza ve kader kılıp ardından buna izin vermiş, sonra da bundan dolayı onu şu ayetle kınamıştır': *"Allah seni affetsin! Niçin onlara izin verdin?"* (Tevbe 9:43)

Peygamberlerden hata eden herkes, hatasını mutlaka kendi nefsine nisbet eder, asla Rabbine nisbet etmez. Hani, Allah'ın konuşturduğu hüdhüd (Süleyman'a Belkıs hakkında) demişti ki: *"Onu ve kavmini Allah'ı bırakıp da güneşe tapar buldum. Öyle (anlaşılıyor) ki Şeytan onlara yaptıklarını güzel göstermiş. Onlar da yoldan sapmışlar."* (Neml 27:24) Kur'an'da bu meyanda birçok ayet yer almıştır.

İşte bu, senin bana sorduğun hususların cevabıdır. Artık onları açıklamış ve vuzuha kavuşturmuş bulunuyorum. Artık sen de iyi düşün ve bu konuda fikrini düzelt. Zira bu sadra şifadır.

Risale burada sona erdi.

2.16.1. Allah hata ve kötülüğü Zatına değil insana nisbet eder

Kur'an baştan sona bu hakikati ifade eden ayetlerle doludur. Biz burada birkaç örnek vermekle yetinelim:

Şerr fiilinin Kur'an'daki sayım dökümünü eksiksiz olarak yukarıda yaptık. Kur'an'da *şer* Allah'a değil hep yaratılmış olan varlıklara nisbet, isnat ve izafe edilir.

Zulüm türevleriyle birlikte Kur'an'da 300'e yakın yerde kullanılır. Hiçbirinde Allah'a nisbet edilmez. Aksine Allah'tan şiddetle nefyedilir ve hep insana nisbet edilir:

"Ama onlara zulmeden Biz değildik, lakin onlar kendi kendilerine zulmettiler." (Hûd 11:101)

"Bu, kendi ellerinizle yaptıklarınızın karşılığıdır. Unutma ki Allah'ın kullarına zulmetme ihtimali bulunmamaktadır!"

(Âl-i İmran 3:182)

Kötülük anlamına gelen *sû'* ve *seyyie* Kur'an'da 140'a yakın yerde kullanılır. Hepsinde de insana nisbet, isnat ve izafe edilir. İşte sadece birkaç örnek:

"Fakat kim kötülük yapar ya da kendine zulmeder sonra Allah'tan af dilerse, Allah'ı çok bağışlayıcı ve merhametli olarak bulacaktır." *(Nisâ 4:110)*

"Kötülük işleyen herkes cezalandırılacaktır. Allah'tan başka dost ve yardımcı da bulamayacaktır." *(Nisâ 4:123)*

Fesad, türevleriyle birlikte Kur'an'da 50 yerde kullanılır. Hepsinde de insana isnat, nisbet ve izafe edilir. İşte sadece iki örnek:

"Bu nedenle, iyi bir düzene sokulmuşken yeryüzünde bozgunculuk çıkarmayın." *(A'raf 7:56)*

"İnsanların elleriyle yaptıkları yüzünden karada ve denizde bozulma meydana geldi. Neticede (Allah), yaptıklarının (kötü sonuçlarından) bir kısmını kendilerine tattıracaktır; umulur ki (yol yakınken) dönerler." *(Rum 30: 41)*

Hatâ, türevleriyle birlikte Kur'an'da 22 yerde kullanılır. Kullanıldığı her yerde tabiatıyla insana isnat edilir. Mesela şu ayette günah ve hatanın da, iman ve salih amelin de öznesi tamamen ve tartışmasız insandır:

"Aksine, kim günah işler ve hatasıyla çepeçevre kuşatılırsa, işte onlar ateş halkıdır ve orada kalıcıdırlar. İman eden ve salih amel işleyen kimseler: İşte onlar cennet halkıdır ve onlar da orada kalıcıdırlar." *(Bakara 2:81:82)*

İmam el-Basrî, Kur'an'ın peygamberlerin hatalarından söz ettiğini, hatalardan söz edilen her yerde Peygamberlerin bu hataları Rablerine değil kendi nefislerine nisbet ettiğini vurgular. Birkaç örnek verelim:

Hz. İnsanın sembol atası Hz. Âdem ve eşi dünya cennetinde kendilerine konulan ilahi yasağı çiğneyip Allah'a asi olduklarında, bunu "Rabbim Senin takdirin buymuş" demezler. Aksine derler ki: ***"Rabbimiz biz nefsimize zulmettik. Eğer bizi bağışlamaz ve bize acımazsan, kesinlikle kaybedenlerden oluruz."*** *(A'raf 7:23)*

Hz. Nuh, iman gemisine binmeyen oğlunun boğuluşunu kabullenmekte zorlandı ve "*O benim ailemdendir*" dedi. Rabbinden aldığı cevap uyarı niteliğindeydi: "*Ey Nuh! Şu kesin ki, o senin ailenden sayılamaz! Senin bu yaptığın, iyi bir iş değildir*" Bunun üzerine Hz. Nuh Rabbinden şöyle af diledi: "*Rabbim! Bilgim olmayan bir şeyi istemekten dolayı Sana sığınırım! Eğer beni bağışlamaz ve bana merhamet etmezsen, büsbütün kaybedenlerden olurum.*"

(Hûd 11:47)

Hz. Musa, haksız yere bir yumrukla adam öldürünce, Rabbine "Bunu bana sen yaptırdın" demediği gibi, "Bu senin bana yazdığın kaza ve kaderdi" de demez. Aksine şöyle der: "*Rabbim! Ben kendime zulmettim! Beni bağışla!*" *(Kasas 28:16)*

Hz. Yakub, hatayı Rabbine değil nefsine nisbet eder: "*Rabbim! Ben nefsime zulmettim!*" *(Neml 27:44)*

İsrailoğulları Firavun'dan kurtulduktan sonra, Firavun kavminin tanrılarından biri olan İneğin (Hathor) yavrusuna taparlar. İlahi kelam "Onları Allah saptırmıştı; zira Allah dilediğini saptırır" demez, "*Ey kavm! Buzağıyı tanrı edinmekle siz kendinize zulmettiniz*" der. *(Bakara 2:54)*

Aynı şey musibet için de geçerlidir. Musibet de zulüm, sû' ve hatâ'da olduğu gibi Allah'a değil insana nisbet edilir: "*Başınıza gelen her musibet ellerinizle yaptıklarınızın sonucudur.*" *(Şûrâ 42:30)*

Hiç şüphe yok ki, Kur'an baştan sona bunun örnekleriyle doludur. Şüphesiz Allah hakikati söyler.

Allah, her şeye Kâdir olandır.

Varlık âleminde her şey, O'nun takdiri ile olup biter. O'nun takdiri dışında, hiçbir şey olmaz.

O'nun bir şeyi *takdir* etmesi, o şeyi bir "ölçü" ile yaratıp, ona bir "yasa, konum, durum, zaman, mekân, süre" tayin etmesidir. 'O'nun takdirinin dışında hiçbir şey yoktur' demek, 'O hiçbir şeyi başıboş ve gelişigüzel yaratmamıştır' demektir. Yarattığı her şeyi bir "*kader*: ölçü" ile yaratmak da, O'nun takdiridir.

Allah görünen ve görünmeyen iradesiz varlıkların kaderini, koyduğu yasalara tabi kılmıştır. Vahiy o yasalara "Allah'ın sünneti" (*sunnetullah*) adını verir. Allah'ın sünnetinde asla bir değişme ve bozulma olmaz. İradesiz bir varlığın tabi olduğu kader, sünnetullahtır. Buna *statik kader* adını verebiliriz.

İnsan gibi iradeli varlıklara gelince:

1. İradeleri dışında kalan olaylar ve durumlar: İnsanın DNA'sı, RNA'sı, kan gurubu, gen haritası, rengi ve boyu gibi birçok husus, iradesinin dışında gerçekleşir. Bunlar da, tıpkı yukarıdakiler gibi, Allah'ın sünnetine ve takdirine bağlıdır.

2. İradelerinin alanına giren olaylar ve durumlar: Allah, iradeli eylemlerin kaderini, emanet ettiği iradeye bağlamıştır. İradenin kendisi Allah'ın kaderidir. İnsan, iradeli eylemlerinden sorumludur. Onu sorumlu tutan da, iradeyi ona emanet eden Allah'tır. İradeli eylemler alanında insanın kaderi seçmektir. Buna da *dinamik kader* adını verebiliriz.

Yüce Allah, en güzel kıvamda yarattığı insanın dilemesini dilemiştir. Bunun için kendi külli iradesinin içine, insanın cüz'i iradesini koymuştur. Külli fiilinin içine, insanın cüz'i fiilini koymuştur. Böylece insanın fiili ile kendi fiili arasında bağ kurmuş ve insana değer vermiştir. İnsanı, zamanın nesnesi olmaktan çıkarıp öznesi yapmıştır. İnsan bu sayede Allah ile birlikte tarih yapma şerefine nail olmuştur.

Allah kendi zatına kendisi şahittir: ***"Allah şahit olmuştur ki O kendisinden başka ilah olmayandır"*** (3:18). Fakat O, insanın da kendisine şahit olmasını istemiş, kendi şahadetinin yanına insanın da şahadetini koymuştur.

***

Sözün özü, Rabbin sözüdür. Biz fanilerin sözü, ancak ve ancak, bâki olan Allah'ın sözünün altına düşülmüş bir dipnot mesabesindedir.

Yüce Allah; "Dilediğim iman eder, dilediğim küfreder" demedi; ***"Dileyen iman etsin, dileyen küfretsin"*** dedi. *(Kehf 18:29)*

Yüce Allah; "Hidayetiniz ve dalaletiniz yazgınıza bağlıdır" demedi; ***"Kim hidayete ererse kendi lehine ermiş olur; kim de dalalete saparsa kendi aleyhine sapmış olur"*** dedi. *(İsrâ' 17:15)*

Yüce Allah; "İsteyip istememeniz fark etmez; ne yazdımsa o" demedi; ***"Benden isteyin ki, vereyim"*** dedi. *(Mü'min 40:60)*

Yüce Allah; "Sizler Benim yazdığım istikamette gitmek zorundasınız" demedi; ***"Dileyen istikamet üzre bir yol tutsun"*** dedi. *(Tekvîr 81:28)*

Yüce Allah; "Başınıza gelen benim size yazdığım yüzündendir" demedi; ***"kendi yüzünüzdendir"*** dedi. *(Âl-i İmran 3:165)*

Yüce Allah; "Biz her insanın çabasını kendi kaderine bağlı kıldık" demedi; tam aksine ***"Biz her insanın kaderini kendi çabasına bağlı kıldık"*** dedi. *(İsrâ' 17:13)*

Yüce Allah; "Ben değiştirmeden siz değişemezsiniz" demedi; ***"Kendi nefsinizde olanı kendiniz değiştirebilirsiniz"*** dedi. *(Ra'd 13:11)*

Yüce Allah; "Benim kendisine imanı ve salih ameli yazdıklarım kurtulmuştur" demedi; ***"İman edenler ve salih amel işleyenler kurtulmuştur"*** dedi. *(Asr 113:3)*

***

Bazıları Allah'ın bir dediğine inanıyor, bir dediğine inanmıyor.

Allah'ın her şeyi yazdığına inanıyor (6:59), ama "Allah dilediğini siler" (13:39) kelamına inanmakta zorlanıyor. O'nun yazma gücüne inanıyor, yazdığını bozma gücüne inanmıyor.

Bazıları Allah'ı hükmünün mahkûmu görüyor, hükmünün hâkimi göremiyor.

Kimisi kaderciliğine mazeret olarak Allah'ın ilmini gösteriyor. Böyle yapanlar, Allah'ı kendi bilgisine mahkûm ettiklerinin farkına dahi varmıyor.

O zatını tanıtırken buyuruyor ki:

وَهُوَ الْخَلَّاقُ الْعَلِيمُ

"O Hallâk'tır, Alîm'dir" *(Yâsîn 36:81)*

Bazıları O'nun "her şeyi bilen" *Alîm* olduğuna inanıyor, fakat "her an yaratan" *Hallâk* olduğuna inanmıyor. Bazıları O'nun

"her şeyi bilen" *Alîm* olduğuna tam inanıyor, fakat "her an yaratan" *Hallâk* olduğuna tam inanmıyor.

Hallâk demek, "yaratma işinden elini bir an bile elini çekmeyen" demektir.

Hallâk demek, "yaratma işini zatına meslek edinen" demektir.

Hallâk demek, insan beninin her an yeniden yaratıldığını insana haber vermektir. İnsanın "kendini değiştirebilme yeteneğini" (13:11) insana hatırlatmaktır. İnsanı, bu imkânı kullanmaya davet etmektir. Zaten Hz. Nebi'nin "İki günü bir olan ziyandadır" sözü, Hallâk isminin sırrına vakıf olan bir aklın vardığı sonuçtur.

Allah'ın Hallâk oluşuna iman etmek, O'nun her şeyi yazıp bir köşeye çekildiğini kabul etmemektir. Zira: "***O, her an hayata ve varlığa aktif müdahildir.***" *(Rahman 55:29)*

Allah'ın Hallâk oluşuna iman etmek, O'nun irade, akıl ve vicdan verdiği insanın hayatının ta içinde olduğuna iman etmektir. Buna iman etmek ise, kulun iradeli fiillerinin, Hallâk olan Allah'ın bir sonraki yaratışına sebep teşkil ettiğine iman etmektir.

Buna iman etmek, *ân*'a mahkûm olmamaktır. Bu ân ister geçmişe, ister bugüne, ister geleceğe ait olsun; hiçbirine mahkûm olmamaktır. Nefsine dönüp; "Eğer sen yaparsan, Hallâk olan Allah, senin yaptığına uygun bir yaratışla, hayata müdahale edecek, yaratışını yenileyecektir" diye inanmaktır.

Zira O, akıl ve irade ile imtihan ettiği insanın emeğine saygı duyandır:

"***İnsan için sadece çalışmasının karşılığı vardır.***" *(Necm 53:39)*

Ey insan!

Allah sana emanet ettiği iradeye saygı duyuyor ve senin emeğini takdir ediyor.

Sen de kendi iradene saygı duy ve kendi emeğine saygısızlık etme! Etme ki, Nemrutlara, Firavunlara, Ebu Leheblere, özetle zalimlere ve ceberut yönetimlere gün doğmasın.

Emeğine saygısızlık edersen, Allah'a saygısızlık etmiş olursun.

Zira sen, bizzat Allah'ın emeğisin.

KAYNAKÇA

Abdülcebbar, el-Kâdi (v. 415); *Fadlu'l-İ'tizâl / Tabakâtu'l-Mu'tezile*, tah: Fuad Seyyid, Daru't-Tunusiyye li'n-Neşr, Tunus, 1974/1393.

Atay, Hüseyin; Kur'an'a Göre İman Esasları ve Kader Sorunu, atay ve atay yay., Ankara, 1. bs: 1961, 2. bs: 1998.

Bağdadi, Abdülkahir (429/1037-8); el-Fark Beyne'l-Fırak ve Beyanu'l-Fırkati'n-Nâciye, Kahire, ty.

Beyhaki, İbrahim b. Muhammed; el-Mehâsin ve'l-Mesâvi', Kahire, 1380/1961.

Buhâri, Muhammed b. İsmail Ebu Abdillah (öl. 256); el-Camiu's-Sahihi'l-Muhtasar, I-VIII, Daru't-Tıba'ati'l-Âmire nüs. Tıpkı bas. (Mevsuatu's-Sunne içerisinde) Daru's-Sahnun-Çağrı yay., İstanbul, 1412/1992.

Cuşemî, el-Hâkim (v. 494); *Şerhu Uyûni'l-Mesâil*, tah: Fuad Seyyid, Daru't-Tunusiyye li'n-Neşr, Tunus, 1974/1393.

Ebu Davud, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistanî el-Ezdi (öl. 275 h.); es-Sunen, tah. M. Muhyiddin Abdulhamid, Daru'l-Fikr, ty.

Eş'ari, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail (öl. 324); Kitabu Makalati'l-İslamiyyin ve İhtilafi'l-Musallin, tah. Hellmut Ritter, Bibliotheca İslamica, Franz Steiner Verlag Gmbh., Wiesbaden, 1980.

Ebû Hayyân et-Tevhîdi (310-414/1023); Resâil / Musadderatun bi-Dirâsetin 'an Hayâtihi ve Âsârihi ve Edebihî, nşr: İbrahim el-Kîlânî, Daru'l-Muhassas, ty, byy.

Ebû Ya'lâ el-Ferrâ (458/1066); el-Mûtemed fi Usuli'd-Dîn, Beyrut, 1403.

Fihris Mahtûtât Mektebeti Kubrili, haz: Ramazan Şeşen - Cemil İzgi - Cevad Akpınar, el-Mucelled es-Sânî, tak: Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul 1406/1986.

Haccac b. Yusuf es-Sekafi (ez-Zalim) (661-714); *Risale ilâ Abdilmelik b. Mervan*, Elyazma Nüsha, 13 varak, müstensih: Şemsuddin el-Kudsi, istinsah tarihi: h. 882/1577-8 m., Ayasofya Kütüphanesi, kol. no: 3998.

Hasan el-Basrî, Ebu Said, Hasan b. Yesar (21-110); *Risaletu'l-Kader / Risale ilâ Hasen el-Basrî - Risâle ilâ Abdilmelik b. Mervan*, elyazma nüsha, 3 varak, istinsah tarihi h. 8. yy, Süleymaniye Kütüphanesi, Köprülü F. A. Paşa koleksiyonu, tasnif no: 279.4, demirbaş no: 1589-039.

- *Fedâilu Mekke, Mektebetu'l-Felah, el-Kuveyt, 1400.*

Hatiboğlu, M. Said; İslam'ın Aktüel Değeri Üzerine II, Otto, Ankara, 2009.

Hayyat, Ebu'l-Huseyn Abdurrahman b. Muhammed b. Osman el-Mu'tezilî (298/910); Kitabu'l-İntisâr ve'r-Red 'Alâ İbni'r-Râvendi el-Mulhid, Daru'l-Kâbis, Beyrut – 1986.

Helmut Ritter, *Der Islam, Studien zur Geschichte der islamischen Frömmigkeit*, Band XXI, p. 67-83, Berlin und Leipzing, 1933.

İbn Abdirabbih (328/939); *el-Ikdu'l-Ferid*, Daru'l-Kutub, Beyrut, 1983.

İbn Bedran, Abdulkadir b. Ahmed el-Hanbelî (1346/1927); *Tehzibu Tarihi İbn Asakir*, Dımeşk, 1351.

İbn Ebi'l-Hadid (586-655); *Şerhu Nehci'l-Belâğa*, Kahire, 1378.

İbn Hacer, Ahmed b. Ali Ebu'l-Fadl el-Askalani (v. 852); *Fethu'l-Bari Şerhu Sahihi'l-Buhâri*, I-XIII, tah. M. Fuad Abdulbaki-Muhibbuddin el-Hatib, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, 1379.

- *Tehzibu't-Tehzib*, Daru'l-Fikr, byy., 1984.

İbn Hanbel, Ahmed Ebu Abdillah (öl. 241); *Müsned*, Muessesetu Kurtuba, Mısır, ty.

İbn Kuteybe, Ebu Abdillah b. Müslim ed-Dineveri (276/889); *Uyunu'l-Ahbâr*, Daru'l-Kutubi'l-Ilmiyye, Beyrut, ty.

- *el-İmâme ve's-Siyâse*, Nşr: T. M. Zeyni, Kahire, ty.

- *el-Ma'ârif*, Lübnan, 1970.

İbn Murtaza, Ahmed b. Yahya (840/1437); *Tabakatu'l-Mu'tezile*, Tah: Fuad Seyyid, Daru't-Tunusiyye Li'n-Neşr, Tunus, 1974/1339.

- *Kitabu'l-Munye ve'l-Emel fi Şerhi Kitabi'l-Milel ve'n-Nihal*, nşr: Thomas Arnold, Dairetu'l-Maarifi'n-Nizamiyye, Haydarabad/Dekkan, 1316/1903.

İbn Sa'd, Ebu Abdillah (777-845); *et-Tabakâtu'l-Kubrâ*, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1405/1985.

İbnu'l-Cevzi, Ebu'l-Ferec (1292-1350); *el-Hasenu'l-Basri*, Kahire, 1350/1931.

İbnu'l-Esir, İzzuddin Ebi'l-Hasen el-Cezeri (1160-1232); *el-Kâmil fi't-Târih*, Beyrut, 1965.

İbnu'n-Nedîm, Muhammed b. İshak (385/995); *el-Fihrist*, Beyrut, 1954.

İslamoğlu, Mustafa; *Hayat Kitabı Kur'an/Gerekçeli Meal-Tefsir*, Düşün yay., İstanbul, 2008.

- *İman*, Düşün yay., İstanbul, 1995.

Ka'bî, Ebu'l-Kâsım Abdullah el-Belhî (v. 319); *Makâlâtu'l-İslâmiyyin/ Zikru'l-Mu'tezile*, tah: Fuad Seyyid, Daru't-Tunusiyye li'n-Neşr, Tunus, 1974/1393.

Kütahyavî, Ahmed Asım; *Mebâhisu Defniyye / İrade-i Cüz'iyye*, Daru't-Tıbaat, 1285/1878.

Makkari, Muhammed et-Tilemsani (1041/1631); *Nefhu't-Tîb min Ğusni'l-Endelusi'r-Ratib*, Kahire, 1367.

Makrizi, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ali b. Abdilkadir (845/1441); *el-Mevaz ve'l-İ'tibar bi-Zikri'l-Hıtat ve'l-Âsâr*, Beyrut, Tarihsiz.

Müslim b. el-Haccac Ebu'l-Huseyn el-Kuşeyri en-Nisaburi (v. 261); *Sahihu Müslim*, I-V, tah. Muhammed Fuad Abdulbaki, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabî, Beyrut, ty.

Nesefi, Ebu'l-Mu'în Meymun b. Muhammed (v. 508/1115); *Tebsıratu'l-Edille fi Usûli'd-Dîn*, I. cilt: çev: H. Atay, DİB, Ankara, 1993; II. Cilt: tah: H. Atay- Şaban Ali Düzgün, DİB, Ankara, 2003.

Neşşar, Ali Sami (1917-1980); *İslam'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu I-II*, İnsan yay., İstanbul, 1999.

Pezdevi, İmam Ebu Yüsr Muhammed (393/1099); *Ehl-i Sünnet Akaidi*, çev: Şerafeddin Gölcük, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1980.

Rağıb el-Isfahani (v. 425); *et-Temsil ve'l-Muhâdara*, Kahire, 1961.

Sübhanî, Ayetullah Ca'fer; *el-Kazâ ve'l-Kader fi'l-İlmi ve'l-Felsefeti'l-İslamiyye*, Daru't-Tebliğ el-İslami, 1399/1979.

Şehristâni, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdulkerim b. Ebibekr Ahmed (v. 548); *el-Milel ve'n-Nihal*, tah. Muhammed Seyyid Kîlânî, Daru Sa'b, Beyrut, 1406/1986.

Taberi, Muhammed b. Cerir b. Yezid b. Halid (v. 310); *Tarihu'l-Umem ve'l-Muluk*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1407.

Umâra, Muhammed; *Resailu'l-Adl ve't-Tevhid*, Daru'l-Hilal, Kahire 1971.

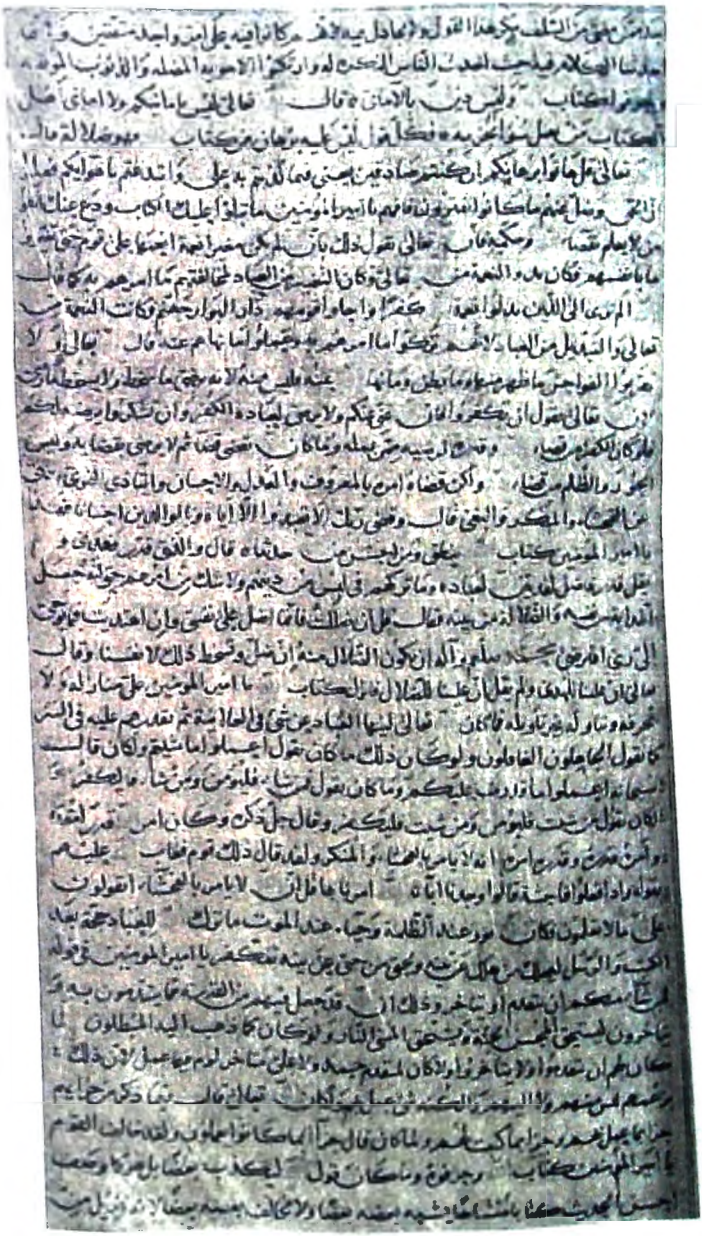
Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb (294/897); *Tarihu'l-Ya'kûbî*, Beyrut, 1992.

Yazıcıoğlu, Mustafa Said; *Matüridi ve Nesefi'ye göre İnsan Hürriyeti Kavramı*, MEB, İstanbul.

Zehebi, Ebu Abdullah Şemsuddin (748/1348); *Tarihu'l-İslam*, Kahire, 1367/1947.

- *Mizanu'l-İ'tidâl*, Kahire, 1963.

RİSALETU'L KADER, (EL YAZMA) KÖPRÜLÜ NÜSHASI

3. SAYFA

6. SAYFA

DİZİN

A

Abdullah b. Ömer 26, 47
Abdullah İbn Mes'ud 26
Abdülmelik b. Mervan 6, 11, 18, 32, 58, 59, 66, 73, 74, 75, 79, 80, 83, 84, 85, 86
Abdurrahman b. Avf'ın 26
Abdurrahman b. Semura 18, 22
Abdurrahman es-Sealibi 25
Abdurrahman ibn Eş'as 15
Abdurrahman ibn Hayyan 31
adl 41, 75
Ahmed Şeyhzâde 65
Ahnef 16, 23
akıl 9, 12, 43, 44, 49, 64, 75, 111, 144, 147, 150, 152, 153, 155, 156, 170, 177, 191
Ali el-Aşğar 36
Ali Sami en-Neşşar 26
Âlûsi 31
Amr b. Dinar 56, 57
Amr b. Ubeyd 23, 24, 42, 46, 78
Amr b. Ubeyd'den Allaf 78
Amr el-Maksus 32
Anan b. Davud 35
Antere 123, 124
Ata b. Ebi Rabah 26

B

Beyhaki 16, 61, 193
b. Sultan es-Sultanu'l-Ğâzî Mahmud Hân 65
Büsr b. Ertad 73

C

Cabir b. Zeyd 45
Ca'd b. Dirhem 78, 83
Cafer es-Sadık 36
Cahız 23
Cebr 26
Cehm b. Saffan 33, 40
Cübbai 78

D

Deysanilik, 103
Düalist 171

E

Ebu Amr b. el-Ala 24
Ebu Bekra 22
Ebu Cafer el-Bakır 26
Ebu Cafer Mansur 27
Ebu Hanife 22, 26, 27, 41, 46, 48, 49, 55, 58, 72, 77
Ebu Hayyan et-Tevhidi 24, 59
Ebu Kasım el-Belhi el-Ka'bi 42
Ebu'l-Bahteri 58
Ebu'l-Ferec b. Sa'd b. Ebi'l-Ferec 64
Ebu'l-Huseyn el-Malati 42
Ebu'l-Muin en-Nesefi 104, 107
Ebu Musa el-Eş'ari 22, 42, 92, 144
Ebu Nuaym 44
Ebu Rafi 70
Ebu Sevr İbrahim b. Halid 84
Ebu Süleyman ed-Dârâni 24
Ebu Ubeyde b. Cerrah 91
Ebu Ya'la 52
Ebu Zerr 17, 29, 46
el-Eşdak 85
El-Hâkim Muhsin b. Kerame el-Beyhaki el-Cuşemi 61
el-Hayyat 76
Enes b. Malik 22, 30, 83
enkera 87
Enmar b. Nezzar 125
Esved b. Seri 22
Eyyub Sahtiyanı 23

F

Fazıl Ahmet Paşa 64
Ferezdak 179
Fesad 186
Feyruz 15

G

Gaylan b. Müslim ed-Dımeşki 19, 21, 26, 33, 38, 60
Gazzali 17

Gelenbevi, 104
Gnostisizm akımlar 109

H

Haccac b. Yusuf 12, 18, 32, 37, 54, 57, 58, 61, 63, 65, 66, 68, 69, 73, 74, 75, 81, 82, 83, 85, 87, 88, 127, 128, 165, 175, 193, 195
Hakem b. Ebi'l-As b. Ümeyye 79
Hakîm b. Hizam 179
Halid b. Abdullah el-Kasri 83
Halid b. Velid 15, 30
Hallâk 9, 93, 191
Hammad 26, 27
Hanzala 31
Harici 22
Haris el-Muhasibi 44
Hasan Çelebi 104
hayr 7, 135, 166, 168, 173
Helmut Ritter 11, 62, 65, 66, 194
Hişam 19, 38, 71, 83, 180
Hızır 159, 160
Hucr b. Adiy 31, 53
Hz. Aişe 16, 22, 31, 46, 50, 71, 168
Hz. Ali 16, 17, 20, 21, 23, 25, 26, 31, 37, 41, 42, 47, 50, 57, 70, 83, 91, 92, 125
Hz. Hüseyin 17, 31, 36
Hz. Ömer 16, 20, 26, 42, 47, 50, 53, 79, 82, 83, 91, 92, 106, 173
Hz. Osman 16, 17, 20, 23, 27, 28, 41, 79, 92
Hz. Selman 50

I

İbn Abbas 20, 22, 23, 24, 25, 42, 47, 49, 50, 70, 163
İbn Dureyd 42
İbn Ebi'l-Hadid 35, 194
İbn Ebi Muleyke 70
İbn Esir'e 31
İbn Hacer 16, 56, 79, 83, 167, 172, 194
İbn Hacer el-Heytemi 56
İbn Hazm 50, 104
İbn Hubeyre 54, 55
İbn Kayyım 135
İbn Kerram 28
İbn Kesir 30, 53, 83
İbn Kuteybe 15, 36, 38, 40, 42, 50, 60, 75, 77, 85, 194
İbn Kuteybe ed-Dîneveri 60
İbn Nedim 13, 24, 60, 75
İbn Ömer 22, 41, 50, 83, 92, 106
İbn Ravendi 76
İbn Sa'd 22, 40, 56, 58, 194
İbn Salah 30
İbn Sirin 55
İbnu'l-Cevzi 20, 44, 45, 49, 51, 54, 57, 128, 194
İbnu'l-Murteza 37, 62, 66, 69, 75, 92, 125
İbn Zübeyr 79, 80, 82, 85
İbrahim en-Nehai 26, 27
İkrime 24, 26
İmam Malik 22, 26, 50, 72, 76, 87, 122
İmam Zeyd 72
Iyad b. Himar 22

K

Kâbisa b. Dubey'a el-Absi 31
Kaderiyye 13, 40, 41, 60, 75, 77, 84, 96
Kadı Abdülcebbar 25, 36, 42, 60, 61
Kadı Şureyh'in 31
Karaim Meshebi 35
Karin b. Kâryanus 15
Katade b. Diame 23, 46
kaza 92, 95, 123, 125
Kidam b. Hayyan el-Anzi 31

L

Lâlekâi 84
Lokman (Hz.) 13, 130
Lütfi Doğan 11, 62

M

Ma'bed el-Cuheni 21, 58
Ma'kıl b. Yesar 22, 23
Makkari 25, 195
Malik el-Eşter 70
Ma'mer b. Raşid 72
Manicilik, 103
Markiyonculuk 103
Matüridi 104, 108, 195
Mazdekçilik, 171
Mehmed Akif 9, 10, 129
Mes'udi 42, 69
Meysan 15
Muaviye 17, 18, 28, 29, 30, 31, 32, 35, 36, 37, 42, 53, 54, 55, 73, 80, 85, 110, 146, 152
Muaz b Cebel 50
Mücahid b. Cebr 24, 26, 46
Muğire b. Şu'be 54
Muhammed b. Ali 21, 25, 26
Muhammed b. Mesleme 41
Muhriz b. Şihab el-Minkari 31
Mukatil b. Süleyman 72, 78
Mürcie 13, 41, 42, 52

Müslim 19, 21, 26, 30, 33, 38, 60, 91, 94, 106, 110, 173, 179, 194, 195
Mutezile 13, 16, 23, 40, 41, 42, 49, 50, 61, 74, 75, 76

N

Nallino 41
Nastûriler 35
Nazzam 78

O

Ömer b. Abdülaziz 18, 19, 55
Ömer b. Sa'd 43

P

Pezdevi 104, 195

R

Rağıb el-Isfahani 32, 195
Raki b. Ebi'l-Esved 55
Rebi b. Ziyad 18

S

Şa'bi 18, 55, 58
Şafii 78, 84, 122
Said b. Cübeyr 26, 58, 83
Said b. Müseyyeb 26, 29, 47, 82
salah-aslah meselesi 74
Sa'saa b. Naciye 179
Sayfi eş-Şeybani 31
Sehl b. Sa'd 83
Şemseddin el-Kudsî 66
Semura b. Cundeb 22
Seneviyye 103, 104
şer 135, 168, 169, 170, 173
Şerik b. Şeddad el-Hadrami 31
Şia 22
Subhânî (Ayetullah) 92
şûrâ ve meşveret 54

T

Taberi 31, 40, 53, 56, 60, 195
Tacu'l-Ümme 24
takiyye 56
Tavus b. Keysan 26, 46
tevhid 35, 41, 42, 75, 104
Tirmizi 90, 173

U

Ubade b. Samit 29
Übey b. Halef 111
Ubeyd b. Şeriyye el-Curhumi 71
Ubeydullah b. Ziyad 36, 73
Ümeyye b. Halef, 111
Ümmü Seleme 15, 20, 22
Usame b. Zeyd 41
Utbe b. Rebia 31

V

Vasıl b. Ata 19, 21, 23, 42, 46, 61, 76, 125
Velid b. Utbe 31

Y

Yakûbiler 35
Yaşar Kutluay 11, 62
Yesar 15, 16, 22, 23, 24, 38, 58, 71, 193
Yezid 17, 18, 31, 32, 36, 37, 43, 52, 53, 54, 55, 73, 80, 85, 195
Yunus b. Ubeyd 45
Yusuf b. Esbat 24

Z

Zehebi 17, 78, 195
Zeyd b. Sabit 15
Zeyne'l-Abidin 26
Ziyad b. Ebih 36
Zühri 25

Hasan el-Basri'nin

Kader Risalesi ve Şerhi

MUSTAFA İSLÂMOĞLU

Din Sosyolojisi'nin babası Max Weber, sadece inancın inananları değil, inananların da inancı şekillendirdiğini söyler. O, kendi adına konuşsun. Bu Hıristiyanlık için yüzde yüz doğrudur. Zira Hıristiyanlık, başta Pavlus olmak üzere, müntesipleri tarafından icad edilmiş bir inançtır. Müslümanların geleneksel din tasavvurları için ise, kısmen doğrudur. Zira bazı Müslümanlar, Hıristiyanlaştıkları oranda dinlerini şekillendirmeye soyunmuşlardır. Fakat İslam için, yüzde yüz yanlıştır. Zira İslam, Allah'ın dinidir. Allah onu Kur'an'la, sadece karşıtlarının değil, müntesiplerinin şerrinden de korumuştur.

Kalıcı bir mucize olan Kur'an indiği günkü berraklığı içerisinde elde bulunduktan sonra, Müslümanların hayatlarında ve bilinçlerinde meydana gelen ve gelecek olan kayma, sapma ve hatta tahriflerden dolayı ümitsizliğe kapılmaya lüzum yoktur. Zira böylesi bir durum, telafisi kabil ziyanlar içerisinde sayılır. Günümüzden 13.5 asır önce kaleme alınmış olan Kader Risalesi'ni neşr ve şerhetmemizin en büyük sebebi de budur.

DÜŞÜN YAYINCILIK
Topkapı Mah. Kahılbağı Sk. No: 49/A Topkapı - İST.
Tel. 0212 524 7 524 / 521 91 13 Fax. 0212 521 90 86

ISBN 978-605-4533-36-7